Ks. Ludwik Piechnik S. J.

Dzieje Akademii Wileńskiej

Tom I

Początki Akademii Wileńskiej 1570 - 1599

Rzym 1984
Apud « Institutum Historicum Societatis Jesu »

Ks. Ludwik Piechnik S. J.

Początki Akademii Wileńskiej
1570-1599

FOREWORD
by
Jan Władysław Woś

Rzym 1984
Apud « Institutum Historicum Societatis Jesu »

FOREWORD

The arrival of the first Jesuits in Poland—at Braniewo in 1564—was an event of major importance for Polish culture, and especially for the organization of public education. It was the Bishop of Warmia Stanislaus Hozjusz who invited them to come to his diocese.

At Braniewo the Jesuits opened their first Polish college, and within a short time their success brought them a monopoly of middle-level education in the Polish-Lithuanian State. Their excellent preparation for teaching and their outstanding organization were the two elements that most contributed to the rapid development of their schools. Another important factor was the patronage offered them by bishops and sovereigns who were quite conscious of the importance of the new, dynamic Order in the resistance against the Protestant Reformation.

The college at Vilna was, at first, one among many, but it developed in an exceptional way, and it drew its students not only from Catholic families but also from Orthodox and Protestant families. In 1579, thanks to the efforts of King Stephen Bathory and Bishop Valerian Protaszewicz as well as of the Jesuits themselves, the College of Vilna was raised to the rank of university. Thus Vilna became an important centre whose activity exercised great influence on the population of the northeastern regions of the Polish-Lithuanian State.

Despite this university's importance in the history of Polish culture and educational organization, it had to wait until now to have its history adequately treated. In the past, Michał Baliński, Józef Bieliński and Józef Łukaszewicz wrote of it, but not always in a balanced way, for they tended to emphasize its deficiencies rather than its accomplishments. In any case, they did not have adequate sources at hand for their work.

Unfortunately, the archives of the University of Vilna have not been prserved. This loss caused some scholars to think that, for lack of documentation, the history of the university would probably never be written. In 1933, however, Father Stanisław Bednarski, S.J., utilizing for the first time the archives of the Jesuit generalate in Rome (Archivum Romanum Societatis Iesu) and the archives of the Jesuit province of southern Poland, published an excellent work on the organization and pedagogy of Jesuit schools in Poland. Although his tapping of these sources was only partial, his study opened new perspectives for research on the history of the University of Vilna.

More than twenty years ago, Father Ludwik Piechnik, S.J., undertook basic research on the history of the Academy of Vilna and on the history of the development of Jesuit schools in Poland. With Professor Jan Hulewicz as his mentor, he wrote his dissertation on « The Origins of the Academy of Vilna » and received his doctorate from the University of Cracow in 1962. Since 1969 he has been a professor of education at Jesuits' Faculty of Philosophy in Cracow.

Over the years he has focussed his investigation of sources on the whole complex of Jesuit educational activity in the Polish-Lithuanian State: secondary schools (ordinary colleges and « colleges of nobles »), diocesan seminaries, problems of formation of teaching personnel, and similar topics. His many publications, fruit of archival research, have awakened great interest and have received favorable judgement, with particular recognition of his precision and utilization of primary sources.

The present work, fruit of almost a quarter-century of tireless research, is based on primary sources hitherto unconsulted, for, in relation to Vilna, they were unknown. To conpensate for the loss of the university's archives, the author has with patience and perseverance extracted the needed material from Jesuit sources such as the correspondence of Provincials, the *Litterae Annuae*, the *Liber Extraordinarius Provincialis*, the acts of Provincial Congregation, and the Catalogs of the Society. In addition to the Archivum Romanum Societatis Iesu, he has utilized the Archives of the Jesuit Province of Southern Poland in a pioneering way, for example, in his analysis of the *Liber Collegiorum*.

The loss of the university's own archives explains why some questions cannot be treated as exhaustively as others, but, rather,

can simply be mentioned. Some matters are presented only by way of hypothesis, and are left pending for future research.

Professor Piechnik intends to publish the history of the university of Vilna in four volumes. The first two are now available. Volume I covers the period from 1569 (the year of the Jesuits' arrival in Vilna) to 1599 (the year of the publication of the finished *Ratio studiorum*). Volume II presents the years 1600-1655, a period when the Academy reached its peak of development; Volume III is about to go to press, and Volume IV is in preparation.

Professor Piechnik's innovative work, which advances our knowledge of Jesuit education and of its context in the Polish-Lithuanian State, will serve as a valuable point of departure for other scholars interested in the history of education in Poland and in Lithuania. His research shows the enormous contribution given by Jesuits to culture in the Polish-Lithuanian State. At Vilna alone, within the walls of this university, Skarga, Sarbiewski, Wujek, Olizarowski —names closely connected with our cultural history— carried on their activity. These volumes, therefore, impose a revision of many commonly accepted notions about the role of Jesuits in Polish cultural history. Not a minor matter, indeed.

With the expression of gratitude for the two volumes already available, I extend to the author my best wishes for rapid completion of the entire work. We have here a precious contribution to the study not only of the history of education but also of our entire culture.

Florence, March 4, 1984

500th Anniversary of the death of
St. Casimir, Patron of Lithuania

Jan Władysław Woś
Profesor of Eastern European
Medieval History
University of Pisa

ŹRÓDŁA I LITERATURA

I. Rękopisy

A. Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI)

1. Korespondencja z Rzymem przełożonych prowincji polskiej (Franciszka Sunyera, Jana Pawła Campano, Ludwika Maselli i Bernarda Confalonieri), rektorów Akademii Wileńskiej oraz jej profesorów. W dziale: Germanica i Fondo Gesuitico. Szczegółowe sygnatury podano w przypisach.

2. Dokumenty podstawowe dotyczące początków szkoły wileńskiej:

   a) List biskupa wileńskiego Waleriana Protaszewicza Szuszkowskiego do swej diecezji o otwarciu gimnazjum. Dział: Polonica 65 f. 97-99.

   b) Ulotka rozprowadzona przez jezuitów w Wilnie i okolicach, która obejmuje wiadomość o otwarciu gimnazjum i ogólny program nauczania. Dział: Lithuanica 38 f. 4-16.

   c) Instrukcja prowincjała Austrii Wawrzyńca Maggio z r. 1570 dla rektora kolegium wileńskiego Stanisława Warszewickiego. Dział: Institutum 209 f. 246-249.

   d) Rozkład wykładów i ćwiczeń na rok 1584. Dział: Germanica 161 f. 313-313v.
   Powyższe dokumenty opublikowano w Aneksach.

3. Dokumenty drugorzędne, zawierające m. in.: instrukcje generałów dla wizytatorów, autobiografie profesorów, memoriał jezuitów polskich w sprawie projektu do *Ratio studiorum*, sprawozdanie ze stanu fundacji przeznaczone dla generała itp. Różne działy. Sygnatury podano w przypisach.

4. Katalogi.

a) *Katalogi* z lat 1570-1571, 1584, 1587, 1590, 1593, 1595, 1598 oraz *Katalogi roczne* z lat 1590-1599. Zawierają one wiadomości o osobach przebywających w kolegium wileńskim, z podaniem ich zajęć i krótkiej biografii, a niekiedy charakterystyki. Dział: Polonica.

b) *Katalogi trzyletnie* z lat 1611, 1614, 1617, 1619, 1622, 1625, 1628, 1633, 1636, 1639, 1642, 1645, 1649, 1651, 1655. Dział: Lithuanica 6-11.

c) *Katalogi roczne prowincji litewskiej* z lat 1604-1654. Dział: Lithuanica 6, 56. Szczegółowe sygnatury podano w przypisach.

5. Kroniki Kolegium Wileńskiego:

a) F. Sunyer, *Informatio de novo Collegio Vilnensi facta mense septembri a. 1570.* Dział: Polonica 75 f. 316-319.

b) S. Warszewicki, *Compendium historiae Collegii Vilnensis S.J. a prima origine fundationis a. 1568.* Dział: Polonica 65 f. 113-125.

c) Dwie kroniki Kolegium Wileńskiego nieznanych autorów. Dział: Polonica 65 f. 101 i tamże 50 f. 48 i n.

6. Litterae annuae lub Historia Collegii. Dział: Polonica i Lithuanica. Szczegółowe sygnatury podano w przypisach.

7. Congregationes. Acta congregationum Prov. Lith. t. 50-80.

B. Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

1. *Commentaria in Organum Aristotelis sub insigni doctrina pietate et integritate, clarissimo viro Martino Smiglecio in celeberrima Vilnensi Academia*, rkps 147.

C. Archivum Societatis Iesu Cracoviense *.

1. J. Poplatek, *Szkic do słownika jezuickiego w XVI w.*, rkps bez sygnatury oraz sygn. 3288.

* Dotychczas używano nazwy Archiwum Prowincji Małopolskiej (APMP) i ta nazwa weszła do literatury; obecnie prowincja zmieniła nazwę na Prowincję Polski Południowej Tow. Jesusowego i dlatego używam skrótu ASI Crac. (Archivum Societatis Iesu Cracoviense).

2. J. Poplatek, *Studia jezuitów polskich we Włoszech*, rkps bez sygnatury.
3. J. Poszakowski, *De viris illustribus provinciae Lithuanae Soc. Jesu*, sygn. 1536.

D. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

1. *In universam Aristotelis logicam Summula tradita a R. Patre Jacobo Ortizio, Hispano, magistro ordinario philosophiae, anno a partu Virginis 1596*, rkps 2080.

E. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

1. A. Buckiewicz, *O byłych wyższych zakładach naukowych w Wilnie i Krzemieńcu*, 1831, rkps 1602, zesz. 1.

F. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

1. *Catalogus secundus a. 1597*. Zawiera on wykaz osób oraz ich charakterystykę; *Catalogus tertius, qui dicitur Rerum Collegii Vilnensis a. 1597*. Omawia sprawy gospodarcze. Rkps 96/II.
2. Rafał Skrzynecki, *Provinciae Poloniae Soc. Jesu ortus et progressus*, rkps 628. Korzystano z mikrofilmu znajdującego się w Archiwum Societatis Iesu Cracoviense, a wykonanego we Lwowie.
3. Wiersze greckie, łacińskie i polskie, rkps 1137.

G. Nationalbibliothek w Wiedniu

1. Akta kongregacji polskiej prowincji w w. XVI, rkps 11977.

H. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego

1. *Laureae academicae... in Alma Academia Vilnensi SJ* (1650-1773), rkps F2 DC1 (dawniej Kur. Wil. 3).
2. *Lustracja kolegium wileńskiego z 1773 r.*, sygn. F2 DC6 (dawniej Kur. Wil. 9).
3. *Liber ordinationum et epistolarum prov. Lithuaniae SJ*, sygn. F3 2383.
4. *Liber ordinationum et responsionum generalium*, sygn. F3 2382.
5. *Liber memorialium relictorum in visitatione provincialium a divisione provinciae A. 1608*, sygn. F3 2388.

6. *Liber extraordinarius provincialis Lithuaniae SJ*, sygn. F13 35.
7. Ulčinaité E., *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII w.*

II. Źródła drukowane

1. *Institutum Societatis Iesu*, Florentiae 1892-1893, t. 1-3.
2. De Polanco J. A., *Vita Ignatii Loiolae. Rerum Societatis Iesu Historia*, w: *Monumenta Historica Societatis Iesu*, Matriti 1894, t. 2.
3. *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* (...), ed. L. Lucács, t. 2-3, Romae 1974.
4. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Iesu* (...), ed. G. M. Pachtler (*Monumenta Germaniae Paedagogica*, t. 2, 5, 9), Berlin 1887-1890, t. 1-3.
5. *Beati Petri Canisii Societatis Iesu epistolae et acta*, collegit et adnotationibus illustravit O. Braunsberger, Friburgi Brisgoviae 1896-1923, t. 1-8.
6. *Cataolgi personarum et officiorum Prov. Austriae SJ. I 1551-1600*, ed. L. Lukács, Romae 1978.
7. *Polonica z Rzymskiego Kodeksu nowicjuszy TJ (1565-1586)*, wyd. J. Warszawski, Rzym 1955.
8. *Unicus universae Societatis Iesu Vocationum liber autobiographicus Poloniae Provinciae proprius (1574-1580)*, wyd. J. Warszawski, Romae 1966.
9. *Korespondencja ks. Jakuba Wujka z Wągrowca z lat 1569-1596*, wyd. J. Sygański, Poznań 1917.
10. *Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566-1610*, wyd. J. Sygański, Kraków 1912.
11. *Tezy do Dysput*, Biblioteka Kórnicka, Cim. Qu., nr 2583, 2585, 2587, 2589, 2590 i 2591.

III. Wydawnictwa pomocnicze

Bibliografia literatury polskiej (Nowy Korbut) t. 1-3, *Piśmiennictwo staropolskie*, Warszawa 1963-1965.

Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, ed. par A. Backer, A. Carayon, C. Sommervogel t. 1-11, Bruxelles-Paris 1890-1932.
Brown J., *Biblioteka pisarzów asystencji Polskiej Towarzystwa Jezusowego*, przekł. z łacińskiego Wł. Kiejnowskiego, Poznań 1862.
Estreicher K., *Bibliografia polska*, Kraków.
Gulik G., Eubel C., *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, t. 3, Monasteri 1923.
Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1939.
Niesiecki K., *Herbarz polski*, t. 1-10, Lipsk 1839-1845.
Polski słownik biograficzny, Kraków.
Poplatek J., Paszenda J., *Słownik jezuitów artystów*, Kraków 1972.
Szostkiewicz Z., *Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski*, w: *Sacrum Poloniae Millenium*, t. 1, Rzym 1955.
Trypućko J., *Polonica Vetera Uppsaliensia*, Uppsala 1958.
Wierzbowski T., *Uchansciana*, t. 4, Warszawa 1892.

IV. Literatura

Baliński M., *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862.
Barycz H., *Do genezy Akademii Wileńskiej*, « Ateneum Wileńskie », R. 10: 1935.
Barycz H., *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935.
Barycz H., *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600)*, Kraków 1938.
Barycz H., *Dookoła usiłowań założenia akademii różnowierczych w r. 1578*, « Reformacja w Polsce », R. 12: 1956.
Barycz H., *Alma Mater Jagellonica*, Kraków 1958.
Baryczowa M., *Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy*, « Ateneum Wileńskie », R. 10: 1936.
Bednarski St., *Geneza Akademii Wileńskiej*, Wilno 1929.
Bednarski St., *Jezuici polscy wobec projektu ordynacji studiów*, Kraków 1935.
Bednarski St., *Stanisław Warszewicki. Studium z dziejów Kościoła w Polsce w XVI w.*, Kraków 1939.
Bednarski St., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933.

Bičiūnas J., *Apaštalų Sosto ir jezuitų ordino pirmieji bandymai jezuitus įkurdinti Lietuvoje (1555-1565)*, Tautos Praeitis 2 (1964) 1; (1965) 2.
Bičiūnas J., *Pirmosios jezuitų kolegijos įsteigimas Lietuvoje-Vilniuje (1570)*, Tautos Praeitis 2 (1969) 3-4.
Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579-1831)*, t. 1-3, Kraków 1899-1900.
Biržiška M., *Senasis Vilniaus Universitetas, 1579-1842*, Vilnius 1940; London 1955.
Blažejovskyi D., *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665-1784)*, Romae 1975.
Brensztejn M., *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno 1922.
Charłampowicz K. W., *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st.*, Lwów 1924.
Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa 1934.
Codina Mir G. SI, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites le « Modus Parisiensis »*, Roma 1968.
Darowski R., *Stan obecny i perspektywy badań nad filozofią w szkołach jezuickich w Polsce (XVI-XVII w.)*, « Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej », t. 24: 1978.
Drzymała K. SJ, *Ks. Stanisław Grodzicki SJ*, Kraków 1973.
Dzieje teologii katolickiej w Polsce, t. 2, cz. 1-2, Lublin 1975.
Feigelmanas N., *Senoji lietuviška knyga Vilniaus Universitete*, Vilnius 1959.
Grabmann M., *Geschichte der katholischen Theologie*, Freiburg im Breisgau 1933.
Grabowski T., *Literatura ariańska w Polsce 1560-1660*, Kraków 1908.
Herman J. B. SJ, *La pédagogie des Jésuites*, Bruxelles-Louvain-Paris 1914.
Historia nauki polskiej, t. 6, opr. J. Hajdukiewicz, Wrocław 1974.
Holowackyj R. OSBM, *Seminarium Vilnense SS. Trinitatis (1601-1621)*, Romae 1957.
d'Irsay Et., *Histoire des universités françaises et étrangères*, Paris 1933.
Ivinskis Z., *Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten litauischen katholischen Bücher*, Commentationes Balticae, t. 1, Bonn 1954.

Jablonskis K., *Lietuviu kultûra ir jos veikéjai*, Vilnius 1973.
Janowski L., *Wszechnica Wileńska 1578-1842*, Wilno 1921.
Janowski L., *Historiografia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1921.
Jurgins J. i inni, *Vilniaus miesto istorija nuo senausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius 1968.
Jurgins J., Vladimirova L., Jučas M. i inni, *Vilniaus Universiteto istorija 1579-1803*, Vilnius 1976.
Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W., *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław-Kraków 1959.
Klawek A., *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948.
Kot St., *Historia wychowania*, t. 1, Lwów 1934.
Kot St., *La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle*, Bruxelles 1953.
Kot St., *Un Gesuita boemo patrocinatore delle lingue nazionali slave e la sua attività in Polonia e Lituania (1563-1572)*, « Ricerche Slavistiche », nr. 3, Roma 1954.
Krahel T., *Historiografia archidiecezji wileńskiej do 1939 r.*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979.
Kultûrų kryžkeléje, Vilnius 1970.
Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie. Od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912.
Kurczewski J., *Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1-3, Wilno 1908-1916.
Lebedys J., *Lituanistikos baruose I*, Vilnius 1972.
Lietuvos Istorijos Metraštis 1974 Metai, Leidykla « Mokslas », Vilnius 1976.
Lietuvos Publicistai Valstiečiu Klausimu XVI-XVII a., Vilnius 1976.
Lukács L., *Die nordischen päpstlichen Seminarien und P. Possevino (1577-1587)*, AHSJ, t. 24: 1955, z. 47.
Łempicki St., *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa 1573-1605*, Kraków 1921.
Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznań 1849-1851.
Łużny R., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, Kraków 1966.

Müller J., *Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge 1555-1565*, t. 2, Augsburg 1930.
Natoński B., *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564-1580*, w: Brodrick J., *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1, Kraków 1963.
Natoński B., *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, Lublin 1975.
Okoń J., *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970.
Petrauskienė I., *Vilniaus Akademijos Spaustuvė 1575-1773*, Vilnius 1976.
Petrauskienė I., *Vilniaus Universiteto Biblioteka*, Vilnius 1970.
Plečkaitis R., *Feodalizmo laikotarpio filosofija lietuvoje*, Vilnius 1975.
Plečkaitis R., *Stopnie naukowe w dawnym Uniwersytecie Wileńskim*, w: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579-1979*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne z. 64, Kraków 1979.
Poplatek J., *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957.
Poplatek J., *Ks. Stanisław Warszewicki, zapomniany humanista polski i katolicki reformator*, « Przegląd Powszechny », t. 226: 1948, nr 7-8.
Poplatek J., *Powstanie Seminarium Papieskiego w Wilnie, (1582-1585)*, « Ateneum Wileńskie », R. 6: 1929 i osobna odbitka.
Poplatek J., *Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1773*, « Ateneum Wileńskie », R. 11: 1936.
Poplatek J., *Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585-1773*, « Ateneum Wileńskie », R. 7: 1930, z. 1 i 2.
Rabikauskas P., *Medžiaga senojo Vilniaus Universiteto istorijai*, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, (Roma), t. 3: 1967, s. 221-266; t. 4: 1968, s. 321-368; t. 5: 1968, s. 301-338.
Rabikauskas P., *Jezuitai atvyksta į Vilnių*, Laiškai Lietuviams 20 (1969) 275-280.
Rabikauskas P., *Vilniaus vyskupas Protasevičius ir jezuitai*, Draugas, Kultûros prie nr 189 (32), 195 (33), 201 (34), Chicago 1966.
Rabikauskas P., *Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30. Oktober 1579)*, « Archivum Historiae Pontificiae », t. 16: 1978, s. 113-170.

Relationes Status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae I, ed. P. Rabikauskas, Romae 1971.
Rostowski St., *Lithuanicarum Societatis Iesu historiarum libri decem*, Parisiis-Bruxellis 1877.
Rukša A., *1570 m. Vilniaus Kolegijos ir 1583-84 m. Akademijos laisvųjų menu pamokų lenteles ir Humanistine Jezuitų mokykla*, Tautos Praeitis 2 (1967) 95-122.
Skwarczyński P., *Szkice z dziejów Reformacji w Europie środkowowschodniej*, Londyn 1967.
Słowiński L., *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Poznań 1978.
Tatarkiewicz W., *Materiały do dziejów nauczania filozofii na Litwie*, PAU, Archiwum Komisji do Badań Historii Filozofii w Polsce, t. 2, cz. 2, Kraków 1925.
Tync St., *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce w XVI w.*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
Villoslada R. G., *Storia del Collegio Romano*, Roma 1951.
Vilniaus Universitetas, Vilnius 1966.
Vilniaus universiteto rûmai. Die Gebäude der Universität Vilnius, Vilnius 1979.
Vladimirovas L., *Vilniaus Universiteto Biblioteka*, Vilnius 1958.
Vladimirovas L., *Georgijaus Albinijaus knygų kolekcijos likimo klausimu*, Bibliotekininkystes ir bibliografijos klausimai, t. IV (1964) 217-221.
Wanczura A., *Szkolnictwo w starej Rusi*, Lwów-Warszawa-Kraków 1923.
Wołonczewski M., *Biskupstwo żmujdzkie*, Kraków 1898.
Woś J. W., *Cronaca degli allievi del Collegio Greco in Roma (1577-1640)*, « Archivio Storico per la Calabria e la Lucania », t. 40: 1972, s. 129-183.
Woś J. W., *Il Regno di Polonia e il Concilio di Trento*, w: *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*, Bologna 1979, s. 137-159.
Załęski S., *Jezuici w Polsce*, Lwów-Kraków 1900-1905, t. 1-2 i 4.

Literatura w języku litewskim z okazji 400-lecia Uniwersytetu Wileńskiego została zanotowana w AHSI, R. 49: 1980, z. 98, s. 572-575, nry 226-261 (36 pozycji).

Inne pozycje, mniej ważne lub nie dotyczące bezpośrednio przedmiotu, podano w przypisach.

WYKAZ SKRÓTÓW

AHSI	Archivum Historicum Societatis Iesu (Rzym).
ARSI	Archivum Romanum Societatis Iesu. Korzystałem z następujących działów: F. Ges. - Fondo Gesuitico; Germ. - Germanica; Inst. - Institutum; Lith. - Lithuanica; Opp. NN. - Opera Nostrorum; Pol. - Polonica.
ASI Crac.	Archivum Societatis Iesu Cracoviense.
ASV N Pol	Archivio Segreto Vaticano, Nunziatura di Polonia.
BJ	Biblioteka Jagiellońska.
BOss	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
Doc. Hung.	*Documenta Romana historiae Societatis Iesu in regnis olim Corona Hungarica unitis*, ed. L. Lukács, L. Polgár, t. 1 (1550-1570), Romae 1959; t. 2 (1571-1580), Romae 1965; t. 3 (1581-1586), Romae 1967.
Canisii Epist.	*Beati Petri Canisii Societatis Iesu epistolae et acta,* coll. et adnotationibus ill. O. Braunsberger, t. 1-4, Friburgi Brisgoviae 1896-1905.
ISI	Institutum Societatis Iesu, Florentiae 1892-1893.
Laureae	*Laureae academicae in Alma Academia Vilnensi SJ.* Bibl. Uniw. Wileńskiego rkps F 2 DC 1.
Lustracja	*Lustracja Kolegium Wileńskiego z 1773 r.*, Bibl. Uniw. Wileńskiego, sygn. F 2 DC 6.
Mon Hung.	*Monumenta antiquae Hungariae.* Ed. L. Lukács, t. 1 (1550-1579), Romae 1969; t. 2 (1580-1586), Romae 1976; t. 3 (1587-1592), Romae 1981. MHSI 101, 112, 121.
Mon. Paed (1)	*Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, Matriti 1901.
Mon. Paed. (2)	*Monumenta Paedagogica SI penitus rectractata.* Ed. L. Lukács, t. 1 (1540-1556), Romae 1965; t. 2 (1557-1572), Romae 1974; t. 3 (1557-1572); t. 4 (1573-1580), Romae 1981. MHSI 92, 107, 108, 124.
Polanco, Vita Ignatii	*Monumenta Historica Societatis Iesu*; I. A. Polanco, *Vita Ignatii Loiolae*, Matriti 1894.
PSB	*Polski słownik biograficzny.*
Nb Wien	Nazionalbibliothek Wien.
RStSJ	*Ratio studiorum et Institutiones scholasticae Societatis Iesu*, ed. G. M. Pachtler, Berlin 1887-1890.
Sygański KJW	*Korespondencja ks. Jakuba Wujka z Wągrowca z lat 1569-1596*, wyd. J. Sygański, Poznań 1917.
Sygański LS	*Listy ks. Piotra Skargi TJ z lat 1566-1610*, wyd. J. Sygański, Kraków 1912.

OD AUTORA

Michał Baliński w pracy pt. *Dawna Akademia Wileńska* tak pisał: « Przeszłość nie zachowała żadnych podań i żadnych szczegółów do lepszego wyświecenia, jaki był stan nauk w owej młodej Akademii, jakie położenie uczących się w niej. Tak są szczupłe wiadomości o tym w książkach dawnych i rękopisach, dotąd przynajmniej, że zamglony tylko obraz historii owego zakładu wystawić możemy » [1].

W tym samym duchu pisał późniejszy historyk Akademii Wileńskiej, Józef Bieliński: « O historii tej szkoły ani marzyć, jezuitów, którzy 200 lat zarządzali Akademią, ignorować nie można. Czy oni źle, czy dobrze uczyli, to inne pytanie, ale uczyli przez lat dwieście. Tymczasem o jezuitach nic nie wiemy. Doszły nas paszkwile, po większej części rzucone na jezuitów przez protestantów, lecz takie materiały najmniej nadają się do bezstronnego sądu o działalności nauczycielskiej i obywatelskiej członków zakonu; z pism zaś jezuitów doszło nas niemało wprawdzie, lecz w nich szkoły, a głównie Akademia, nie są uwzględnione » [2].

Zadaniem niniejszej pracy jest « zamglony obraz historii owego zakładu » rozświetlić — przede wszystkim w oparciu o Archiwum Rzymskie TJ i archiwum jezuitów w Krakowie. Źródła te były główną podstawą do badań nad dziejami Akademii Wileńskiej, ponieważ poszukiwania w bibliotekach i archiwach polskich przyniosły tylko nikły rezultat w porównaniu z materiałem rzymskiego archiwum zakonnego. Wypada wszakże zaznaczyć, że zbiory tego archiwum nie przedstawiają jednakowej wartości naukowej. Stosunkowo małą wartość posiadają jezuickie *Litterae Annuae*, ponieważ podają zdarzenia wybrane, « budujące ». Sporo w nich pisze się o pracy duszpasterskiej, o nawróceniach, o dysputach, o praktykach religijnych — niewiele natomiast o samej szkole. Ich obiektywność także budzi zastrzeżenia. To samo należy odnieść i do nekrologów.

[1] M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska, próba jej historii od założenia r. 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w r. 1803*, Petersburg 1862, s. 80.
[2] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 1, Kraków 1899-1900, s. 4.

Inaczej trzeba ocenić oficjalne katalogi zakonne, sprawozdania z odbytych kongregacji prowincji, przepisy normujące życie uczelni, programy, instrukcje władz zakonnych, rzeczowe kroniki oraz korespondencję, często bardzo krytyczną. Najważniejsze z tych dokumentów zostały umieszczone w Aneksach. By nie było nieporozumień, należy zwrócić uwagę na różne rodzaje katalogów. Niektóre sporządzano bowiem co roku, inne co trzy lata. Co roku sporządzano katalog dyspozycyjny na okres jednego (następnego) roku szkolnego. Miał on różne nazwy: *Dispositio personarum, Catalogus personarum et officiorum* itp. Podawał nazwiska i imiona oraz rodzaj zajęć pracowników w poszczególnych domach jezuickich. Czasem zawierał wykazy zmarłych za okres roczny i listę tych, którzy w tym czasie opuścili zakon.

Katalog wysyłany co trzy lata do Rzymu nazywano *Catalogus triennalis* (Katalog trzyletni). Dzielił się on na trzy części: 1) *Catalogus triennalis primus,* 2) *secundus* i 3) *tertius. W Catalogus primus* notowano dane biograficzne osoby, jej przygotowanie naukowe i pełnione dotychczas zajęcia. W *Catalogus secundus* zamieszczano charakterystykę osoby i jej przydatność do określonej pracy. Zwracano również uwagę na zdolności i rozwój umysłowy. *Catalogus tertius* podawał bardzo zwięźle stan materialny domu.

Obok źródeł rzymskich dużą wartość posiadają dokumenty, które znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie. Również i one zostały wykorzystane w pracy.

Z literatury przedmiotu w języku polskim niewiele już danych można było wyłowić. Starsi bowiem historycy Akademii: Łukaszewicz, Baliński, Bieliński, Janowski, Załęski, nie mając wystarczających źródeł, poprzestawali na podawaniu ogólnych wiadomości. O życiu wewnętrznym szkoły, tj. o programach nauczania i metodach wychowywania, o zwyczajach i uroczystościach szkolnych, o profesorach i uczniach, autorzy ci przekazywali bardzo szczupłe tylko i niekiedy wręcz błędne informacje.

Nowsi i współcześni historycy polscy podali wprawdzie cały szereg cennych wiadomości, ale ograniczyli się w nich przeważnie do zagadnień szczegółowych. I tak Stanisław Bednarski pisał o genezie Akademii Wileńskiej, Roman Darowski o pierwszych arystotelikach na katedrze filozofii, Kazimierz Drzymała o dwu wybitnych profesorach, Stanisławie Grodzickim i Marcinie Śmigleckim, Jan Poplatek o seminarium papieskim itd. Cenne okazały się też biogramy niektórych rektorów i profesorów Akademii Wileńskiej zamieszczone w *Pol-*

skim słowniku biograficznym — szczególnie nowszych autorów (Włodzimierz Dworzaczek, Bronisław Natoński).

Skorzystałem też z wyników badań współczesnych historyków litewskich. Dzięki poszukiwaniom Pawła Rabikauskasa można było uściślić datę wydania bulli erekcyjnej uczelni wileńskiej przez Grzegorza XIII. Prace-Romana Plečkaitisa o nauczaniu filozofii i o promocjach, I. Petrauskiene i K. Čepienė o drukarni akademickiej, I. Lukšaite o poglądach profesorów Akademii na sprawę chłopską, E. Giacziauskasa o wykładach matematyki — stały się ważną pomocą w opracowaniu powyższych tematów. Specjalne wspomienie należy się Eugenii Ulčinaité — nie tylko dlatego, że jej gruntowna rozprawa doktorska o nauczaniu retoryki pozwoliła mi uzupełnić rozdział poświęcony studium humanistycznemu, ale również, że dzięki jej uprzejmości mogłem zapoznać się z wynikami badań wspomnianych wyżej autorów, a także z tekstami wybitnych historyków litewskich, nie żyjących już, Jurgisa Lebedysa i Konstantinosa Jablonskisa.

W zależności od źródeł, pewne zagadnienia zostały w pracy ujęte bardziej szczegółowo, inne zaś mniej.

Wyczerpująco dało się przedstawić stopniowe rodzenie się uczelni wileńskiej — począwszy od prywatnych lekcji udzielanych krewnym biskupa, poprzez otwarcie kolegium, utworzenie wydziału filozoficznego i teologicznego, aż do erekcji Uniwersytetu.

Obszernie również omówiony został problem profesorów. Po przestudiowaniu nie znanych dotąd materiałów archiwalnych można było dokładnie oznaczyć lata pracy poszczególnych profesorów filozofii, teologii i prawa w Akademii. Podobnie ma się rzecz z rektorami Akademii Wileńskiej.

Ważnym nowym momentem w pracy jest wykrycie ścisłych związków pomiędzy scholastyką wileńską a scholastyką hiszpańską; zagadnienie to jest kluczem do zrozumienia całokształtu studiów filozoficznych i teologicznych w Akademii Wileńskiej.

Na podstawie źródeł nie w pełni dotychczas wyzyskanych zostały opracowane takie zagadnienia, jak powstawanie wydziału prawa, zasługi Akademii Wileńskiej dla rozwoju języków litewskiego, łotewskiego i estońskiego, działalność kulturotwórcza uczelni i jej powiązania ze społeczeństwem — zagadnienia zatem pomijane przez starszych historyków.

Dzieje Akademii Wileńskiej, które doprowadziłem w niniejszej pracy do 1655 roku, dzielę na dwie części. Pierwsza z nich obejmuje powstanie i działalność uczelni do roku 1599. Uczyniłem tak dlatego,

ponieważ rok ten stanowił punkt zwrotny w rozwoju szkolnictwa jezuickiego, a więc także w rozwoju uczelni wileńskiej; wtedy bowiem wydano ostateczny program nauczania i wychowywania, tzw. *Ratio studiorum*, obowiązujące we wszystkich prowincjach zakonu. Skończył się też wówczas w szkolnictwie jezuickim okres poszukiwań, eksperymentów i prób w poszczególnych prowincjach i kolegiach. Od 1599 r. zaczął się nowy okres, w którym ujednolicony system nauczania i wychowywania stosowano w codziennej praktyce szkolnej. Dzięki temu między innymi szkolnictwo jezuickie w Polsce, a przede wszystkim Akademia Wileńska, doszła do szczytu swego rozwoju. Na lata 1600-1655 przypada okres największej świetności Akademii Wileńskiej; okresowi temu poświęcony został tom drugi.

Pewne zagadnienia, jak dzieje biblioteki, drukarni, burs, seminariów, promocji, umieściłem w całości w tomie drugim, mimo iż dotyczą obu wspomnianych okresów. Podział w tym wypadku byłby sztuczny.

Niektóre sprawy nie zostały zbadane do końca. Było to z różnych przyczyn niemożliwe. Przebadanie całości pozostałych materiałów mogłoby wprawdzie wnieść więcej szczegółów, ale wydaje się, iż nie w rzeczach istotnych. Z pewnością dokumenty z r. 1774, wymienione przez lustratorów — *Album Academicum, Liber juramentum explentium, Liber exclusorum, Liber pauperum ad portam, Liber visitatorum scholarum et experimentorum, Liber judiciorum academicorum, Liber doctorum ex variis facultatibus, Liber examinatorum..., Iudicia academicorum..., Liber experimentorum et lectionum* i inne — byłyby niemałą pomocą w opracowaniu historii uczelni wileńskiej, ale jeżeli nawet dotrwały do naszych czasów, nie wiemy, gdzie się znajdują.

Oddając do druku pierwsze dwa tomy *Dziejów Akademii Wileńskiej*, poczuwam się do miłego obowiązku podziękowania wszystkim osobom, które w jakikolwiek sposób służyły mi radą i pomocą w czasie pracy, szczególnie pani mgr Halinie Madrjas, dyr. Biblioteki Pedagogicznej w Krakowie i ojcu Bronisławowi Natońskiemu, dyr. Archiwum Polski Południowej S.J. Słowa mej wdzięczności kieruję także do ojca Pawła Rabikauskasa S.J., profesora Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie i do prof. Jana Władysława Wosia z Uniwersytetu Pizańskiego, których cenne uwagi krytyczne bez wątpienia przyczyniły się do udoskonalenia pracy, a także doprowadzenia jej do końca.

Kraków, dnia 11 sierpnia 1980 r.

Ks. Ludwik Piechnik S.J.

WSTĘP

Towarzystwo Jezusowe, które po niewielu latach działalności rozbudowało swoje szkolnictwo w całej prawie Europie, nie rodziło się jako zakon nauczający; stawało się takim w miarę uświadamiania sobie ogromnych potrzeb Kościoła, którym zaradzić było można — w pewnym przynajmniej stopniu — przez wychowanie młodzieży w duchu katolickim [1]. Celowi temu służyć mogły także szkoły wyższe, które w tym czasie były kluczowymi instytucjami w walce, jaka rozgorzała między żywiołowym ruchem reformacyjnym a Kościołem katolickim, szczególnie w Europie środkowej, na terenach Niemiec, Austrii, Czech i Polski. Odpadnięcie uniwersytetu od katolicyzmu decydowało często o religii całej prowincji, z którą ideowo był on związany poprzez różnorakie wpływy i oddziaływania.

W latach pięćdziesiątych XVI w., gdy Towarzystwo Jezusowe — nieliczna wprawdzie, ale bardzo prężna grupa ludzi, gruntownie jak na owe czasy wykształcona — dołączyło się do szeregów obrońców Kościoła, uniwersytety niemieckie opanowane przez Reformację wchodziły już w etap stabilizacji, już okrzepły po głębokim upadku, jaki przyniosły wystąpienie i pierwsze lata działalności Lutra. Zostały one uratowane przez Melanchtona.

Melanchton, organizując uniwersytet w Wittenberdze, który stał się później wzorem dla wszystkich uczelni protestanckich, odrzucił wprawdzie z programu nauczania metafizykę Arystotelesa, ale inne jego dzieła zostawił. Wprowadził wykłady języków starożytnych, położył duży nacisk na historię, a dla wydziału teologicznego, zamiast powszechnie wykładanych *Sentencji* Piotra Lombarda, polecił swoje *Loci theologici*.

Za Reformacją wnet opowiedziały się uniwersytety w Erfurcie,

[1] *Monumenta Historica Societatis Jesu. Monumenta Ignatiana. 3: Constitutiones anni 1541*, t. 1, Romae 1934, nr 2, s. 47.

Strasburgu, Rostocku, Tybindze, Greiswaldzie, Frankfurcie nad Odrą i Lipsku [2].

Wszystkie te ogromne zdobycze protestantyzmu dokonały się w wielkim pośpiechu, bo na przestrzeni dwudziestu lat. Przy Kościele pozostało ledwie kilka starych uniwersytetów, jak np. w Ingolsztadzie, Kolonii i Wiedniu. Uniwersytet w Ingolsztadzie, jak długo żył Jan Eck, stał na dobrym poziomie i do pewnego stopnia skutecznie rywalizował z protestancką Wittenbergą. Po śmierci Ecka († 1543) począł gwałtownie upadać; atrakcyjne pisma Lutra stopniowo zdobywały coraz więcej zwolenników. W obliczu nieuniknionej klęski książę bawarski Wilhelm poprosił Ignacego Loyolę o pomoc.

W 1549 r. wysłał Ignacy do Ingolstadu trzech wybitnych teologów: Alfonsa Salmerona, Klaudiusza Le Jey i Piotra Kanizego. Jezuici zastali uniwersytet w głębokim upadku i prawie zupełnie wyludniony. Salmeron i Le Jey wnet opuścili Ingolstadt w przekonaniu, że nie ma sensu pracować na straconej placówce. Został jedynie Kanizy, który posiadał tę bezcenną zaletę, że w dobrej sprawie nigdy nie tracił nadziei. Przez prawie trzy lata, najpierw jako profesor teologii, a później jako rektor uniwersytetu robił wszystko, aby w beznadziejnych warunkach podtrzymać puls życia i katolicyzmu na uczelni. Wytrwała praca Kanizego nie była bezowocna. Ale już w 1551 r., na prośbę Ferdynanda, brata cesarza Karola V, władze zakonne przeniosły go do Wiednia. Uniwersytet w Wiedniu borykał się z tymi samymi trudnościami. Najbardziej dali się im we znaki sami profesorowie uniwersytetu, na czele z jego rektorem, Melchiorem Kleslem, traktującym jezuitów nieżyczliwie, a niekiedy wręcz wrogo [3]. Powodem nieporozumień i zadrażnień był m. in. system nauczania i wychowywania, który jezuici pragnęli wprowadzić. Przyjęli oni zasadniczo w nauczaniu tzw. *modus Parisiensis*, według którego zorganizowali pierwsze kolegium w Messynie [4]. Wprowadzili go również w szkolnictwie wyższym. Jezuitom, którzy znali wszystkie najlepsze wówczas

[2] S. D'Irsay, *Histoire des universités françaises et étrangères*, t. 1, Paris 1933, s. 305-320; E. de Moreau, P. Jourda, P. Janelle, *La crise religieuse du XVIe siècle*, Paris 1956. *Histoire de l'Eglise*; A. Fliche, V. Martin, t. 16, s. 48-49; H. Tüchle, C. A. Bouman, J. le Brun, *Reform et Contre-reform*, Paris 1968, Nouvelle histoire de l'Eglise, t. 3, s. 149.

[3] J. Brodrick, *Saint Pierre Canisius*, t. 1, Paris 1956, s. 191; B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, t. 1, Freiburg im Br. 1907, s. 272 nn.; MHSI Polanco, s. 274; D'Irsay, *dz. cyt.*, s. 354-355.

[4] J. B. Herman, *La Pédagogie des Jésuites au XVIe siècle*, Bruxelles 1914, s. 57-98; G. Codina Mir, *Aux de la pédagogie des Jésuites le « Modus Parisiensis »*, Roma 1968, s. 258-331.

uniwersytety, w Hiszpanii, Portugalii, Italii, Niemczech, Anglii i Francji, najbardziej odpowiadał uniwersytet paryski. Sam Ignacy Loyola był jego wielkim zwolennikiem. Paryż bowiem, chociaż już nie świecił dawnym blaskiem i mimo że Salamanka rywalizowała z nim z powodzeniem, to jednak posiadał pewne zalety wysoko cenione przez założyciela zakonu. Szczegółowo opracowana organizacja studiów umożliwiała większy postęp w przyswajaniu i zdobywaniu wiedzy. Studenci byli podzieleni według wieku i zasobu wiadomości. Każdy musiał przejść przez wszystkie stopnie nauczania, przy czym na każdym stopniu zobowiązany był wysłuchać przepisanych wykładów, opanować odpowiedni materiał i zdać egzaminy, gdyż w przeciwnym razie nie mógł być dopuszczony na wyższy stopień studiów. Wiedzę przyswajano sobie stopniowo i systematycznie; w umyśle słuchacza narastała ona organicznie w pewną z góry zaplanowaną całość. Dziś system taki jest ogólnie przyjęty i trudno zrozumieć, jak by mogło być inaczej. A jednak w ogromnej większości ówczesnych uniwersytetów nie przestrzegano tego rodzaju przepisów. Studenci mieli zupełną swobodę i mogli w ramach studiów słuchać dowolnych wykładów i w dowolnej kolejności.

Innym elementem w paryskim systemie nauczania, który zdobył uznanie św. Ignacego, było to, że uczniów wciągano do pracy aktywnej i zespołowej, przez częste powtórki i dysputy.

O wyborze wzoru paryskiego przez Loyolę zadecydowały także względy wychowawcze. W Paryżu stosunek między profesorem a jego uczniami był ściślejszy; profesorowie nie tylko uczyli, lecz także wychowywali, troszcząc się o stronę moralną podopiecznych. Nie byli oni uzależnieni od swoich uczniów, co miało miejsce w systemie włoskim, w którym studenci stanowili właściwą korporację uniwersytetu, wybierali spośród siebie rektora, narzucali profesorom tematy wykładów i oni też łożyli na ich utrzymanie. Zależność materialna profesorów od słuchaczy nie przyczyniała się do karności i dyscypliny, a z duchem Towarzystwa Jezusowego nie mogła się zgodzić.

Jeśli chodzi o strukturę organizacyjną, św. Ignacy odszedł od systemu paryskiego w tym, że w jego schemacie rektor uniwersytetu nie miał być wybierany lecz mianowany przez generała zakonu. Powodowało to większą centralizację, ale równocześnie stwarzało większą sprężystość i skuteczność w działaniu, tak konieczną w epoce zaostrzonych zmagań katolicyzmu z Reformacją.

W programie nauczania teologii Towarzystwo wzorowało się na uniwersytetach hiszpańskich, gdzie akcentowano teologię pozytywną,

w przeciwieństwie do uniwersytetu paryskiego, na którym panował kierunek teologii spekulatywnej.

System paryski, w wydaniu jezuickim narzucający swobodzie uczniów ograniczenia, nie mógł podobać się młodzieży — zwłaszcza tam, gdzie dotychczas cieszyła się ona prawie nieograniczoną wolnością. Toteż gdy jezuici wprowadzili ten system na uniwersytetach niemieckich i włoskich, młodzież niejednokrotnie uciekała z nich, czując się zagrożoną w swoich swobodach i przywilejach. Skutkiem tego jezuici musieli się niekiedy wycofywać, a system swój wprowadzać stopniowo przez kilka lat. Tak było i w Wiedniu. Tylko osobista ingerencja św. Ignacego zadecydowała, że jezuici pracujący tu na uniwersytecie nie porzucili swojego systemu, wobec niechęci i uprzedzeń do niego tak ze strony profesorów, jak i młodzieży [5].

Wiedeń odegrał w dziejach Towarzystwa Jezusowego specjalnie ważną rolę. Tutaj bowiem zbiegały się nici państwowej i kościelnej polityki Europy środkowej.

W Wiedniu nawiązały się bliższe stosunki między przełożonym prowincji austriackiej Kanizym a przedstawicielem Zygmunta Augusta przy dworze habsburskim, Marcinem Kromerem [6]. Łączyła ich wspólna troska o stan Kościoła w Polsce. Wspólnie naradzali się nad sprowadzeniem jezuitów do Polski, przy czym Kanizy myślał przede wszystkim o Krakowie, stolicy Polski i mieście uniwersyteckim, podobnie zresztą jak pierwszy jezuita na ziemi polskiej, Alfons Salmeron (1555). Zanim jednak w swoich wędrówkach po Europie dotarł Kanizy do Krakowa, na prośbę cesarza Ferdynanda udał się on w 1556 r. do Pragi, gdzie w dawnym klasztorze dominikańskim, przygotowawszy pomieszczenie dla 12 jezuitów, otworzył kolegium. Po kilku latach nauczania w kolegium do programu szkoły średniej dodano wykłady filozofii i teologii oraz uzyskano od Stolicy Apostolskiej przywilej na uniwersytet. Tak powstała Academia Clementina. Daremnie protestował przeciw temu stary uniwersytet karoliński, kierowany przez protestantów i utrakwistów [7].

Następnym etapem pracy Kanizego była Polska. Papież Paweł IV, wysyłając swego nuncjusza, Kamila Mentovato, na sejm piotrkowski,

[5] D'Irsay, *dz. cyt.*, s. 354-355; Duhr, *dz. cyt.*, s. 272 nn.; Herman, *dz. cyt.*, s. 63.

[6] J. Korewa, *Z dziejów diecezji warmińskiej. Geneza braniewskiego Hosianum*, Poznań 1965, s. 68-93 (rozdz. V: « Znaczenie kolegium wiedeńskiego dla genezy jezuitów w Polsce »); D'Irsay, *dz. cyt.*, s. 354 nn.

[7] A. Kroess, *Geschichte der Boehmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*, Wien 1910, s. 35; D'Irsay, *dz. cyt.*, s. 355 nn.: H. Barycz, *Alma Mater Jagellonica*, Kraków 1958, s. 146.

przydzielił mu w charakterze teologa właśnie Kanizego. Spodziewając się, że jego starania o kolegium jezuickie w Krakowie są bliskie realizacji, zaopatrzył się on na drogę do Polski w listy Ferdynanda do jego zięcia, Zygmunta Augusta, i do jego żony Katarzyny, córki cesarskiej, w których cesarz przedstawił potrzebę założenia kolegium jezuickiego w Krakowie jako rzecz wielkiej wagi dla utrzymania wiary katolickiej w Polsce [8].

Stosunkami w Polsce Kanizy rozczarował się, chociaż nie w takim stopniu, jak przed trzema laty Salmeron. Skarżył się w listach do generała zakonu, że w Polsce u większości biskupów panuje apatia podobna jak w Niemczech, że autorytet Stolicy Apostolskiej jest bardzo mały, że w życiu Polaków jeszcze wiele znaleźć można barbarzyństwa [9]. Na tym ciemnym tle uniwersytet krakowski przedstawiał się jako punkt nieco jaśniejszy. Liczba profesorów była spora i nie ulegała wątpliwości ich wierność dla Kościoła. Trzeba tylko, zdaniem Kanizego, poprawić ich uposażenie materialne i unowocześnić program nauczania [10].

* * *

W tym samym czasie, gdy na Zachodzie, a szczególnie w Niemczech, przekształcano stare uniwersytety na nową modłę lub zakładano inne, o nowej strukturze organizacyjnej i nowym programie, gdy kolegia jezuickie pojawiały się w coraz to innych miastach Europy środkowej, posuwając się ku wschodowi, w Polsce coraz bardziej odczuwano potrzebę jakiejś wyższej uczelni, która uwzględniałaby nowy kierunek nauczania.

Szlachta, która wzbogaciła się i urosła w potęgę, odgrywając ważną rolę w życiu publicznym, pragnęła się kształcić na wzorach humanistycznych, przede wszystkim w wymowie. Uniwersytet krakowski, zamykając bramy przed nowymi prądami umysłowymi, ze swoim przestarzałym programem, nie mógł zaspokoić jej aspiracji. Innym czynnikiem budzącym zainteresowanie szkolnictwem był ruch reformacyjny. Dążył on do stworzenia wyższej szkoły, w celu zabezpieczenia własnej przyszłości w Polsce, a równocześnie mobilizował siły przeciw-

[8] EpA, t. 2, s. 827-829.

[9] Korewa, *dz. cyt.*, s. 39 nn.

[10] S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1, cz. 1, Lwów 1900, s. 139. Ta pozytywna opinia Kanizego o uniwersytecie krakowskim, który przeżywał w tym czasie zmierzch swojej świetności, nie powinna dziwić, gdy się zważy, że obniżenie poziomu uniwersytetu krakowskiego nie pozostawało w żadnej proporcji ze współczesnym głębokim upadkiem uniwersytetów niemieckich.

ników, wśród których elementem najbardziej aktywnym był nowy zakon: Towarzystwo Jezusowe.

Uniwersytet krakowski mniej więcej po 1520 r. zaczął obniżać swój bardzo wysoki poziom. Zamykając bramy przed tym, co nowe, wydał tym samym wyrok na siebie. Społeczeństwo polskie zdawało sobie dobrze z tego sprawę. Stąd raz po raz pojawiały się nowe projekty zmierzające do uzdrowienia i zreorganizowania uniwersytetu. Niestety, wszystkie wielkie plany, podejmowane przez kolejnych biskupów, przez cały episkopat w czasie synodów, czy wreszcie przez królów, kończyły się najwyżej na sprowadzeniu jednego czy drugiego profesora, albo też na ufundowaniu nowej katedry. Reforma zasadnicza nie została podjęta. Program wykładów, po nieśmiałych próbach humanistów w drugiej połowie XVI w., zasadniczo nie zmienił się aż do czasów Oświecenia. Podobnie średniowieczna pozostała struktura organizacyjna uniwersytetu [11].

Gdy zamiary zreformowania starego uniwersytetu skończyły się na dobrych chęciach, nie przynosząc poważniejszych zmian, powstały plany otwarcia nowej wyższej uczelni, niezależnie od uniwersytetu krakowskiego, chociażby nawet wbrew jego interesom. Twórcą projektu, który najbardziej godził w byt uniwersytetu, był biskup Walencji, Montluc, przedstawiciel delegacji francuskiej, która przybyła do Polski w sprawach kandydatury Henryka Walezego do tronu. Sugerował on, aby na wzór *College Royal*, założonego przez Franciszka I w Paryżu, otwarto w Krakowie wyższą uczelnię obok uniwersytetu. Potrzebne środki miał dostarczyć Walezy. Po jego ucieczce z Polski plan ten realizowali Jan Zamojski i król Stefan Batory. Podjęto już starania o sprowadzenie profesorów. Pertraktowano z największymi sławami Europy. Karol Sigonio, Marek Antoni Muret, Fulviusz Orsini, Robert Bellarmin, Grzegorz z Walencji, Franciszek Toletus, Jakub Zabarella i inni mieli wykładać w *Collegium Regium* w Krakowie [12]. Zamierzenia dwóch wielkich ludzi, Stefana Batorego i Jana Zamojskiego, były zbyt wspaniałe, by mogły być realne [13]. Któryż bowiem z uni-

[11] H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 139-147, 282 i nn.; W. Urban, *Akademia Krakowska w dobie reformacji i wczesnej kontrreformacji (1549-1632)*, (w pracy zbiorowej:) *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, pod red. K. Lepszego, t. 1, Kraków 1964, s. 253 i nn.

[12] S. Łempicki, *Jan Zamojski jako reformator wyższego szkolnictwa w Polsce*, w: Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filozoficzny, t. 56; seria III, t. XI. Kraków 1917, s. 278-311.

[13] « Projekt Collegium Regium z r. 1577 był zatem przedsięwzięciem na ogromną skalę, zamysłem prawdziwie królewskim, pomyślanym z iście renesansową fantazją i

wersytetów pozbawiłby się dobrowolnie najlepszych profesorów, których nazwiska ściągały młodzież z odległych stron? Innym powodem, dla którego *Collegium Regium* nie stało się rzeczywistością, była niechętna postawa Stanisława Hozjusza. Działalność jego skrzyżowała się z planami króla i kanclerza. Kierował się on przy tym nie tyle przywiązaniem do Alma Mater, której był wychowankiem, a której byt mógł być rzeczywiście zagrożony, ile raczej obawą, by nowa uczelnia nie stała się z czasem ośrodkiem działalności innowierców [14].

Odrębne plany rozbudowy szkolnictwa wyższego w Polsce wychodziły od zwolenników Reformacji [15]. Przypadały one na lata sześćdziesiąte, a więc na okres, gdy ruch reformacyjny w Polsce był młody, prężny i jeszcze nie rozbity późniejszymi swarami. Już około 1555 r. Piotr Statorius, rektor szkoły w Pińczowie, zwolennik Kalwina, uczeń Akademii Lozańskiej, snuł plany utworzenia wyższej uczelni. Prawie równocześnie, bo w 1556 r., inny zwolennik Kalwina, Włoch, Franciszek Lismanino, bawiąc w Szwajcarii, zdradzał podobne zamiary. Rzecz znamienna, że obydwa plany miały być zrealizowane w Krakowie, albo przez zreorganizowanie starej uczelni w duchu wyznania helweckiego, albo też przez otwarcie nowej. Z kolejnym projektem wystąpił w 1558 r. Jan Łaski, który mając za sobą burzliwą działalność na Zachodzie, powrócił do Polski, by ostatnie lata swojego życia poświęcić działalności reformatorskiej w ojczyźnie. W memoriale przedłożonym księciu Albrechtowi przedstawił on projekt otwarcia szkoły wyższej, tak ze względu na konieczność przygotowania ministrów, jak i dla kształcenia młodzieży świeckiej. Akademia, wraz z drukarnią, byłaby ośrodkiem promieniowania idei różnowierczych w Polsce. Na przeszkodzie realizacji tego projektu stanęła różnica wyznania pomiędzy Albrechtem i twórcą memoriału oraz brak funduszów. Ze śmiercią Jana Łaskiego (1560) nie umarła jednak jego idea. Podjął ją w 1567 r. Mikołaj Radziwiłł Rudy. Siedzibą uczelni miało być Wilno. Organizację oraz starania o profesorów powierzył Radziwiłł Jerzemu Blandracie, Włochowi, byłemu profesorowi uniwersytetu w Pawii. Plany te jednak skończyły się na niczym. Odżyły one wprawdzie po dziesięciu latach, w związku ze staraniami jezuitów

niepospolitym rozmachem. Inna rzecz, że nosił już w zarodku znamię niewykonalności ». Łempicki, *dz. cyt.*, s. 301.

[14] Łempicki, *dz. cyt.*, s. 313-320.

[15] Zob. H. Barycz, *Dookoła usiłowań założenia akademii różnowierczych w r. 1578*, « Reformacja w Polsce », R. 12: 1956.

o przekształcenie ich kolegium wileńskiego w uniwersytet, ale i wówczas nawet pozostały w sferze projektów [16].

Nie doczekały się także realizacji plany otwarcia wyższej uczelni w Pińczowie, o której tak żywo dyskutowano na synodzie generalnym w Piotrkowie w 1570 r.

Poza sferę projektów wyszła jedynie myśl Andrzeja Prażmowskiego. Pełniąc urząd ministra w Radziejowie na Kujawach, przygotował on w 1578 r. pomieszczenia na szkołę, która miała kształcić przyszłych ministrów oraz młodzież świecką. Szkoła zaczęła istotnie działać, skupiając 50 studentów z rodzin szlacheckich oraz 30 Szkotów i Niemców gdańskich, ale nie rozwinęła się, a jej działalność była krótkotrwała.

Dwa były zasadnicze powody, dla których liczne projekty utworzenia uczelni w Polsce, nurtujące umysły najwybitniejszych innowierców, pozostały w sferze planów i dobrych chęci, a mianowicie: skąpstwo magnatów i szlachty oraz brak wybitnych sił intelektualnych o zacięciu pedagogicznym wśród polskich zwolenników Reformacji.

Jezuici już od zarania swej działalności w Polsce dążyli do otwarcia tutaj wyższej uczelni. Kraków miał być jej siedzibą. Tak myślał Kanizy przed swoim przyjazdem do Polski, tj. przed r. 1558. Po zapoznaniu się jednak ze stanem uniwersytetu krakowskiego i warunkami w Polsce, w listach swoich już więcej o tym nie wspominał. Prawdopodobnie doszedł wówczas do wniosku — podobnie jak później inni jezuici obcokrajowcy — że jeżeli Towarzystwo Jezusowe chce mieć zapewniony spokój, nie powinno otwierać kolegium w Krakowie. Inaczej myśleli jezuici polskiego pochodzenia, w ogromnej większości dawni uczniowie uniwersytetu krakowskiego. Ci właśnie pragnęli otworzyć szkołę w Krakowie, a niektórzy z nich marzyli nawet o opanowaniu Almae Matris. Dla swojej sprawy zdołali pozyskać nawet Antoniego Possevina [17]. Prowincjał Campano wydał jednak nakaz, by jezuici polscy nie drażnili członków uniwersytetu i jego licznych przyjaciół [18].

Gdy Kraków na razie nie mógł być brany w rachubę jako siedziba nowej uczelni, jezuici skierowali swą uwagę na inne miasta. Wnet po otwarciu pierwszego kolegium polskiego w Braniewie (1564) jezuici polscy oraz biskupi warmińscy podjęli myśl przekształcenia go w uni-

[16] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 76; *Compendium historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 23; Maggio do Borgiasza 31.8.1568, ARSI Germ. 149 f. 168 i nn.

[17] B. Natoński, *Jezuici a Uniwersytet Krakowski*, w: « Studia z Historii Jezuitów », Kraków 1983, s. 175-245.

[18] Campano do Akwawiwy 22 V 1586, ARSI Germ. 166 f. 42.

wersytet [19]. Prowincjał Wawrzyniec Maggio w 1568 r. w liście do Borgiasza sugerował, że mógłby powstać uniwersytet w Braniewie, który odegrałby podobną rolę w historii jezuitów polskich, jak uniwersytet w Dylindze w dziejach jezuitów niemieckich [20]. Myśl tę podjął później biskup warmiński, Marcin Kromer. Pragnął on także powiększyć fundację w Braniewie, aby w ten sposób umożliwić wprowadzenie wykładów z filozofii i teologii. Po otrzymaniu przywileju od Stolicy Apostolskiej, na trakcie bałtyckim rozwinęłaby działalność przynajmniej jedna akademia katolicka. Prowincjał Paweł Campano nie entuzjazmował się jednak tym planem. Polityka szkolna jezuitów dążyła bowiem do tego, by kolegia i uniwersytety zakładać w wielkich miastach, a przede wszystkim w stolicach państw, w siedzibach sejmów, sądów i sławnych central handlowych, albo też w ośrodkach uniwersyteckich tradycyjnie przyciągających młodzież. Braniewo nie posiadało takiego charakteru. Inaczej rzecz się miała z Wilnem. Stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego uznali jezuici za godną wyższej uczelni, która ponadto zasięgiem swego oddziaływania mogła przecież obejmować dalekie misyjne obszary Europy wschodniej, a nawet Azji.

* * *

Na początku drugiej połowy XVI w., gdy jezuici w swej ekspansji na wschód dotarli do Polski i założyli pierwsze kolegia w Braniewie i Pułtusku, poziom nauczania w Wielkim Księstwie Litewskim był bardzo niski. Szkoły katolickie zaledwie wegetowały. Najstarsza szkoła na Litwie, założona przez Kazimierza Jagiellończyka, która jako szkoła katedralna winna była mieć najwyższe ambicje spośród wszystkich szkół katolickich, niewiele przewyższała inne szkoły wileńskie i szkółki parafialne, bardzo rzadko zresztą rozsiane po Litwie [21]. Gdy jezuici założą swoje kolegium w Wilnie i gdy szkoła katedralna zostanie poddana ich kierownictwu w sprawach programu i metody nauczania, traktować ją będą jako przygotowawczą (nauka czytania i pisania) oraz jako równą poziomem nauczania najniższym klasom jezuickiego kolegium.

Poza Wilnem stan szkół katolickich był jeszcze bardziej opłakany. Inaczej być nie mogło, skoro ogólna sytuacja Kościoła katolickiego

[19] L. Piechnik, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie kolegium w Braniewie na uniwersytet*, w: « Studia Warmińskie », R. 5: 1968, s. 67-76.

[20] Maggio do Borgiasza 3 XII 1568, ARSI Germ. 49 f. 249.

[21] Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 24-26; *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 75; Tobolski do Borgiasza 1.VII.1572. ARSI Germ. 134 f. 311 nn.

na Litwie była krytyczna. Katolicyzm nie zapuścił tu dotychczas głęboko korzeni. Nierzadko zdarzało się, że po wsiach litewskich i białoruskich oddawano cześć bóstom pogańskim, a lud w większości nie wyrzekł się jeszcze zupełnie starych wierzeń i starych pogańskich obyczajów [22]. Zdaniem ówczesnego historyka jezuickiego, z którym zgadzały się liczne relacje jezuickie przesyłane do Rzymu, dwa były powody takiego stanu rzeczy: nieznajomość języka litewskiego u proboszczów oraz słaba organizacja Kościoła.

Proboszczami w ogromnej większości byli Polacy, nie znający języka litewskiego. Wskutek tego zaniedbywali oni pracę nad ludem, nie pouczając go zupełnie o prawdach wiary w jego języku.

W rozległym i ludnym kraju, jakim było Księstwo Litewskie, istniały tylko dwie diecezje: wileńska i żmudzka, które w sumie liczyły zaledwie 300 parafii. Dodać też należy, że stan duchowieństwa, tak pod względem intelektualnym, jak i moralnym pozostawiał wiele do życzenia [23].

Obok szkół katolickich istniały dość liczne szkoły innych wyznań. Nic więc dziwnego, że w takich warunkach szkółki parafialne zamierały. Litwa pod względem religijnym i narodowościowym stanowiła najbardziej różnorodną mozaikę. O samym Wilnie pisał do generała czeski jezuita, Baltazar Hostounsky: « Są w tym mieście Wilnie... liczne narodowości, mianowicie: Litwini, Rusini, Polacy, Tatarzy, Niemcy, Żydzi, dość liczni Włosi i Ormianie. Niemcy posiadają własną szkołę z kościołem luterańskim, również Tatarzy mają swoją świątynię i szkołę, w której uczą arabskiego. Dla Włochów urządza się w dnie świąteczne kazania w szkole. Rusini także posiadają swoje szkoły i kościoły. Litwini i Polacy mają swoje kościoły i szkoły. Zwinglianie także mają swój kościół i szkołę » [24].

Stan tych szkół nie był lepszy od szkół katolickich, a inny jeszcze jezuita napisał o nich wszystkich: « scholae triviales tantum erant » [25]. Ze szkół niekatolickich największe możliwości rozwoju miała szkoła kalwińska. Protektorem jej bowiem był wojewoda wileński, wielki marszałek litewski, Mikołaj Radziwiłł Czarny.

[22] J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 306; ARSI Pol. 50 f. 48 nn.; Pol. 65 f. 101 nn.; Pol. 65 f. 113 nn.; Pol. 75 f. 316 n. Szczególnie bolał nad stanem Kościoła na Litwie Piotr Skarga, porównując go ze stanem w Indiach.

[23] Fijałek, *dz. cyt.*, s. 296-306; ARSI Pol. 50 f. 48; Monicovius do Akwawiwy 6.II.1591. ARSI Germ. 174 f. 108.

[24] Hostounsky do Borgiasza, 12 IX 1570. ARSI Germ. 151 f. 286.

[25] ARSI Pol. 50 f. 50.

O poziomie szkoły kalwińskiej przed przybyciem jezuitów do Wilna pisał Stanisław Bednarski: « Szkoła wileńska, mimo możnego protektora, miała lichych nauczycieli; szlachta posyłająca tam na naukę synów była z niskiego jej poziomu niezadowoloną i dlatego gotowa była poprzeć zamiary rozbudowania i zreformowania szkoły kalwińskiej »[26].

Brak nauczycieli był bolączką wszystkich szkół innowierczych na Litwie i głównym powodem, dla którego szkoły te nie osiągnęły wyższego poziomu, mimo że innowiercy doskonale rozumieli ich wagę w walce o pozyskanie nowych wyznawców i utrwalenie dotychczasowych zdobyczy. Nauczycieli nie mogła dostarczyć akademia innowiercza, bo takiej w Polsce jeszcze nie było, a kształcąca się za granicą młodzież, zwłaszcza szlachecka, uważała zawód nauczyciela za poniżający[27].

Kolegium, które jezuici zamierzali otworzyć w Wilnie, miało w porównaniu z innymi szkołami wyjątkowe warunki, zapewniające pomyślny rozwój: nowy program humanistyczny, którym przewyższało dotychczasowe szkoły katolickie, sprawną organizację, która stanowiła zaplecze, gotowe zawsze do udzielenia pomocy nowej placówce, pewną i stałą fundację, pozwalającą na bezpłatne nauczanie, oraz przygotowanych na zachodnich uniwersytetach profesorów, czego brakowało innowiercom.

Nie można jednak pominąć ważnego faktu, że Litwa, która pod względem szkolnictwa stała na niskim poziomie, nie była pozbawiona kulturalnych wpływów Zachodu. Przenikały one przez młodych Litwinów powracających z Krakowa, Pragi i miast zachodnich, gdzie odbywali studia, przez innowierczą literaturę z Królewca, przez innowierczych humanistów, którzy na Litwie szukali schronienia. Dwory magnatów litewskich, z księgozbiorami i uczonymi, były ośrodkami kultury zachodniej, które promieniowały w większym lub mniejszym stopniu na otoczenie. Fakty te, budząc zainteresowanie dla nauki, przygotowywały grunt pod przyszły uniwersytet.

* * *

Pierwszy tom *Dziejów Akademii Wileńskiej* obejmuje genezę Uczelni oraz początki jej działalności. Okres ten cechowała przewaga

[26] S. Bednarski, *Stanisław Warszewicki*, Kraków 1939, s. 62. Surowy sąd autora oparty został na listach wójta wileńskiego, Augusta Rotundusa Mieleskiego, do Stanisława Hozjusza.

[27] S. Kot, *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce*, Kraków 1921, s. 6.

profesorów obcej narodowości, szczególnie na wydziale teologicznym, zaś w programie nauczania pewna płynność i samodzielność w poczynaniach dydaktycznych. Na studium humanistycznym oprócz języków klasycznych wprowadzono nauczanie języków niemieckiego i ruskiego, na wydziale zaś filozoficznym komentowano Arystotelesa także według Dunsa Scota. Dowolnie też ustalano porządek szkolny — rozkład godzin nauczania, ilość powtórek i dysput, a nawet to, ile lat poświęcić na studium filozofii. Ten okres zakończył się w r. 1599. Po długoletnich poszukiwaniach i próbach wprowadzono wtedy, już w ostatecznej redakcji, *Ratio studiorum* — przepisy dotyczące studiów. Ustaliły one w zasadzie na około dwa wieki organizację szkolną, program oraz metody nauczania i wychowania w kolegiach jezuickich. W opracowaniu ordynacji studiów obowiązującej całe Towarzystwo, znaczną rolę odegrali profesorowie Akademii Wileńskiej. W niektórych punktach poszli nawet dalej niż ich współbracia zakonni na Zachodzie. Byli przeciwni zbyt ścisłemu wiązaniu się z doktryną św. Tomasza, żądali znacznego poszerzenia programu Pisma św, jak też uwzględniania w szerszym zakresie matematyki [28].

Petryfikacja przepisów dotyczących szkolnictwa wywarła doraźnie z pewnością pozytywny wpływ; w dalekiej jednak przyszłości, gdy powstawały i rozwijały się nowe gałęzie wiedzy, mogła stać się przeszkodą utrudniającą wprowadzenie koniecznych zmian.

Drugim wydarzeniem, które przemawia za tym, żeby w historii uczelni wileńskiej cezurę wprowadzać właśnie na przełomie XVI i XVII wieku, jest powstanie w tym czasie nowej prowincji Towarzystwa Jezusowego — prowincji litewskiej. Wprawdzie oficjalnie została ona wydzielona przez generała zakonu Klaudiusza Akwawiwę dopiero w 1608 r., ale sam problem wysunięty został już w roku 1590, kiedy to kongregacja prowincjalna w Nieświeżu opowiedziała się za podziałem prowincji polskiej. Następne kongregacje powracały do tej sprawy i podtrzymywały powyższą opinię. Człowiekiem, który zdecydowanie i umiejętnie zmierzał do utworzenia samodzielnej prowincji litewskiej był Paweł Boksza, mianowany pod sam koniec XVI w. wiceprowincjałem, a w 1608 r. pierwszym prowincjałem niezależnej prowincji litewskiej. Przyłączenie do prowincji litewskiej nie tylko Warmii, z najstarszym kolegium w Braniewie, ale także Mazowsza z Warszawą, stało się powodem sporów między Koroniarzami a Li-

[28] S. Bednarski, *Jezuici polscy wobec Projektu ordynacji studiów*, Kraków 1935, s. 3 i nn.

twinami. Chodziło szczególnie o Warszawę. Nie był to jednak konflikt głęboki. Wymowna pod tym względem była postawa jezuitów prowincji litewskiej zebranych w Wilnie 1633 r. na kongregacji prowincjalnej. Wśród postulatów skierowanych do generała zakonu znalazła się prośba, by ten otoczył troskliwą opieką jezuitów prowincji polskiej, szczególnie Kolegium Krakowskie, i by użył wszystkich możliwych sposobów w celu odwrócenia niebezpieczeństwa ze strony Akademii Krakowskiej i Roty Rzymskiej [29].

Nowo powstała prowincja litewska odczuwała w pierwszych latach brak pracowników. W 1611 r. zwróciła się do generała Akwawiwy z prośbą, by zatrzymał w prowincji litewskiej tych, którzy ją chcą opuścić i wyjechać do prowincji polskiej [30]. Generał przyrzekł przestrzec przełożonego prowincji polskiej, by nie ściągał Polaków pracujących na Litwie, a prowincjałowi litewskiemu radził takie postępowanie, by ich przywiązać do prowincji litewskiej.

Z czasem braki te zostały wyrównane na tyle nawet, że prowincja litewska mogła odstąpić prowincji polskiej pewną liczbę członków znających język niemiecki. W 1630 r. zostali oddani prowincji polskiej księża: Jan Anst, Jerzy Reisteng, Szymon Szperling i Henryk Kaufman [31].

Akademia Wileńska zajmowała szczególne miejsce wśród szkół jezuickich prowincji litewskiej. Stanowiła przede wszystkim największą placówkę; w r. 1618 np. liczyła 1210 uczniów, podczas gdy kolegium w Braniewie - 460, w Pułtusku - 656, w Połocku - 70, w Rydze - 27, w Dorpacie - 42, w Nieświeżu - 140, w Łomży - 253, w Krożach - 65, w Płocku - 203, w Orszy - 20 [32].

Po drugie, uczelnia wileńska często nazywana nawet w dokumentach « Seminarium », była tą instytucją, która przygotowywała przyszłych pracowników dla całej prowincji litewskiej: nauczycieli, wychowawców, rekolekcjonistów, misjonarzy itd. Dlatego też cieszyła się specjalnymi względami u generała zakonu i prowincjała. Zdarzało się nawet, że prowincjał inicjował zbiórkę funduszy na rzecz Akademii ze wszystkich kolegiów litewskich.

W dziejach Akademii Wileńskiej pierwsza połowa XVII wieku była okresem szczytowego rozwoju. Temu okresowi też poświę-

[29] *Pro singulari studio in tuendo Collegio Cracoviensi contra Academicos et Decreto Rotae*, ARSI *Congregationes*, t. 62 f. 266.

[30] *Responsa RPN ad quaesita Congregationis Prov. Lith. Anno 1611*, ASI Crac. rkps 496 f. 489.

[31] *Katalog roczny 1630*, ARSI Lith. 6.

[32] ARSI Lith. 6 f. 61.

cony jest drugi tom niniejszej pracy. Ogłaszane na Zachodzie dzieła profesorów wileńskich dawały znać o istnieniu i pożytecznej działalności uczelni na dalekiej północy. *Logika* Marcina Śmigleckiego, drukowana w Ingolsztadzie w 1618 r. i trzy razy w Oksfordzie (1634, 1638, 1658), cieszyła się specjalnym uznaniem w uniwersytetach angielskich. Tenże Śmiglecki oraz Stanisław Grodzicki swoje prace z zakresu teologii polemicznej drukowali w Ingolsztadzie i w Kolonii — wydawano je tu z myślą o polemistach katolickich w Niemczech. Autorzy jezuici współtworzyli w ten sposób wyjątkowo wysoką pozycję polskiej teologii tego okresu, kiedy to przychodziła ona z pomocą polemistom katolickim na zachodzie Europy. W istotny sposób korzystano tam z osiągnięć jej myśli w walce z różnowierstwem [33].

W szczególny sposób rozsławił uczelnię wileńską Maciej Kazimierz Sarbiewski. Tutejsze studia humanistyczne znalazły w nim najwybitniejszego przedstawiciela. Twórczość jego wnet stała się własnością całej Europy: drukowana w licznych miastach, wprowadzona została do programu wielu akademii. Nawet w anglikańskim uniwersytecie w Oksfordzie czytano jego właśnie utwory, w miejsce tekstów Horacego. Z kolei poglądy teoretyczne Sarbiewskiego przyjęte zostały przez Kolegium Kijowskie, zorganizowane w 1632 r. przez Piotra Mohiłę na wzór kolegiów jezuickich; za pośrednictwem Mohiły dotarły aż do Moskwy.

W omawianym okresie liczba uczniów w warunkach normalnych nie spadała poniżej 1200 (nie wliczając w to szkoły katedralnej, której program określała Akademia). Dane dokładne mamy tylko z r. 1618. Liczba uczniów wynosiła wówczas 1210. W późniejszych latach, gdy pomnożono klasy na studium humanistycznym, gdy rozbudowano katedrę filozofii, a szczególnie gdy otwarto wydział prawa, liczba uczniów z pewnością się podniosła. W r. 1641 wyjątkowo przyczynił się do tego pożar w Połocku, gdy tamtejsi uczniowie przenieśli się do Akademii.

Kroniki w wielu miejscach mówią o terenach rekrutacji młodzieży akademickiej. Z wykładów korzystali nie tylko Litwini i Polacy. W kronikach i relacjach biskupów do Rzymu jest także mowa o całych Inflantach, Skandynawii, a nawet o Niemczech. Kronikarze z satysfakcją podkreślają, że Akademia ściąga synów szlachty protestanckiej z Kurlandii i Łotwy, a nawet uczniów protestanckiego uniwersytetu w Królewcu.

[33] A. Klawek, *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 15.

Dopiero pod koniec omawianego okresu został otwarty wydział prawa z dwiema katedrami prawa kanonicznego i dwiema prawa cywilnego (1644), chociaż starania jezuitów o nowy wydział trwały już od r. 1618. Profesorów sprowadzono z Ingolsztadu. Ich działalność dydaktyczna i piśmiennicza przyniosła młodzieży akademickiej niemałą korzyść.

Dobre lata Akademii znajdowały też swoje odbicie w działalności instytucji związanych z uczelnią. I tak, drukarnia w latach 1632-52 wydawała corocznie do dwudziestu wartościowych pozycji; biblioteka wzbogacała się o nowe dary (w r. 1655 o nadzwyczaj cenny księgozbiór fundatora wydziału prawa, Kazimierza Leona Sapiehy); powstawały nowe bursy: bursa Ambrozjańska w 1602 r., w 1618 r. — bursa Korsaka, w 1651 — bursa Żabińskiego.

Interesujące, że w tym właśnie czasie, przeżywając szczytowy okres swego rozwoju, Akademia Wileńska w bardzo wyraźny sposób otwiera się na współczesne sobie problemy życia publicznego Rzeczypospolitej. Nie tylko poprzez pełne akceptacji czy nawet nuty panegiryzmu uroczystości szkolne. Również i przede wszystkim — w postaci ujawnianej wielokrotnie przez profesorów troski o losy kraju. W wykładach etyki, rozbudowanej o tezy z ekonomii i polityki (etyka społeczna), przy komentowaniu Sumy św. Tomasza, w pismach, a nawet kazaniach w kościele akademickim dochodzą do głosu aktualne problemy społeczne i polityczne.

Jan Chądzyński, profesor filozofii i teologii, w piśmie *Dyskurs kapłana* stwierdził, że dla ratowania Rzeczypospolitej nie wystarczy jedna zwycięska bitwa, ani też powiększenie wydajności ziemi — niezbędna staje się bowiem reforma samego ustroju. Potrzeba mianowicie, by Rzeczpospolita stała się naprawdę pospolitą, tzn. powszechną dla wielkich i małych, by stała się ojczyzną także dla chłopów.

Sprawa chłopska była poruszana najczęściej i najobszerniej. Wychodzono z założenia, że ucisk chłopa jest bezprawiem, ponieważ układ między właścicielem ziemi a wieśniakiem nie został dotrzymany. W słowach pełnych goryczy i bólu przedstawiano położenie chłopów. Wysuwano tezę, że jeżeli sprawa chłopska nie zostanie uczciwie załatwiona, to i wszelkie próby reform okażą się daremne.

Wiele miejsca poświęcali profesorowie wileńscy obronności kraju. Aby zniknęło zagrożenie granic Rzeczypospolitej, musi być, ich zdaniem, zreformowany skarb państwa i wojsko. Winien być zatem wprowadzony powszechny podatek, uzależniony od wielkości posiadanego majątku, nadto zaś specjalny podatek od rzeczy luksuso-

wych. Wojsko należy gruntownie przeorganizować. Nie można przy tym liczyć ani na wojsko najemne, gdyż może ono w każdej chwili przejść na stronę wroga, ani też na pospolite ruszenie, gdyż nie jest ono nawet prawdziwym karnym wojskiem. Pospolite ruszenie spotykało się zresztą z wyjątkowo ostrą krytyką, zaprawioną ironią i kpiną. Mocno stawiano natomiast na ufortyfikowanie miast, co winno się było przyczynić do wzmocnienia obronności kraju.

Ważnym momentem w reformie państwa byłaby egzekucja praw. W Rzeczypospolitej bowiem magnaci i szlachta żyją tak, jakby nie istniały żadne prawa. Nie ma też takich praw, które w czasie zagrożenia pozwalałyby na szybsze działanie.

Podstawą wszelkich reform — zdaniem profesorów uczelni wileńskiej (A. Olizarowski, J. Chądzyński) — winno być właściwe wychowanie. Godne uwagi były postulaty, by pewne dziedziny kształcenia przejęło państwo. Obowiązkiem państwa winna się stać troska przede wszystkim o przyszłych urzędników i przyszłe kadry wojskowe. W programach nauczania należałoby też uwzględnić wiadomości dotyczące dobrego gospodarowania ziemią.

A. Karbowiak, omawiając poglądy Aleksandra Olizarowskiego na wychowanie, stwierdził, że w jakimś stopniu był on poprzednikiem Komisji Edukacji Narodowej. Analiza pozostałych po profesorach Akademii skryptów i dzieł drukowanych pozwala dziś nawet na rozszerzenie tego stwierdzenia. Nie tylko bowiem w sprawie wychowania, ale również w swoich postulatach dotyczących sytuacji chłopów, obronności kraju, skarbu, odbudowania miast, praworządności, postulatach wysuwanych w toku wykładów, w pismach, w kazaniach do młodzieży — wyprzedzili oni i w jakimś stopniu przygotowali to, co ponad sto lat później stanie się przedmiotem dyskusji ludzi Oświecenia i co zrealizuje częściowo Sejm Czteroletni.

W dalszym ciągu utrzymywały się w omawianym okresie ścisłe więzy Akademii z ośrodkami naukowymi na Zachodzie. Akademia czyniła to świadomie, w trosce o odpowiedni poziom kształcenia, co widać np. w kierowanych do generała zakonu prośbach o przysyłanie Hiszpanów na stanowiska profesorów teologii czy w sprowadzaniu z Ingolsztadu profesorów prawa kanonicznego i cywilnego. W dalszym ciągu kształciła też Akademia w Kolegium Rzymskim kandydatów na profesorów. Kontynuowano korespondencję naukową (Oswald Krüger, Atanazy Kircher). Dopiero rok 1655 przerwał te więzy na wiele lat.

Stosunki Akademii z dworem królewskim układały się bardzo pomyślnie za Stefana Batorego i Zygmunta III — za Władysława IV

zaś różnie. Za każdym razem, gdy królowie ci znaleźli się w Wilnie, przyjmowani byli bardzo uroczyście przez młodzież akademicką, zwiedzali też Akademię i brali udział w uroczystościach szkolnych. Władysław IV, za którego rządów Akademia doszła do najwyższej świetności, zatwierdził przywileje swoich poprzedników oraz wydał w 1641 r. dokument erekcyjny wydziału prawa i medycyny, z możnością udzielania stopni naukowych.

W 1636 r. udział Władysława IV w uroczystościach związanych z promocją kaznodziei królewskiego, Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, jak też ofiarowanie mu, w dowód życzliwości, królewskiego pierścienia — stały się wydarzeniami opisywanymi szeroko przez kronikarzy Akademii. Szczególnie cenionym przez monarchę był też inny profesor Akademii Wileńskiej, Grzegorz Schönhoff, spowiednik i teolog królewski. W 1639 r., gdy król zatrzymał się na dłuższy czas w Wilnie, oprócz udziału w oficjalnych przyjęciach w Akademii, odwiedzał on tutaj niektórych powszechnie cenionych profesorów i prowadził z nimi długie poufne rozmowy. Przedmiotem tych rozmów był prawdopodobnie królewski plan pogodzenia różnych wyznań. W tym czasie (27 marca 1639 r.) zatwierdził też przywileje Akademii oraz wszystkich szkół jezuickich w Rzeczypospolitej.

Miały też jednak miejsce pewne zgrzyty pomiędzy królem a Akademią. Przez jakiś czas król żywił żal do jezuitów za to, że przyjęli do nowicjatu jego brata, Jana Kazimierza. W stosunku do samej Akademii raz jeden tylko, w 1640 r., interweniował król w obronie innowierców, skrzywdzonych przez studentów. W liście do rektora groził, że jeżeli tumulty powtórzą się, zmuszony będzie zastosować sankcje wobec Akademii [34].

Nowy król, Jan Kazimierz, ściśle związany z zakonem jezuitów, zatwierdził dotychczasowe prawa Akademii 9 lutego 1649 r. w Warszawie na sejmie koronacyjnym. Do rozkwitu uczelni nie mógł się przyczynić ze względu na ciągłe wojny.

H. Barycz, pisząc swego czasu o działalności dydaktycznej Akademii Wileńskiej, stwierdził: « Istotnie też z końcem XVI stulecia potrafiła osiągnąć na tym polu duże sukcesy, ściągając i nawracając znaczną ilość młodzieży protestanckiej i schizmatyckiej z Litwy, Inflant i Rusi. Gdy jednak potrzeba walki z różnowierstwem minęła, wtedy Akademia Wileńska pogrąża się w całkowitym upadku. Nie pomogło

[34] List cytowany przez Balińskiego, *Dawna Akademia Wileńska*, s. 142.

nawet uruchomienie w połowie XVII wieku osobnego wydziału prawa, przeznaczonego specjalnie dla studiującej chętnie tę dyscyplinę młodzieży szlacheckiej » [35]. Trudno dziś podzielać tego rodzaju stwierdzenia. Do r. 1655 miał miejsce pełny rozkwit działalności dydaktycznej i wychowawczej uczelni wileńskiej, po otwarciu zaś w 1644 r. wydziału prawa kanonicznego i cywilnego stała się ona jeszcze bardziej atrakcyjna. Upadek natomiast miał miejsce w połowie XVII w., nastąpił on bowiem przede wszystkim w wyniku inwazji wojsk rosyjskich, spalenia Wilna i wymordowania części jego mieszkańców, jak też i okupacji, która trwała przeszło 6 lat. Budynki uczelni spłonęły, a profesorowie rozproszyli się po całej Europie.

[35] H. Barycz, *Problem uniwersytecki w Polsce w XVI w.*, w: « Przegląd Współczesny », R. 10: 1931, t. 39, s. 342.

I

POWSTANIE AKADEMII I JEJ ORGANIZACJA

Założenie kolegium w Wilnie

Pierwsza myśl o otwarciu kolegium w Wilnie łączy się z akcją Piotra Kanizego, który już w 1553 r. sugerował Marcinowi Kromerowi sprowadzenie jezuitów do Polski. Gdy po pięciu latach przybył on do Polski jako teolog legata papieskiego, bpa Kamila Mentovato, zaprosił go do siebie nowy prymas, Jan Przerembski (19 stycznia 1559). W rozmowach z Kanizym Przerembski zwierzył się, że swoją działalność pragnie rozpocząć od sprowadzenia jezuitów i otwarcia dla nich kolegiów w większych miastach. Pierwsze, pełne kolegium prymasowskie, z filozofią i teologią, miało być otwarte w Łowiczu. Kanizy zapalił się do planu prymasa i przedstawił go Rzymowi, prosząc o przysłanie jeszcze w tym samym roku odpowiednich ludzi. Proponował na rektora Mikołaja Lanoya, wybitnego administratora, prosił też o znanego teologa, Jana Ledesmę. Zamiast Lanoya, Rzym pragnął przysłać doktora teologii, Jana de Victoria. Trudności finansowe ze strony prymasa oraz trudności z ludźmi ze strony zakonu odsunęły plany otwarcia kolegium w Łowiczu na nieokreśloną przyszłość. Równało się to rezygnacji z pierwotnego planu [1].

Podobnie nie udał się prymasowi, zrodzony także w rozmowach z Kanizym, projekt otwarcia kolegiów w Krakowie, Poznaniu, na Mazowszu, we Lwowie i Wilnie, który Przerembski włączył do programu synodu prowincjonalnego w Warszawie (w marcu 1561). Mimo wysiłków i starań prymasa, inicjatywa ta musiała upaść wobec oporu biskupów i kapituł. Postanowienia synodu poszły w kierunku zreformowania starych szkół [2].

[1] T. Wierzbowski, *Uchansciana*, t. 4, Warszawa 1892, s. 225-226; H. Barycz, *Do genezy Akademii Wileńskiej*, s. 168-172; tenże, *Geneza i autorstwo « Equitis Poloni in Jesuitas actio prima »*, Kraków 1934, s. 24-26; tenże, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 333-334; Korewa, *Z dziejów diecezji warmińskiej*, s. 46 nn.

[2] EpA, t. 1, s. 457-461; t. 2, s. 333-336, 351-353, 362, 373, 486-487, 587; t. 3, s. 17-19, 36; Korewa, *dz. cyt.*, s. 62-67; *Historia SI in Polonia*, ARSI. Pol. 50 f. 1 n.

Myśl o jezuickich kolegiach w Polsce, która upadła ze śmiercią prymasa Przerembskiego, odżyła z przybyciem do Polski nowego legata papieskiego, Franciszka Commendone. Wnet sprawa szkoły w Wilnie wysunęła się na pierwszy plan. Zapewne nigdzie tak nie odczuwano potrzeby szkoły katolickiej, jak na Litwie.

Biskup wileński Walerian Protaszewicz Szuszkowski, zdawał sobie dobrze sprawę ze ścisłej zależności pomiędzy zwycięskim pochodem nowych wyznań przez Litwę a beznadziejnym stanem szkolnictwa. Ratunek w rozpaczliwej dla Kościoła sytuacji widział w zorganizowaniu nowej szkoły katolickiej. W tym przekonaniu utwierdziły go uchwały Soboru Trydenckiego [3].

Prawdopodobnie jeszcze przed zwróceniem się do jezuitów myślał Protaszewicz o sprowadzeniu nauczycieli z Akademii Krakowskiej. Kanonik Wawrzyniec Wolski miał go powstrzymać od tej decyzji i skierować po radę do Hozjusza [4].

Zapewne już Hozjusz zwracał uwagę Protaszewicza na jezuitów, ale biskup wileński więcej dowiedział się o nich dopiero na sejmie 1564 r. w Warszawie. Spotkał tu właśnie Franciszka Commendone, który mu opowiedział o działalności zakonu i zapoznał go z jezuitą Baltazarem Hostounskym [5].

Bezradny wobec Radziwiłłów, możnych protektorów nowych wyznań na Litwie, oraz wobec bierności króla Zygmunta Augusta, przedstawił Protaszewicz legatowi smutny stan swej diecezji i prosił go o pomoc. Odtąd akcję na rzecz otwarcia kolegium w Wilnie prowadziło dwóch ludzi: Commendone i Hostounsky. Jezuita przygotowywał grunt w Rzymie, u władz zakonnych. W częstych swych listach przedstawiał konieczność założenia w Wilnie pełnego kolegium, z filozofią i teologią, oraz naświetlał korzyści płynące stąd dla Kościoła. Wilno, jego zdaniem, winno odegrać wielką rolę wobec religii katolickiej i kultury zachodniej w północnej Europie, a wpływami swymi miało także objąć Moskwę, Chiny i Tatarię [6].

[3] *Historia Coll. Viln.*, ARSI Pol. 65 f. 101. Zob. także J. W. Woś, *Il Regno di Polonia e il Concilio di Trento*, w: *Il Concilio di Trento come crocevia della politica europea*, Bologna 1979, s. 137-159.

[4] Piszę « prawdopodobnie », ponieważ wśród wielu dokumentów jeden tylko (ARSI Pol. 50 f. 50) mówi o zamiarze sprowadzenia wykładowców z Akademii Krakowskiej oraz dlatego, że miało się to dziać — jak wynika z dokumentu — dopiero w 1568 r. Jest to jednak wysoce wątpliwe, ponieważ w tym czasie Protaszewicz był już zupełnie zdecydowany sprowadzić jezuitów i po pierwszej nieudanej próbie rozpoczął nowe starania.

[5] ARSI Pol. 65 f. 76.

[6] Hostounsky do Layneza 18 VIII 1564. ARSI F. Ges., *Epistolae*; Hostounsky do

Commendone ze swej strony przekonywał Zygmunta Augusta o konieczności otwarcia kolegium w Wilnie, gdy zaś król wyraził zgodę na założenie już nie kolegium, ale uniwersytetu, legat przesłał prośbę o przyjęcie fundacji na ręce wikariusza generalnego Towarzystwa Jezusowego, Franciszka Borgiasza.

Dla pewności napisał także do wpływowego kardynała, Karola Boromeusza, prosząc go o wstawiennictwo. Odpowiedź była wymijająca. Sprawę odłożono na później. Powody takiego stanowiska Rzymu były różne: brak wykładowców, o których zwracano się z różnych stron Europy, mało wiążące obietnice króla Zygmunta Augusta, a wreszcie bardzo pesymistyczna opinia o stosunkach politycznych i religijnych na Litwie pióra jezuity Salmerona, który z nuncjuszem Lippomano przebywał jakiś czas w Polsce i na Litwie [7].

Przez dwa następne lata (1566 i 1567) w korespondencji pomiędzy jezuitami polskimi a Rzymem na temat uczelni wileńskiej zapanowało prawie całkowite milczenie. Protaszewicz jednak nie zrezygnował z kolegium. Z myślą o nim kupił od Mikołaja Jasieńskiego kamienicę położoną obok katedry i urządził ją tak, by mogła pomieścić większą liczbę jezuitów [8].

W owych przygotowaniach podtrzymywał Protaszewicza Hozjusz. Od niego to dowiedział się Sunyer — o czym też nie omieszkał donieść generałowi Borgiaszowi z Lidzbarku w maju 1568 r. — że Protaszewicz nie tylko zakupił dom za 10.000 złotych polskich, lecz że ponadto przeznaczył dalsze 10.000 złotych na zakup dóbr nieruchomych. które przynosiłyby stały dochód dla kolegium, że wydał 4.000 złotych na potrzebne sprzęty domowe, wreszcie, że jedynym marzeniem, jakie żywił biskup, było zobaczyć jeszcze za życia jak najpiękniejsze kolegium w Wilnie [9].

Na temat domu przygotowanego przez Protaszewicza pisał kilka lat później prowincjał austriacki W. Maggio do generała jezuitów, że po zamku królewskim i pałacu biskupim jest on najwspanialszym budynkiem w Wilnie i że nie zna kolegium w Italii, które mogłoby mu dorównać [10].

Borgiasza 21 II 1565, 11 III 1565, 29 VIII 1565 i 12 X 1565, ARSI Germ. 146 f. 60-61, 74, 79-80, 129, 145.

[7] Szerzej o staraniach nuncjusza u króla i w Rzymie oraz o przyczynach nieprzyjęcia fundacji królewskiej pisze Bednarski, *Geneza Akademii Wileńskiej*, Wilno 1929, s. 5-9.

[8] *Compendium historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 23.

[9] Sunyer do Borgiasza 17 V 1568. ARSI Germ. 149 f. 110.

[10] Maggio do Borgiasza 7 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 204.

W tym czasie, gdy biskup urządzał dom i przygotowywał fundację, zaszły wypadki, które nagliły do działania. Mianowicie wojewoda wileński, Mikołaj Radziwiłł, zwany Czarnym, umierając przeznaczył cały dochód z wydania Biblii po polsku w jego drukarni na założenie wyższej szkoły kalwińskiej w Wilnie. Szlachta z kolei, która przyjęła naukę Kalwina, zobowiązała się płacić na ten cel 4 grosze od łanu. Potrzebę takiej szkoły uzasadniano wobec króla tym, że w całej Litwie nie było ani jednego wyższego zakładu naukowego [11].

Protaszewicz, uprzedzając te zamiary, wysłał w sierpniu 1568 r., listy do prowincjała Maggio, który w tym czasie bawił u Hozjusza w Lidzbarku, oraz do samego Hozjusza. Pierwszego prosił o przysłanie ludzi w celu objęcia gotowej już placówki, drugiego zaś o wstawiennictwo w tej sprawie [12]. Przyjęcie nowej placówki przekraczało kompetencje prowincjała. Dlatego Maggio prośbę Protaszewicza przesłał generałowi zakonu, spodziewając się odpowiedzi, zanim wyjedzie z Polski [13]. Odpowiedź otrzymał dopiero po swym wyjeździe, w Wiedniu. Była ona odmowna, a główny powód brzmiał jak zawsze: brak pracowników. Na interwencję Commendonego, który w tym czasie przebywał w Wiedniu jako poseł do cesarza Maksymiliana, a któremu całą sprawę przedstawił Maggio, Borgiasz pozwolił prowincjałowi działać na własną rękę [14].

Maggio wysłał we wrześniu 1569 r. Sunyera, by ten wybadał sytuację w Wilnie, możliwości pracy i warunki materialne. Towarzyszyli mu dwaj księża, Baltazar Hostounsky i Andrzej Frisius, kleryk Joachim Petronell oraz dwóch braci zakonnych [15].

Po uroczystym i nadzwyczaj życzliwym przyjęciu przez biskupa, po zapoznaniu się z jego wielkimi planami otwarcia akademii, opartymi na realnych podstawach materialnych, o wycofaniu się nie mogło być mowy. Sunyer, chociaż nie mógł oficjalnie otworzyć kolegium, pozwolił swoim towarzyszom na nauczanie. Już od 3 października 1568 r. udzielali jezuici prywatnych lekcji krewnym i poleconym przez biskupa. Uczyli łaciny i greki. Pod koniec października otwarli dwie najniższe klasy. Chłopców mieli sześćdziesięciu [16].

[11] *Historia Coll. Viln.*, ARSI Pol. 65 f. 76; *Compendium historiae Coll. Viln.*, ARSI Pol. 65 f. 23; Sunyer do Borgiasza 31 VIII 1568. ARSI Germ. 146 f. 172-173; Maggio do Borgiasza 31 VIII 1568; ARSI Germ. 149 f. 168-170.

[12] Listy te przytoczył S. Rostowski, *Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem*, Parisiis-Bruxellis 1877, s. 29-30.

[13] Maggio do Protaszewicza 30 VIII 1568. ARSI Germ. 120 f. 13.

[14] Szerzej pisze o tym Bednarski, *dz. cyt.*, s. 10-11.

[15] S. Warszewicki, *Compendium historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 114.

[16] ARSI Pol. 65 f. 114.

Równocześnie szły do Rzymu i Wiednia informacje od Sunyera i Hostounskiego. Wobec jak najlepszych warunków, które im przygotował Protaszewicz, opinie i sugestie były jednobrzmiące: otwierają się wielkie możliwości pracy religijnej i oświatowej na Litwie i w krajach sąsiednich, plany Protaszewicza na otwarcie uniwersytetu są jak najbardziej realne, fundację należy koniecznie przyjąć [17]. Biskup ze swej strony napisał do generała Borgiasza, prosząc o przyjęcie fundacji, oraz do papieża Piusa V i Hozjusza, przebywającego w Rzymie, nalegając, by wpłynęli na decyzję generała [18].

Borgiasz fundację przyjął i nakazał prowincjałowi Maggio, by wyjechał do Polski celem zwizytowania kolegiów w Braniewie i Pułtusku oraz zorganizowania nowego kolegium w Wilnie; polecił też, odsuwając na razie myśl o uniwersytecie i konwikcie, otworzyć w Wilnie kolegium i postawić je na odpowiednim poziomie. Na stanowisko rektora Borgiasz polecił Stanisława Warszewickiego [19].

Po długiej i uciążliwej podróży, 4 lipca 1570 r. prowincjał Maggio i wiceprowincjał Sunyer, rektor Warszewicki i inni, przyszli pracownicy kolegium wileńskiego, przybyli do stolicy Litwy. Ze szczerą radością witał ich biskup Protaszewicz. Szczególnie wzruszyła go serdeczna mowa prowincjała. Usprawiedliwiał się w niej, że tak późno przyjechał, przyrzekał wierność, posłuszeństwo i pomoc w odbudowie katolicyzmu na Litwie [20].

10 lipca odbyło się oficjalne powitanie biskupa w kolegium. Po mszy św. wygłoszono mowy i deklamowano wiersze w języku łacińskim, greckim i hebrajskim. Profesor retoryki, Tomasz Zdelaricz, w krótkim, wytwornym przemówieniu zachęcił młodzież do nauki. Na zakończenie jeden z najmłodszych chłopców dziękował biskupowi za dzieło, które stworzył dla dobra młodzieży. Warszewicki, świadek tego zdarzenia, tak pisał o reakcji biskupa: « W czasie tego widać było, jaka radość nurtowała biskupa, ponieważ łzy spływały mu po policzkach » [21].

25 lipca 1570 r. biskup Protaszewicz przesłał list do swej diecezji, na ręce zarządców parafii i kościołów. Donosił w nim o otwarciu ko-

[17] *Informatio de novo Collegio Vilnensi.* ARSI Pol. 75 f. 316-319; Sunyer do Borgiasza 9 X 1569, 24 X 1569, 9 II 1570. ARSI Germ. 150 f. 281-283, 262-263, 275-276; Hostounsky do Borgiasza. ARSI Germ. 151 f. 44-45.

[18] *Historia Coll. Viln.*, ARSI Pol. 65 f. 79.

[19] Borgiasz do Maggio 14 I 1570. ARSI Germ. 108 f. 52.

[20] Mowę przygotował Maggio w Pułtusku. Zachowała się ona w koncepcie z datą 24 czerwca 1570. ARSI Germ. 120 f. 72-74.

[21] ARSI Pol. 65 f. 115.

legium jezuickiego w Wilnie, wyjaśniał motywy, które skłoniły go do fundacji, przedstawiał ogólny program nauczania oraz polecał księżom, by zachęcali rodziców do wysyłania swych synów do nowej szkoły, którą jezuici otworzą w dniu św. Stanisława biskupa (27 września 1570). Jako główny motyw otwarcia kolegium wskazał Protaszewicz brak wyższej uczelni w Księstwie Litewskim. Interes wiary i dobro Rzeczypospolitej domagają się powstania takiej szkoły. Kierował się przy tym uchwałami Soboru Trydenckiego oraz radą króla Zygmunta Augusta, Hozjusza, legatów papieskich, Commendonego i Wincentego Portici.

Program nauczania obejmował gramatykę łacińską, poetykę i retorykę; poza tym język grecki, hebrajski i pewne ćwiczenia z języka niemieckiego. Dodane także miały być niektóre zagadnienia teologiczne. Bardziej szczegółowy program obiecał biskup podać później. Zapewniał też o wzorowym wychowaniu młodzieży w kolegium. Chłopcy przysyłani do szkoły winni już byli umieć czytać i pisać.

Każdy proboszcz lub rektor kościoła pod groźbą kary kościelnej miał obowiązek ogłosić ten list z ambony, następnie wpisać do księgi parafialnej, kiedy i w jakich okolicznościach został ów list odczytany, a wreszcie podać go księdzu katolickiemu, swemu sąsiadowi, który pozostał wierny Kościołowi. Ostatni z księży-odbiorców miał osobiście oddać list do kurii biskupiej. Ostrożność ze strony biskupa była konieczna, ze względu na księży odstępców, którzy mogli list zatrzymać [22].

Jezuici ze swej strony rozprowadzili w Wilnie i w okolicach odezwę do społeczeństwa. Składała się ona z trzech części. W pierwszej wyrażona została naczelna idea pedagogiki jezuickiej: wielka godność człowieka płynąca z pokrewieństwa z Absolutem oraz potrzeba wiedzy humanistycznej, nie tylko jako pomocy do nauk teologicznych, lecz również dla dobra Rzeczypospolitej i dla czystej przyjemności człowieka.

Czytającego ten dokument uderza mocne podkreślenie obowiązku zdobywania wiedzy ze względu na dobro ojczyzny.

Pierwsza część kończyła się pochwałą biskupa Protaszewicza, który ufundował kolegium, « aby z niego wychodziła młodziez wykształcona zarówno w umiejętnościach, jak i w pobożności i cnocie, zdolna do prowadzenia spraw publicznych z wielkim pożytkiem ojczyzny ».

Druga częśc zawierała prospekt lekcji i ćwiczeń, które miano wprowadzić do szkoły wileńskiej. Z chwilą otwarcia kolegium stał się on

[22] ARSI Pol. 65 f. 97-99.

obowiązujący. Instrukcja, którą prowincjał Maggio zostawił dla rektora Warszewickiego, wniosła tylko niewielkie uzupełnienia do programu nauczania.

Trzecią część stanowił wiersz w języku hebrajskim, greckim i łacińskim. Autor zwracał się w nim do « chłopca », zachęcał go do pracy nad swym charakterem, który cenniejszy jest ponad wszystko i który pozostaje niezmienny, podczas gdy wszystko przemija [23].

Maggio zatrzymał się w Wilnie przez dłuższy czas dla zorganizowania kolegium. 18 lipca przyjął oficjalnie fundację, a 15 sierpnia ogłosił pełną obsadę kolegium. Rektorem pozostał Warszewicki, mianowany jeszcze w 1568 r., polecany generałowi przez Maggio i Sunyera jako najlepszy kandydat na to stanowisko [24]. Prefektem studiów i profesorem retoryki został Chorwat, Tomasz Zdelaricz. W nauczaniu retoryki pomagał mu Szkot, Jan Hay. Poetyki uczył Belg, Franciszek Fabritius. Pomagał mu Irlandczyk, Dawid Dymus, który poza tym pełnił obowiązki instruktora widowisk scenicznych. W syntaksie uczył Maciej Haslerus, gramatyki — Marcin Suabius, w klasie Donata — Joachim Petronell [25].

28 sierpnia 1570 r. Maggio opuścił Wilno razem z Sunyerem, zostawiając kolegium przygotowane do działalności. Warszewicki donosił generałowi o wyjeździe Maggio: « Omnia ordinatissime reliquit » [26].

Część instrukcji, którą zostawił Maggio rektorowi wileńskiemu, odnosiła się do szkoły [27]. Miała ona dla życia szkoły znaczenie zasadnicze. Zawierała wskazówki o zbliżającym się pierwszym oficjalnym otwarciu roku szkolnego, o organizacji, karności, praktykach religijnych, traktowaniu synów magnatów itp.

Polecała na początku utworzenie wszystkich klas, z klasą retoryki włącznie. W wypadku jednak, gdyby nie było do niej kandydatów, należało poczekać z nauczaniem jej do przyszłego roku; gdyby było ich bardzo mało, rektor mógł połączyć retorykę z poetyką. Przyjmować należało tylko tych, którzy umieli czytać i pisać.

[23] Tekst dokumentu jest umieszczony w Aneksach. ARSI Lith. 38 f. 14-16.

[24] Sunyer do Borgiasza 12 XII 1568 i Maggio do Borgiasza 22 I 1570. ARSI Germ. 149 f. 238-239 i ARSI Germ. 151 f. 22-24.

[25] Taki był pierwszy skład, który zmienił się w krótkim czasie, ponieważ przybywały nowe przedmioty: język niemiecki i hebrajski, kurs filozofii i teologii. ARSI Pol. 65 f. 89.

[26] Warszewicki do Borgiasza 25 VIII 1570. ARSI Germ. 151 f. 258.

[27] *Instructio provincialis Austriae pro rectore Vilnensi 19 Aug. 1570* (tekst dokumentu w Aneksach). ARSI Institutum t. 209 f. 246-249. Instrukcja ta została także wysłana do Rzymu generałowi Borgiaszowi. Maggio do Borgiasza 23 XI 1570. ARSI Germ. 151 f. 360.

Przebieg uroczystości otwarcia roku szkolnego zaprojektował Maggio w następujący sposób:

W pierwszym dniu wygłosi mowę w języku łacińskim jeden z jezuitów lub ktoś zaproszony, byle był odpowiednio zdolny, wykształcony i dobrze przygotowany. Następnie uczeń dobranymi wierszami zaprosi do dysputy. Dysputa obejmie tezy filozoficzne i teologiczne. Może bronić jednych i drugich Jan Hay. Rektor może pozwolić bronić tez filozoficznych Maciejowi Haslerowi, jeżeli będzie do tego przygotowany. Przewodniczyć dyspucie ma rektor lub Baltazar Hostounsky.

Po zakończeniu dysputy wystąpi uczeń, by w okolicznościowym wierszu podziękować słuchaczom za przybycie i zaprosić ich na następny dzień.

W drugim dniu porządek jak w pierwszym, z tą różnicą, że przedmiotem dyskusji będą zagadnienia z retoryki, poetyki i gramatyki. Przewodniczyć może Tomasz Zdelaricz.

Trzeci dzień winien się rozpocząć popisami uczniów: mowami i deklamacjami w języku łacińskim, greckim i hebrajskim. Następnie należy rozdać nagrody tym, którzy najlepiej wypadli przy egzaminach. Po rozdaniu nagród odczytać katalogi z nazwiskami uczniów według klas na nowo już zorganizowanych.

Na zakończenie jeden z uczniów podziękuje słuchaczom za udział w uroczystościach, wierszem lub prozą, oraz zachęci kolegów do nauki i pracy nad wyrobieniem charakteru.

Po południu tego samego dnia odbędzie się odpowiednia inscenizacja.

Maggio przewidywał otwarcie roku szkolnego na początek października. Nie przywiązywał jednak większej wagi do terminu i decyzję zostawiał rektorowi. Radził, by wprowadzono kronikę uroczystości szkolnych, w której by zapisywano także najbardziej udane mowy, wiersze i dialogi.

Dla uniknięcia trudności z młodzieżą magnacką Maggio polecił:

a) nie przyjmować jej inaczej, jak tylko na polecenie biskupa, który w razie potrzeby mógłby interweniować;

b) służący bogatej młodzieży szlacheckiej winni uczęszczać na wykłady i zachowywać te same przepisy dotyczące karności, które obowiązują uczniów; inaczej brak zajęć i karności u służących źle wpłynie na samych podopiecznych i trud wychowawczy magistrów pójdzie na marne;

c) o wyróżnianiu i nagradzaniu niech decydują postępy w nauce, a nie pochodzenie. Gdyby jednak postępy były równe, a przewidywałoby się jakieś trudności, można dać pierwszeństwo nobilowi [28].

Uroczystości otwarcia pierwszego roku szkolnego rozpoczęły się 15 października 1570 r. dysputą teologiczną. Tezy, których mieli bronić jezuici, wisiały na drzwiach wileńskich kościołów przez siedem dni. Jezuici zapraszali wszystkich różnowierców do walki słownej. Gości przybyło dużo, wśród nich bp Protaszewicz. Byli także różnowiercy, lecz nie zgłosili się do dysputy, sami profesorowie stawiali trudności i bronili głoszonych tez. Na drugi dzień odbyła się dysputa z filozofii, a na trzeci dyskusja literacka młodzieży o zagadnieniach retoryki i poetyki. Biskup i inni goście podziwiali u młodzieży znajomość przedmiotu i umiejętność prowadzenia dyskusji.

18 października 1570 r. wystawiono na dziedzińcu szkolnym sztukę sceniczną *Herkules* — dramat, do którego tekst przywieziono z Rzymu. Widzów było bardzo dużo. Oprócz biskupa, niektórych senatorów i szlachty, przybyły tłumy mieszczan. Widowisko bardzo się podobało wszystkim (« Placuit omnibus actio vehementer ») [29] i stało się wydarzeniem o wielkim znaczeniu dla szkoły. Było znakomitym środkiem propagandowym [30].

Otwarcie roku szkolnego, chociaż tak uroczyste i tak starannie pod każdym względem przygotowane, nie ściągnęło dużo młodzieży. Zgłosiło się około 160. Nieznany historyk kolegium stwierdza, że zjechałoby o wiele więcej, lecz w powietrzu wisiała zaraza, a głód, jakiego nie pamiętano na Litwie, pogłębiał strach i bierność społeczeństwa.

Mimo małej liczby uczniów, Warszewicki zdecydował się na otwarcie wszystkich klas. Lekcje rozpoczęto 23 października. Ogromny zapał do pracy u młodzieży był — zdaniem rektora i prowincjała — dobrym znakiem na przyszłość [31].

Otwarcie wydziałów filozofii i teologii

Przez 1571 r. Warszewicki przygotowywał otwarcie kursu filozofii. Starania jego zbiegły się z potrzebami wszystkich kolegiów w Polsce

[28] Inne wskazówki zawarte w instrukcji będą omówione w dalszych rozdziałach. Sama instrukcja umieszczona jest w Aneksach.
[29] ARSI Pol. 65 f. 115.
[30] Warszewicki do Borgiasza 1 XII 1570. ARSI Germ. 151 f. 364.
[31] Maggio do Borgiasza 28 VI 1570. ARSI Germ. 151 f. 176-177; ARSI Pol. 65 f. 115 n.

(Braniewo, Pułtusk, Wilno). Jezuici bowiem, przybywszy do Polski w 1564 r. rozpoczęli pracę pedagogiczną od nauczania w szkołach średnich. W niedługim jednak czasie wyłoniła się potrzeba studium filozoficznego. Potrzebowała jej najpierw młodzież, która kończyła w kolegiach jezuickich retorykę, a później była zmuszona szukać możliwości studiowania filozofii za granicą, często w akademiach protestanckich. Potrzebowały jej też kolegia polskie. Chodziło o przygotowanie młodych jezuitów, zwłaszcza nauczycieli. Nowa wiceprowincja polska odczuwała ogromne braki pracowników na wszystkich polach, ale najbardziej chyba potrzebowała magistrów do nauczania w szkołach średnich. Do zakresu zaś wykształcenia magistrów wchodziło zasadniczo także studium filozoficzne.

Decyzję co do otwarcia kursu filozoficznego w Pułtusku lub Wilnie Borgiasz pozostawił prowincjałowi Maggio [32]. Ten, po naradzie z jezuitami polskimi, wybrał Wilno [33], miało to bowiem ułatwić jezuitom założenie tutaj uniwersytetu. W celu zorganizowania wraz z Warszewickim kursu filozofii przybył do Wilna Sunyer, wysłany przez prowincjała 7 października 1571. Towarzyszyło mu 7 przyszłych słuchaczy. Z Wilna przesłał Sunyer do Rzymu smutną wiadomość: na Litwie grasowała epidemia [34].

Fakt ten odbił się ujemnie na akcji uruchamiania kursu filozofii. Wykłady, które rozpoczął Tomasz Zdelaricz w październiku 1571 r., musiano przerwać. Jeszcze w sierpniu tego roku pojawiły się pierwsze oznaki epidemii i młodzież szkolna została rozpuszczona do domów; w październiku miały już miejsce liczne ofiary śmiertelne. Jezuici opuścili kolegium i udali się z biskupem do jego majątków. Zostali jedynie: wiceprowincjał Sunyer, rektor Warszewicki, Łukasz Krasowski i kilku braci [35].

Zaraza przeszła po kilku miesiącach. Ofiarą jej między innymi padł słuchacz filozofii, Stanisław Mielecki, bratanek wojewody podolskiego, Mikołaja Mieleckiego.

Oficjalne otwarcie kursu filozoficznego, z mową pochwalną o filozofii oraz dysputą z logiki, odbyło się dopiero 25 lutego 1572 r. W następnym dniu Tomasz Zdelaricz rozpoczął przerwane wykłady dla 26 słuchaczy. Nie wykładał długo, bo już 8 kwietnia zmarł jako

[32] Nadal do Maggio 21 VII 1571. ARSI Germ. 109 f. 11v-13.
[33] Sunyer do Borgiasza 11 VI 1571. ARSI Germ. 152 f. 67-67v.
[34] Sunyer do Nadala 16 X 1571. ARSI Germ. 152 f. 116-117v; Maggio do Borgiasza 4 VI 1571. ARSI Germ. 152 f. 55-55v.
[35] *Compendium Historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 117; Nadal do Sunyera 23 II 1572. ARSI Germ. 109 f. 58.

jeszcze jedna ofiara nie wygasłej epidemii [36]. Zastąpił go tymczasowo profesor matematyki, Wojciech Tobolski [37].

Jeszcze w tym samym roku szkolnym został mianowany, także tymczasowo, nowy profesor, Jan Viger [38].

Stosunki unormowały się, gdy na rok szkolnv 1572/73 profesorem został Jan Hay. Z otwarciem roku szkolnego kurs filozofii rozpoczął normalną pracę [39].

Już 25 lipca 1570 r. Protaszewicz w liście na temat otwarcia kolegium w Wilnie obiecywał: « Dołączy się także jakiś wykład z zakresu św. teologii » [40].

I rzeczywiście, Baltazar Hostounsky podjął następnego roku (1571) wykłady tak zwanej kontrowersji (teologii polemicznej).

Prelekcje, które wygłaszał w każdą niedzielę, były przeznaczone dla starszych uczniów i miały za cel wyświetlenie zagadnień spornych pomiędzy katolikami i protestantami [41].

Inny charakter miały wykłady Piotra Viany w roku szkolnym 1574/75 i Antoniego Ariasa w latach 1576-1577. Zadaniem ich było przygotowanie do kapłaństwa i do pracy duszpasterskiej — głoszenie kazań i rozstrzyganie zagadnień moralnych. Stąd konkretny ich przedmiot, konieczny dla przyszłej pracy: zagadnienia moralne (*casus conscientiae*), polemiczne (*controversia*) i komentarz Pisma św. Słuchaczami takich wykładów teologicznych byli studenci filozofii, niektórzy magistrzy niższych klas oraz eksterni [42].

Teoretycznie studia teologiczne młodych jezuitów w Wilnie do 1578 r. przedstawiały się następująco: słuchacze filozofii mniej uzdolnieni mieli przerobić praktyczny kurs teologii (*controversia, casus conscientiae*, Pismo św.) w Wilnie, zaś bardziej uzdolnieni winni byli przejść czteroletnie studium teologiczne w Wiedniu. Tak było w teorii. W praktyce kończyło się na tym, że część przerabiała kurs teologii w Wilnie (kurs skrócony, minimum konieczne do przyszłej pracy kapłańskiej), a część bezpośrednio po filozofii szła do pracy nauczy-

[36] R. Skrzynecki, *Provinciae Poloniae Societatis Jesu ortus et progressus*, BOss, rkps 628, s. 152-156 (obecnie we Lwowie; korzystano z mikrofilmu). ARSI Pol. 65 f. 23 nn.

[37] Sunyer do Borgiasza 5 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 347.

[38] ARSI Pol. 65 f. 23 n.

[39] Warszewicki do Merkuriana 30 IX 1573. ARSI Germ. 153 f. 216.

[40] ARSI Pol. 65 f. 98.

[41] *Katalog kolegium w Wilnie z r. 1571*. ARSI Pol. 7 I f. 41; B. Natoński, *Hostounsky*, w: PSB, t. 10 s. 29-30; Warszewicki do Borgiasza 21 V 1571. ARSI Germ. 152 f. 48-49.

[42] Sunyer do Merkuriana 4 IV 1575. ARSI Germ. 136 f. 366.

cielskiej w kolegiach [43]. Taki stan rzeczy trwał przez dwa kursy filozofii, tj. do 1578 r.

Równolegle do wykładów z teologii praktycznej szedł drugi nurt: stopniowe przygotowywanie otwarcia pełnego wydziału teologicznego. Sprawa ta została przesądzona od samego początku. Generał zakonu, Franciszek Borgiasz, popierał ją gorąco [44], Sunyer zaś już od 1571 r. głosił konieczność stworzenia pełnego studium teologicznego, by nie musiał wysyłać absolwentów filozofii do Wiednia [45].

Sprawa jednak nie okazała się łatwą. Sunyer i rektor Warszewicki stanęli przed trzema trudnościami: brak profesorów, brak fundacji, brak pomieszczeń w kolegium.

Listy Sunyera i Warszewickiego do Rzymu w sprawie profesorów powtarzają się z uporem przez całe lata. Obydwaj proszą o profesorów wybitnych i ze stopniami naukowymi. Sunyer marzy nawet o sławnym uczonym Maldonacie [46].

Równocześnie Warszewicki starał się o powiększenie fundacji. Dotychczasowa nie mogła wystarczyć na utrzymanie nowych profesorów i kilkunastu młodych jezuitów, przyszłych słuchaczy teologii. Już w 1575 r. kolegium zaciągnęło dług na 600 zł. Sunyer donosząc o tym do Rzymu wyrażał wątpliwość co do szybkiego wyjścia z trudności, bo chociaż — jak pisał — kolegium posiada kilka wsi, to przecież ziemia tam nieurodzajna i zaledwie wraca to, co się w nią wkłada, a czynsze pieniężne są bardzo małe. Liczył jednak na Jerzego Radziwiłła, gdy ten wróci z Rzymu i obejmie rządy w diecezji wileńskiej [47].

Tymczasem Warszewicki, nie odkładając sprawy otwarcia wydziału teologicznego do przyjazdu Radziwiłła (powrót nastąpił dopiero po pięciu latach), przedstawił trudności biskupowi Protaszewiczowi [48]. I tym razem Protaszewicz nie zawiódł nadziei i przyszedł z pomocą. Warszewicki mógł już 5 października 1577 r. donieść generałowi, że kupił od Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła dobra koło Szyrwint, co umożliwia wreszcie otwarcie wydziału teologicznego. Majętność ta

[43] W dokumentach dotyczących szkolnictwa jezuickiego nauczycieli humaniorów nazywano magistrami — podobnie jak w średniowieczu nauczycieli « nauk wyzwolonych ».

[44] Borgiasz do Maggio 25 III 1570. ARSI Germ. 108 f. 76. Borgiasz zachęcał prowincjała, by założył w Polsce pełne studium teologii, które byłoby wyższym seminarium kształcącym młodych jezuitów, aby w ten sposób przyszła prowincja polska stała się samowystarczalną.

[45] Sunyer do Nadala 16 X 1571. ARSI Germ. 152 f. 116.

[46] Sunyer do Merkuriana 10 IV 1577. ARSI Pol. 80 f. 16. W licznych listach Sunyer i Warszewicki prosili o profesorów teologii.

[47] Sunyer do Merkuriana 12 III 1576. ARSI Germ. 137 f. 327.

[48] Sunyer do Merkuriana 31 I 1577. ARSI Pol. 81 f. 111.

kosztowała 8.000 złp., na którą to kwotę złożyły się: dar biskupa Protaszewicza 3.000 złp., legat Tyszkowskiego — 3.000 złp., pożyczka Warszewickiego — 1.000 złp. oraz 1.000 złp. otrzymanych za Mejszagołę, wydzierżawioną aż do czasu spłaty długu [49].

Trzecią troską Warszewickiego była rozbudowa kolegium, tak by mogło ono pomieścić nowych profesorów i studentów teologii. I z tą trudnością zdołał się rektor uporać.

Sunyer, który wraz z nowym profesorem, Alabiano, przybył do Wilna przed otwarciem roku szkolnego 1578/79, przesłał generałowi radosne wieści: oto do Wilna zjechali już studenci teologii; w kolegium znalazły się nowe pokoje i wielki refektarz — wszystko to przygotowano dla rozpoczęcia pełnego studium teologii [50]. Zapewne otwarcie pełnego studium na dalekiej Północy cieszyło Rzym. Podobnie cieszyło ono i młodzież wileńską. Ale trzy osoby cieszyły się nim chyba najbardziej: fundator kolegium, bp Protaszewicz — ponieważ dojrzewało dzieło jego życia; rektor Warszewicki — gdyż prawie cały ciężar przygotowań wytrwale sam dźwigał, i wreszcie Sunyer — gdyż jego pragnienia, by prowincji polskiej zapewnić dostateczną liczbę ludzi gruntownie wykształconych — co z taką siłą niejednokrotnie podkreślał, błagając generała w listach o profesorów [51] — były bliskie urzeczywistnienia. Profesorowie: Garcias Alabiano, Antoni Arias i Justus Rab, którzy rozpoczynali wykłady wraz z otwarciem roku szkolnego, nie mogli zawieść jego nadziei [52].

Erekcja Akademii

Myśl o założeniu uniwersytetu w Wilnie nie zrodziła się nagle. Już przy staraniach legata Commendonego i Hostounsky'ego w 1565 r. była mowa o uniwersytecie. Podobnie i Protaszewicz pragnął od początku mieć w stolicy swej obszernej diecezji wyższą uczelnię [53]. Z tą

[49] Warszewicki do Merkuriana 22 II 1577 i 5 X 1577. ARSI Pol. 81 f. 5 i 25.

[50] Sunyer do Merkuriana 10 VIII 1579. ARSI Germ. 157 f. 77; Warszewicki do Merkuriana 16 XII 1577. ARSI Pol. 80 f. 37.

[51] Sunyer do Merkuriana 16 XII 1577. ARSI Pol. 80 f. 43.

[52] Sunyer do Merkuriana 31 XII 1577. ARSI Pol. 80 f. 87. Sunyer do Merkuriana 24 II 1578. ARSI Germ. 156 f. 284; «Circa finem Octobris inchoatae sunt lectiones theologicae, P. Garcias Alabiano coepit Primam Partem D. Thomae, P. Antonius Arias materiam de Caritate post prandium, Evangelium S. Mathaei P. Justus Rab. Post aliquot hebdomadas P. Rector coepit docere linguam Hebraicam pubblice in schola». ARSI Pol. 65 f. 111.

[53] Borgiasz do Warszewickiego 26 XII 1570. ARSI Germ. 108 f. 141.

także myślą nie rozstawali się ani na chwilę jezuici, którzy pracowali w Wilnie, szczególnie jezuici polskiego pochodzenia. Na drodze ambitnych planów stanął realizm Rzymu. Generał Borgiasz, wysyłając prowincjała Maggio do Wilna, polecił mu dobrze zorganizować kolegium, ale na razie nie myśleć o uniwersytecie [54].

Rektorowi Warszewickiemu napisał on w 1570 r., że sprawa uniwersytetu jeszcze nie jest aktualna [55]. Rzym miał już pod tym względem spore doświadczenie i dlatego właśnie zwykł zaczynać od dzieł mniejszych, ale opartych na podstawach bardziej realnych, dzieł dających się później stopniowo rozbudowywać. Wnet po otwarciu kolegium pozwolił Borgiasz na otwarcie kursu filozofii i zachęcał do wykładów teologii, by w ten sposób Polska uniezależniła się od zagranicy. Protaszewicz zaś i jezuici ze swej strony nie zaniedbywali niczego, by zrealizować swoje plany. Sunyer starał się o dobrych profesorów, Warszewicki troszczył się o rozbudowę gmachu i powiększenie fundacji. Już w 1574 r. Sunyer donosił generałowi Merkurianowi, że w Wilnie rozbudowuje się kolegium i powiększa fundację z myślą o uniwersytecie [56].

W tym samym roku (1574) jeden z jezuitów wileńskich, Stanisław Rozrażewski, w obszernym liście do generała przedstawił myśli i pragnienia, jakie nurtowały jego współbraci zakonnych. List ten można tak streścić: Ojciec św. w szczególny sposób pomaga narodowi niemieckiemu. Dowodem tego są liczne uniwersytety i seminaria, jakie otwarto w ostatnich latach w Niemczech. Istnieją jednak liczne i ważne powody, aby Ojciec św. otoczył podobną troską naród polski, który ma tylko jeden uniwersytet, chylący się zresztą ku upadkowi.

Oto niektóre z tych powodów, które winny skłonić Stolicę Apostolską do większego zainteresowania się Polską:

Położenie Kościoła w Polsce jest trudniejsze niż w innych krajach. Oprócz bowiem « nowinek », które zwalczane na Zachodzie, znalazły schronienie w Polsce, katolicyzm polski musi walczyć ze schizmą grecką, islamem i religią żydowską.

Polska toczy ustawiczne wojny z Tatarami, Turkami i Moskwą. Dzięki Polsce inne narody chrześcijańskie zażywają spokoju.

Król Polski i Węgier, Władysław, walcząc na życzenie Stolicy Apostolskiej z przeważającymi siłami tureckimi, stracił dwa królestwa, a ponadto i życie, z wielką szkodą dla Polski.

[54] Borgiasz do Maggio 14 I 1570. ARSI Germ. 108 f. 52.
[55] Borgiasz do Warszewickiego 26 XII 1570. ARSI Germ. 108 f. 141.
[56] Sunyer do Merkuriana 6 V 1574. ARSI Germ. 134 f. 94-96.

Wreszcie: chociaż królowie polscy byli kuszeni przez różne prądy religijne, to jednak pozostawali do ostatnich dni wierni Stolicy Świętej.

Inne motywy mające skłonić Ojca św. do zwrócenia baczniejszej uwagi na Polskę przedstawił Rozrażewski Hozjuszowi, Commendonemu i nuncjuszowi Portici [57].

Z oficjalną prośbą o podniesienie kolegium wileńskiego do rangi uniwersytetu wystąpił Protaszewicz w czerwcu 1576 r. Sunyer donosił Merkurianowi, że fundator pisze w tej sprawie do papieża, generała zakonu i Jerzego Radziwiłła, biskupa wileńskiego, przebywającego w Rzymie. Dodał od siebie uwagę, że byłoby dobrze, gdyby problem uniwersytetu w Wilnie został załatwiony przed wyjazdem Radziwiłła z Rzymu, ponieważ to zmniejszyłoby wydatki [58].

Po roku, by rozwiać jakiekolwiek wątpliwości generała zakonu w tej sprawie, Sunyer zapewnia, że po ostatnich transakcjach rektora byt materialny akademii jest zapewniony [59].

Do próśb biskupa i prowincjała dołączył się rektor Warszewicki. Pisał on do generała, że wdzięczny mu będzie biskup i cała Polska za starania, jakie poczyni u papieża [60].

Gdy grunt w Rzymie został odpowiednio przygotowany i gdy Merkurian dał do poznania Warszewickiemu, że starania jego u papieża spotkały się z przychylnym przyjęciem [61], niezbędny był jeszcze uprzedni wyraz zgody króla Polski, dany w dyplomie erekcyjnym.

Król Stefan Batory był szczerym przyjacielem Towarzystwa, jakkolwiek jezuici, a szczególnie obcokrajowcy, nie powitali go entuzjastycznie na tronie polskim. Prowincjał Sunyer dopiero w 1577 r., po śmierci cesarza Maksymiliana, złożył mu homagium w obozie pod Gdańskiem. Jego natomiast poprzednik, Maggio, był szczerze przekonany, że wybór Stefana Batorego na króla będzie nieszczęściem dla Polski i dla jej Kościoła [62]. Powody obaw mogły być uzasadnione, ponieważ Batory został wprowadzony na tron Polski w dużej mierze dzięki staraniom zwolenników nowych wyznań. Wnet jednak jezuici zmienili zdanie W Batorym znaleźli bowiem nie tylko życzliwego, lecz także mądrego przyjaciela, który szanując prawo kościelne, nie mie-

[57] Rozrażewski do Merkuriana 12 X 1574. ARSI Germ. 136 f. 395-397[c]. List ten zaskakujący swoją odwagą i szerokim spojrzeniem podajemy w krótkim streszczeniu, ponieważ omówił go szerzej Bednarski, *dz. cyt.*, s. 17-20.

[58] Sunyer do Merkuriana 28 VI 1576. ARSI Germ. 137 f. 290.

[59] Sunyer do Merkuriana 8 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 68.

[60] Warszewicki do Merkuriana 10 I 1577. ARSI Pol. 80 f. 15[a].

[61] Warszewicki do Merkuriana 5 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 25.

[62] Maggio do Kromera 7 II 1576 i 10 V 1576. ARSI Germ. 121 f. 117 i 118.

szał się do wewnętrznego życia zakonnego, a z drugiej strony nie wciągał on też jezuitów do swoich świeckich spraw politycznych.

Niebawem w listach do Rzymu nowy prowincjał, Campano, rektor Warszewicki, a szczególnie Piotr Skarga wyrażali podziw dla króla [63]. Na początku 1577 r. Warszewicki pisał do Merkuriana: « Mamy króla katolika, obdarzonego wielkimi zaletami » [64].

Gdy Stefan Batory został królem, sprawa otwarcia akademii była już przesądzona. Jednak przez wrodzoną energię ułatwił on i wydatnie przyspieszył dzieło biskupa wileńskiego, Waleriana Protaszewicza.

Na początku 1578 r. doniósł Warszewicki Sunyerowi, że spodziewany jest przyjazd króla do Wilna i że kolegium przywita go uroczyście. Przesłał też do zatwierdzenia program uroczystości:

« Postanowiliśmy urządzić mu powitanie na trzech miejscach: najpierw na placu między kościołem Św. Jana i domem P. Marszałka; obok cysterny przygotuje się kilkustopniowe podium i tam umieści się rymy powitalne na przyjazd króla. Ponad nimi, również na podwyższeniu, stanie Michał Archanioł i jeden lub dwa anioły, które wygłoszą parę wierszy okolicznościowych, z towarzyszeniem śpiewu i muzyki. Nie uzgodniłem jeszcze tego z biskupem.

Drugie powitanie zgotują mu retorzy na zamku. Nastąpią deklamacje imieniem 10 prowincji, po czym retorzy przemawiać będą w różnych językach. Tam też wręczy mu się artystycznie wykonany sztych z podobizną konia oraz tomik poezji, który ma się ukazać drukiem na jego przybycie.

Trzecie powitanie odbędzie się w kolegium, gdyby raczył tam przybyć.

Niech Wasza Wielebność napisze nam, czy podoba mu się to wszystko, co najbardziej, albo raczej niech nas w tych sprawach pouczy » [65].

Król Stefan Batory nie przyjechał jednak w tym roku do Wilna, po zakończeniu bowiem sejmu walnego w Warszawie udał się do Lwowa. Tu 7 lipca 1578 r. wydał dyplom erekcyjny. Brak w nim uroczystego wprowadzenia (*arenga*) oraz wykazu świadków, a przede wszystkim pieczęci litewskiej. Każe to przypuszczać, że dokument nie miał charakteru oficjalnego i że królowi chodziło tylko o potrzebne papieżowi wyrażenie jego zgody na fundację akademii w Wilnie [66].

[63] Sygański LS, s. 84, 90, 92, 97, 105, 115, 128, 131, 149.
[64] Warszewicki do Merkuriana 6 I 1577. ARSI Pol. 80 f. 3-4.
[65] Warszewicki do Sunyera 14 I 1578. ARSI Germ. 156 f. 235-235c.
[66] P. Rabikauskas SI., *Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30 October 1579)*, « Archivum Historiae Pontificiae », t. 16: 1978, s. 132.

Treść dyplomu można zamknąć w następujących punktach[67]:

1) Król na prośbę bpa Protaszewicza i bpa sufragana Radziwiłła podnosi kolegium wileńskie do rzędu akademii, oczekując, że z uczelni wileńskiej korzystać będzie nie tylko młodzież litewska, ale także młodzież sąsiednich krajów.

2) Uniwersytet wileński będzie obejmował studium nauk humanistycznych oraz wydział filozofii i teologii.

3) Król nadaje młodej Akademii:

   a) te same przywileje, którymi cieszą się uniwersytety jezuickie w innych krajach, oraz

   b) przywileje, które w ciągu wieków uzyskały stare uniwersytety, a przede wszystkim Uniwersytet Krakowski (studenci wolni od myta i ceł oraz wyjęci spod jurysdykcji świeckiej, zależni od rektora, a w sprawach ważniejszych od kanclerza Akademii).

4) Kanclerzem Akademii będzie biskup żmudzki.

5) Stopnie naukowe zdobyte w Akademii Wileńskiej mieć będą to samo znaczenie i te same prerogatywy, co stopnie uzyskane w Uniwersytecie Krakowskim.

Przesyłając do Rzymu wiadomość o królewskim dyplomie, dodał Sunyer znamienną uwagę: dyplom ma podpis króla i pieczęć polską, nie ma natomiast pieczęci litewskiej, biskup radzi więc postarać się o nią, bo w przeciwnym razie mogą robić trudności innowiercy litewscy[68].

Jesienią 1578 r. nowy nuncjusz Caligari wysłał do Rzymu przywilej królewski celem aprobaty przez Stolicę Apostolską. Wiózł go Piotr Viana, profesor filozofii w Wilnie, który za angażowanie się w sprawy polityczne został z Polski odwołany.

Na koszty złączone z wydaniem bulli Sunyer posłał 50 dukatów węgierskich.

Na przywileju nie było pieczęci litewskiej, ale król obiecał nuncjuszowi, że postara się przekonać możnowładców litewskich-innowierców, by nie sprzeciwiali się zaczętemu dziełu[69].

[67] Pełny tekst dokumentu znajduje się w pracach: Baliński, *Dawna Akademia Wileńska*, s. 415-416; Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 1, s. 32-33.
[68] Sunyer do Merkuriana 14 IX 1578. ARSI Germ. 157 f. 113c.
[69] Sunyer do Merkuriana 5 XII 1578. ARSI Germ. 157 f. 166-169v.

Król dotrzymał obietnicy i 1 kwietnia 1579 r., gdy przybył do Wilna, dla przygotowania wyprawy na Moskwę — wystawił tu formalny dyplom [70]. Podpis króla został jednak złożony dopiero w listopadzie. Opóźnienie spowodowane zostało oporem innowierczych senatorów litewskich, z Mikołajem Radziwiłłem na czele, którzy starali się nie dopuścić do przyłożenia pieczęci Wielkiego Księstwa Litewskiego. Król jednak postawił na swoim [71].

Nowy dyplom miał już wszystkie znamiona uroczystych dokumentów królewskich (*arenga*, świadkowie, przyłożenie odpowiedniej pieczęci) i był właściwym aktem erekcyjnym Akademii ze strony króla polskiego. Zredagował go sekretarz królewski, późniejszy arcybiskup lwowski, Jan Dymitr Solikowski. Pod względem treści dyplom nie wnosił zasadniczo nowych ważnych elementów. Godne uwagi było to, że podczas gdy w pierwszym dyplomie mowa była o nieudzielaniu stopni naukowych z prawa i medycyny, to w obecnym wyłączono nawet wykłady nauk. Analiza dokumentów prowadzi do przypuszczenia, że to Uniwersytet Krakowski, nie mogąc przeszkodzić erekcji nowej uczelni, starał się przez swoich byłych wychowanków ograniczyć przywileje Akademii.

1 kwietnia 1579 r. zatwierdził również Batory akt fundacyjny. Sporządził go Protaszewicz 24 sierpnia 1578 r. Przed wyszczególnieniem majątku przekazanego jezuitom przedstawił w nim Protaszewicz motywy, które skłoniły go do fundacji, wspomniał o przybyciu pierwszych jezuitów do Wilna i przygotowaniu gmachu na ich przyjęcie [72].

Motywy fundacji wymienione przez biskupa powtarzają się niemal we wszystkich dokumentach tyczących powstania kolegium: niski poziom szkolnictwa katolickiego na Litwie i złączony z tym żywiołowy rozwój nowinek religijnych, postanowienia Soboru Trydenckiego polecające biskupom większą troskę o wychowanie i kształcenie młodzieży oraz życzliwe rady króla Zygmunta Augusta, kardynała Hozjusza, kardynała Commendone i nuncjusza Wincentego Portici.

Wśród świadków podpisanych pod jednym i drugim dokumentem znajdują się nazwiska dobrze znane na Litwie i w Koronie: Protaszewicza, Jana Zamoyskiego, Jana Dymitra Solikowskiego i in.

[70] Zamieścił go Baliński, *dz. cyt.*, s. 435-438 i Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 51-53.
[71] Szerzej na ten temat: Baliński, *dz. cyt.*, s. 68-71; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 50-51; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1, Kraków 1900, s. 251-252.
[72] Dokument ten zamieścili: Baliński, *dz. cyt.*, s. 417-426; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 34-43.

Gdy w kraju wszystkie formalności zostały pozytywnie załatwione, zwrócił się Protaszewicz 26 lipca 1579 r. z oficjalną prośbą do Stolicy Apostolskiej o zatwierdzenie królewskiego przywileju. Do tej prośby dołączył drugą, w której prosił o pewne zmiany w dyplomie królewskim. Król mianowicie, wzorując się na Uniwersytecie Krakowskim, ustanowił kanclerzem uniwersytetu biskupa wileńskiego, protektorem zaś — biskupa żmudzkiego. Ten punkt w dokumencie był przeciwny prawu zakonnemu, potwierdzonemu przez papieży. Jezuici polscy, obawiając się zależności od biskupów wileńskich, pragnęli zmienić ten punkt, niebezpieczny na przyszłość. Stąd zapewne ta nieoczekiwana prośba. Protaszewicz zapewniał Ojca św., że tego domaga się dobro Akademii, ponieważ biskup nie będzie mógł zawsze brać udziału w życiu Akademii, w promocjach, aktach, dysputach i akademickich uroczystościach, gdyż nie zawsze będzie na tyle uczony w naukach filozoficznych i teologicznych itp.[73]. List Protaszewicza oraz odpis przywileju królewskiego dostarczył jezuitom rzymskim profesor teologii Adam Brock, który udał się do Rzymu na kongregację prokuratorów zakonu.

Starania Protaszewicza nie napotkały na żadne trudności. 30 października 1579 r. papież Grzegorz XIII wydał bullę, która kolegium wileńskie podnosiła do rzędu uniwersytetu[74].

Oto jej krótka treść:

Biskup Protaszewicz ufundował jezuitom w Wilnie kolegium, które w ciągu dziesięciolecia znacznie się rozrosło: obok nauk humanistycznych wykłada się w nim nauki filozoficzne i teologiczne. Przynosi to pożytek niemały tak Kościołowi, jak i całej Litwie. Korzyść z pewnością byłaby większa, gdyby kolegium to zostało przekształcone na uniwersytet. Fakt ten przyjąłby też z radością król polski Stefan Batory, ponieważ sam wyraził już na to zgodę. Kierując się tymi motywami papież przychyla się do prośby Protaszewicza i podnosi kolegium wileńskie do rangi uniwersytetu, nadając wszystkie przywileje, jakimi cieszą się inne akademie i ich pracownicy. Najwyższą władzę nad nim sprawuje generał Towarzystwa Jezusowego. Może on zmieniać ustawy, nadawać nowe i odwoływać stare, nie naruszając jednak prawa kościelnego, ustaw Soboru Trydenckiego i konstytucji

[73] Protaszewicz do papieża 26 VII 1579. ARSI Lith. 36 f. 184-184[c].

[74] Bulla papieska jest drukowana w pracy Balińskiego, *dz. cyt.*, s. 427-435 i Bielińskiego, *dz. cyt.*, t. 1, s. 44-48. Baliński podał także tekst bulli w języku polskim. Termin wydania bulli był przez historyków błędnie podawany na dzień 29 października. Zob. P. Rabikauskas, *dz. cyt.*, s. 146.

zakonnych. Nowa Akademia winna być niezależna od biskupów, metropolitów, innych uniwersytetów i władzy świeckiej. Nie wolno też biskupowi czy metropolicie mieszać się do spraw Akademii pod żadnym pozorem.

Młodzieży, która studiowała na innych uniwersytetach, można zaliczyć lata i udzielić stopni naukowych Akademii Wileńskiej po spełnieniu przepisanych warunków: egzaminów i dysput.

Odmiennie niż czynił to dokument królewski, pozwalała bulla na nauczanie nie tylko nauk humanistycznych, filozofii i teologii, ale też wszelkich innych przedmiotów, wykładanych w uniwersytetach, tak w Polsce, jak w innych krajach chrześcijańskich.

Uwzględniała zarazem obydwie prośby Protaszewicza — z tym, że odpowiedź na prośbę o zatwierdzenie Akademii nie pozostawiała żadnych wątpliwości, natomiast odpowiedź na prośbę dotyczącą zmiany kanclerza i protektora nie została postawiona jasno i kategorycznie. Wprawdzie w bulli była mowa o tym, że biskup nie może mieszać się w sprawy Akademii, ale przez to orzeczenie biskup wileński nie przestał być jej kanclerzem, ani też biskup żmudzki protektorem. Sprawa ta zajęła wiele miejsca w korespondencji z Rzymem w XVI w. i prawnie nie została rozstrzygnięta. W praktyce ułożyło się tak, że funkcje kanclerza przepisane przez konstytucję zakonu i *Ratio studiorum* pełnił jezuita nazywany wicekanclerzem, a biskupowi wileńskiemu pozostawał jedynie honorowy tytuł kanclerza. Pomagał on Akademii nie mieszając się jednak do jej rządów [75].

Fundacja

Pisząc o fundacji Akademii Wileńskiej zwykli historycy wymieniać folwarki, lasy, młyny i inne źródła utrzymania placówki jezuickiej. Opierają się przy tym na akcie fundacyjnym Protaszewicza zatwierdzonym przez Stefana Batorego w Wilnie 1 kwietnia 1579 r. i przez sejm w Warszawie 23 lutego 1585 [76]. Wyliczanie majątków, zwłaszcza rozległych folwarków, robi wrażenie ogromnego bogactwa. Tymczasem w korespondencji jezuitów polskich z Rzymem — przy-

[75] Zagadnienie to zostanie szerzej poruszone przy omawianiu rektoratu Garciasa Alabiano.

[76] Akt fundacyjny podaje w całości Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 34 n. Szczegółowo majątki Akademii Wileńskiej wylicza Załęski, *dz. cyt.*, t. 4, s. 59-62.

najmniej w pewnych latach — spotyka się skargi na ciężkie warunki materialne, na trudności związane z utrzymaniem wielkiego kolegium. Zagadkę tę pozwala zrozumieć dokument sporządzony w r. 1573 dla Rzymu: *Interrogatio de bonis Collegii Vilnensis Societatis Iesu, et summarium proventuum ut in Anno Domini 1573* [77]. Autor dokumentu zaznaczył, że rok 1573 był bogaty w plony. Tymczasem tablice zrobione na podstawie dokumentu wykazują, jak stosunkowo małe dochody przyniosły folwarki, które stanowiły istotną część fundacji kolegium wileńskiego.

Powierzchnia dóbr folwarcznych

Majątki	Grunty nie uprawiane*		Grunty orne		Razem	
	ha	a	ha	a	ha	a
Dworzyszcze	775	73	3248	24	4023	97
Kamienołok	252	16	720	17	972	33
Myssogoła	730	—	1949	—	2679	—
Szyrwinty	290	63	1143	29	1433	92
Razem	2048	52	7060	70	9109	22

* Do gruntów nie uprawianych zaliczyliśmy nieużytki oraz łany opuszczone przez kmieci.

Zasiewy i zbiory (w ćwiertniach) *

Majątki	Uprawy	żyto	pszenica	jęczmień	owies	żyto jare	fasola	groch
Dworzyszcze	zasiew	110	8	11	34	12	2	6
	zbiór	300	8,6	50	100	5,5	4,5	25
Kamienołok	zasiew	55	6	7	15	6	1	5
	zbiór	73	10	27	44	7,5	1,5	98
Myssogoła	zasiew	104	8	6	35	6,5	6	5
	zbiór	181	31	19	86	5,5	5	14,5
Szyrwinty	zasiew	41,5	4	5	18	6	2	3,5
	zbiór	81	15,5	15	44	5	1,5	11,5
Razem	zasiew	310,5	26	29	102	30,5	11	19,5
	zbiór	635	65,1	111	274	23,5	12,5	149

* Jedna ćwiertnia (*mensura*) = 3 korce = ok. 380 l. Na Litwie w tym czasie były w użyciu « korce krakowskie », równe 128 l. (ARSI Lith. 36 f. 251v).
W r. 1581 dobra Szyrwinty zostały zamienione na majątek Trokiele. W tym samym roku kard. Jerzy Radziwiłł ofiarował jezuitom folwark Żmujdki.

[77] ARSI Lith. 36 f. 249-252.

Zestawienie dochodów z poszczególnych majatków

Majątki	Dochód w gotówce														Dochód w naturze						
	*Coloni** — czynsz		*Rustici*** — czynsz		Stawy		Karczmy		Młyny		Domy		Razem		Krowy	Barany	Gęsi	Kury	Jaja	Żyto	Owies
	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	szt.	szt.	szt.	szt.	szt.	ćwiert.	ćwiert.
Dworzyszcze	115	—	50	20			15	—	17	1			197	21	3	10	76	251	2510	76	76
Kamienołok	36	6	20	20	16	10	22	15					95	21	1	3	20	73	730		40
Myssogoła	17	28					10	—			45	—	72	28						1,5	
Szyrwinty	12	15	2	28			111	11	6	—			132	24							
Razem	181	19	74	8	16	10	158	26	23	1	45	—	499	4	4	13	96	324	3240	77,5	116

* *Coloni* nie pracowali we dworze, płacili tylko czynsz za swe działki.

** *Rustici* pracowali na « dworskim ». Oprócz tego płacili znacznie mniejszy czynsz w naturze i gotówce.

Komentarzem do tablic, tłumaczącym, dlaczego tak wielka fundacja biskupa Protaszewicza przynosiła stosunkowo niewielkie dochody, jest list rektora Garciasa Alabiano do generała zakonu Akwawiwy:

« Dobra tego kolegium są wprawdzie rozległe pod względem wielkości ziemi i licznych posiadają poddanych, jednak korzyści z nich i użyteczność nie odpowiadają ich wielkości, a to z powodu jałowości ziemi, bądź nieodpowiedniej gospodarki; nigdy nasi nie umieją być tak zapobiegliwymi gospodarzami, jak sąsiedni szlachcice. Dlatego też z trudem potrafią wyżywić wielką liczbę członków tego kolegium. Od pogranicznych szlachciców, którzy z powodu utrudnionego funkcjonowania organów sprawiedliwości w tych częściach kraju bezkarnie czynią, co chcą, znosimy niesprawiedliwości i przykrości, co prowadzi do licznych i wielkich nieporozumień. Nieporozumienia te, z uwagi na bardzo dużą częstotliwość zatargów, dalekie są od naszego instytutu, lecz koniecznie trzeba je znosić, bo inaczej w żaden sposób nie moglibyśmy żyć na Litwie i utrzymać dobra » [78].

Skargi jezuitów na braki materialne placówki wileńskiej były w porównaniu do innych kolegiów polskich rzadkie. Często natomiast relacje jezuitów wileńskich podnosiły hojność biskupów wileńskich i żmudzkich oraz litewskich magnatów, którzy chętnie jezuitom pomagali.

Fundacje umożliwiały jezuitom bezpłatne nauczanie. Z dochodów z nich utrzymywano grono profesorów i wychowawców oraz młodzież zakonną, odnawiano gmachy szkolne, powiększano biblioteki, kupowano sprzęt szkolny itp. Rzym strzegł troskliwie zachowania bezpłatnego nauczania w szkołach jezuickich. Gdy Protaszewicz domagał się, aby uczniowie opłacali przynajmniej opał na zimę w pieniądzach lub drzewie, którego było na Litwie pod dostatkiem, zgodzono się, ale pod warunkiem, że opłata będzie dobrowolna i że zajmie się nią jakiś student. Generał zakonu nie godził się, aby jakaś część z tych opłat przeznaczona została na sprzęty szkolne lub szkolne imprezy [79].

Struktura organizacyjna

Dyplomy erekcyjne króla Stefana Batorego oraz bulla papieska Grzegorza XIII, przekształcające kolegium wileńskie w uniwersytet, przewidywały organizację nowej akademii wzorowaną na akademiach

[78] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.
[79] Akwawiwa do Masellego 6 I 1592. ARSI Pol. 50 f. 209v.

jezuickich w innych krajach. Podstawą teoretyczną były wytyczne, które pozostawił św. Ignacy Loyola w konstytucjach zakonu, a które odnosiły się do wszystkich uniwersytetów jezuickich [80]. Modelem wzorcowym stało się Kolegium Rzymskie.

Akademia Wileńska w niczym nie przypominała w swej organizacji małych republik, jakimi były uniwersytety średniowieczne, gdzie rektora wybierali magistrzy i scholarzy (uniwersytety włoskie), gdzie cały uniwersytet wpływał na decyzje tyczące doboru profesorów i całokształtu życia uniwersyteckiego, gdzie wreszcie w ramach uniwersytetu mieściły się instytucje cieszące się dużą autonomią, tzw. kolegia.

Najwyższą władzę nad uniwersytetem wileńskim sprawował generał zakonu. Tak bowiem postanawiała bulla papieska [81], pozostająca w tym w zgodzie z konstytucjami zakonnymi. Generał mianował rektora akademii, który sprawował władzę bezpośrednio w uniwersytecie, mając do pomocy kanclerza i dziekanów [82].

Obowiązkiem kanclerza było: « Być wszechstronnym narzędziem w ręku rektora w zakresie dobrego zorganizowania studiów, w kierownictwie dysputami i aktami publicznymi i w wydawaniu opinii o wiedzy tych, co mają być dopuszczeni do aktów publicznych i stopni naukowych » [83].

Każdy fakultet miał swojego dziekana, który znając potrzeby wydziału, służył radą rektorowi. Mianowanie profesorów należało do prowincjała.

Struktura organizacyjna Akademii Wileńskiej — jak we wszystkich uniwersytetach nowego typu — była scentralizowana. Na terenie samego uniwersytetu decydował o wszystkim rektor. Współpracownicy jego mogli tylko doradzać (« konsultorzy »), zostawiając zawsze ostateczną decyzję rektorowi. Rektor był odpowiedzialny tylko przed prowincjałem i generałem zakonu.

W takim modelu organizacyjnym nie było miejsca na instytucje w pewnym przynajmniej stopniu niezależne. Seminarium papieskie i biskupie, bursy, które powstawały z biegiem lat, biblioteka czy drukarnia — wszystko to było w zasięgu bezpośredniej władzy rektora [84].

W Akademii Wileńskiej jezuici, podobnie jak w innych swoich

[80] ISI, t. 2, s. 75-85.
[81] Baliński, *dz. cyt.*, s. 432-433.
[82] ISI, t. 2, s. 83.
[83] Przywilej królewski powierzał urząd kanclerza biskupowi wileńskiemu. Było to nieporozumienie płynące z braku świadomości organizacji jezuickich akademii.
[84] O seminariach, bursach, bibliotece i drukarni zob. t. 2 tej pracy.

uniwersytetach, ograniczali się do wydziału teologicznego, filozoficznego i studium nauk humanistycznych.

Wydział teologiczny Akademii Wileńskiej obejmował początkowo cztery katedry: dwie teologii scholastycznej, jedną Pisma św. i jedną języka hebrajskiego. Po dwóch latach dodano jeszcze dwie katedry: teologii moralnej i teologii polemicznej [85].

Pełny kurs wykładów teologicznych trwał cztery lata. Dla zdobycia doktoratu wymagane były jeszcze dwa lata.

Wydział filozoficzny miał dwie katedry: filozofii i matematyki. Filozofię wykładano przez trzy lata, matematykę przez rok.

Studium nauk humanistycznych, nazywane także przez ustawodawstwo szkolne wydziałem niższym, zasadniczo niewiele różniło się od pięcioklasowego gimnazjum jezuickiego. Program jego był jednak poszerzony [86], a nauka w nim trwała siedem lat. Zwyczajnie bowiem klasę najniższą (*infimę*) i najwyższą (*retorykę*) przerabiano przez dwa lata, roczne zaś były klasy gramatyki, syntaksy i poetyki.

Pierwsi rektorzy i kanclerze

Największy ciężar w stopniowych przygotowaniach do otwarcia uniwersytetu w Wilnie dźwigał Stanisław Warszewicki, postać znana w sferach dworskich, wybitny humanista, po studiach w Wittenberdze i Padwie, w chwili gdy właśnie otwierała się przed nim możliwość wielkiej kariery kościelnej, już bowiem jako kanonik poznański i gnieźnieński, wstąpił w 1567 r. do Towarzystwa Jezusowego. W Kolegium Rzymskim studiował teologię. Głęboko religijny, oddany bez reszty sprawie Kościoła, « napiętnowany miłością swego kraju » [87], nadawał się jak może nikt inny na rektora Akademii. Wojciech Tobolski, najbliższy współpracownik Warszewickiego, tak scharakteryzował go po dwóch latach rektorstwa: pierwszy w trosce o wyrobienie duchowe, pierwszy w pracy kapłańskiej, zawsze zatroskany o współbraci, w napominaniu łagodny, a zarazem stanowczy. Jedno tylko zastrzeżenie: winien bardziej hamować skłonność do gniewu [88]. Tolmeiner w liście do generała tłumaczył wybuchowość rektora prze-

[85] ARSI Pol. 65 f. 111 n.

[86] Różnica w programie nauk humanistycznych, jaka się zaznaczyła w Wilnie po otwarciu Akademii, będzie podana w następnych rozdziałach.

[87] A. Buckiewicz, *O byłych wyższych zakładach naukowych w Wilnie i Krzemieńcu.* Biblioteka PAN w Krakowie, rkps 1622, z. 1, s. 10. Autor omawiając początki Akademii opiera się wyłącznie na źródłach drukowanych.

[88] Tobolski do Borgiasza 1 VIII 1572. ARSI Germ. 134 f. 401.

pracowaniem [89]. Jeszcze bardziej entuzjastyczne opinie o Warszewickim szły do Rzymu od takich ludzi, jak wiceprowincjał Sunyer, Piotr Skarga czy Stanisław Rozrażewski [90].

Gdy papież zlecił Warszewickiemu misję do Szwecji, Sunyer i Maggio prosili generała, by starał się u papieża o cofnięcie decyzji [91]. Podobną prośbę przesłał do Grzegorza XIII bp Protaszewicz. Wszyscy motywowali swe prośby obawą, że całe dzieło może upaść, gdy zabraknie Warszewickiego [92]. Bezsporną zasługą Warszewickiego było stopniowe przygotowanie otwarcia akademii [93]. Owoców swojej pracy nie zbierał. Na wiosnę bowiem 1578 r., gdy już przygotowano w kolegium program uroczystego przyjęcia króla Stefana Batorego, którego miano wtedy prosić o przywilej na akademię, Warszewicki z polecenia Grzegorza XIII wyjechał do Szwecji. Rządy w kolegium przekazał Jakubowi Wujkowi, który dotychczas zarządzał kolegium poznańskim.

Wujek nie mógł pozostawić głębszych śladów swojej działalności rektorskiej w kolegium wileńskim, ani też wiele zaważyć na przekształceniu go w akademię. Rządził bowiem tylko trzynaście miesięcy. W tym czasie wyjeżdżał do Boszewa na kongregację prowincjalną.

Prowincjał Sunyer z krótkich rządów Wujka był zadowolony. W liście do generała chwalił go jako bardzo dobrego administratora [94]. Na prośbę Stefana Batorego wysłał go jednak jako przełożonego misji do Siedmiogrodu [95]. Urząd rektora objął 1 sierpnia 1579 r. Piotr Skarga.

Skargę słusznie uważa się za pierwszego rektora Akademii Wileńskiej. Przywileje królewskie zostały wprawdzie wydane za rządów Wujka, ale bulla papieska i oficjalne otwarcie Akademii przypadają na początki rektoratu Skargi.

Biografowie Skargi przypisują mu wielkie zasługi dla otwarcia Akademii i dla jej rozwoju. Czynią to może mimo woli, urzeczeni

[89] Tolmeiner do Borgiasza 5 VII 1572. ARSI Germ. 134 f. 402.

[90] Rozrażewski do Borgiasza 11 IX 1572. ARSI Germ. 134 f. 406.

[91] Sunyer do Merkuriana 9 VII 1573 i Maggio do Merkuriana 18 VIII 1573. ARSI Germ. 153 f. 123 i 165.

[92] Protaszewicz do papieża 1574. ASV N Pol. f. 50.

[93] Czasy rektoratu Warszewickiego w Wilnie przedstawił szeroko i dokładnie S. Bednarski w nie dokończonej pracy pt. *Stanisław Warszewicki. Studium z dziejów Kościoła w Polsce XVI w.*, Kraków 1939. Z wynikami pracy Bednarskiego zapoznaje nas J. Poplatek, *Ks. Stanisław Warszewicki TJ*, « Przegląd Powszechny » 1948, t. 226, s. 61-62.

[94] Sunyer do Merkuriana 10 VIII 1578. ARSI Germ. 157 f. 77.

[95] J. Poplatek, *Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka TJ i program dalszej pracy*, « Polonia Sacra », 3: 1950, s. 20-65.

urokiem tej niezwykłej postaci. W rzeczywistości było inaczej. Skarga nie był « człowiekiem szkolnym ». Rzecz znamienna, że w licznych listach do generała, jakie pozostały z czasów jego rektoratu, prawie nie poruszał zagadnień związanych z Akademią. Rozpisywał się szeroko o stanie katolicyzmu w Polsce, o walce z innowiercami, o królu Stefanie Batorym, o swoich *Żywotach świętych*, o nowych placówkach jezuickich, zwłaszcza w Połocku i Rydze, natomiast o życiu i potrzebach Akademii wspominał tylko marginesowo [96]. Bardzo wymowna jest ta proporcja zainteresowań.

Skarga doceniał wagę szkoły. Z Rygi, donosząc generałowi o smutnym stanie religijnym tego miasta, pisał, że jedyną nadzieję widzi w szkole. Inne były powody, że Skarga nie poświęcił się całkowicie Akademii. Najważniejszymi były niewątpliwie jego liczne zajęcia.

J. Sygański, opierając się na jego korespondencji, tak pisze o latach rektoratu Skargi: « Skarga, nie opuszczając swego stanowiska w Wilnie, pełnił zarazem obowiązki pierwszego przełożonego w Połocku. Mieszkał w Wilnie, ale dojeżdżał raz po raz do Połocka, gdzie niebawem w 1581 r. otworzył na żądanie królewskie dwie klasy gramatykalne » [97]. Gdy do tego dodamy pracę duszpasterską — ambonę i konfesjonał, polemikę i liczne stosunki z biskupami i magnaterią, które zabierały niemało czasu na rozmowy i korespondencję — stanie się jasne, że na zajmowanie się wewnętrznym życiem Akademii nie zostawało mu czasu. W czasie wizytacji kolegium wileńskiego przez Jana Carminatę wśród zarzutów, jakie wysunięto przeciw rektorowi, znalazł się i ten, jako najważniejszy, że obarczony innymi zajęciami, nie ma czasu na najważniejsze, tj. na kierowanie Akademią. I zapewne prośba Skargi o zwolnienie z urzędu rektora, jaką przesłał po wizytacji generałowi, nie była tylko wyrazem jego skromności, ale odzwierciedlała rzeczywistość [98].

Skarga był doskonałym organizatorem na wielką skalę. Stał u początków kilku nowych placówek jezuickich w Polsce (Połock, Ryga, Lublin, Dorpat, Nieśwież), tworzył nowe instytucje, jak Bractwo Miłosierdzia, Bank Pobożny, ale miał usposobienie zbyt ruchliwe i niespokojne, by jako rektor ograniczyć swą działalność do jednej insty-

96 Sygański LS, s. 107 nn.

97 J. Sygański, *Działalność ks. Piotra Skargi na tle jego listów 1566-1610*, Kraków 1912, s. 51.

98 « In ea visitatione repertus sum parum ad gubernationem et consolandos dirigendosque in Spiritu Domini fratres idoneus, propter occupationes, praesertim meas, quibus hic in tam difficili Collegio carere vix possum: obsecro et ferventissime supplex que peto a Rda Pte Vra, ut huic Collegio provideat ». Sygański LS, s. 166.

tucji. Zbyt był zaangażowany w sprawy całej Polski, by mógł oddać się całkowicie Akademii. Nie był on też specjalistą od szkolnictwa. Znamienne jest, że nie brał udziału w komisji nad projektem *Ratio studiorum*, która obradowała w Wilnie, ani nie został zaproszony do podania swojej opinii o tym projekcie.

Na okres wyjazdu Skargi z królem do Inflant wicerektorem został Paweł Boksza. Katalog z 1584 r. podaje, że od dwóch i pół roku sprawował on urząd wicerektora [99]. Na rządy Bokszy przypadały pierwsze uroczyste promocje w Akademii Wileńskiej. Dobry organizator, późniejszy przełożony prowincji litewskiej, wykształcony w Rzymie, był Boksza jednak trochę za młody. Liczył lat około 30, gdy rozpoczął rządy. Poza tym nie miał żadnego stopnia naukowego. Wykorzystał to niechętny jezuitom sufragan wileński, Cyprian ze Środy, i w czasie dysputy na otwarcie roku szkolnego, kiedy Boksza zabrał głos, przerwał mu nietaktownie, mówiąc publicznie wobec profesorów, gości i uczniów: « Milcz ty... nie dla ciebie miejsce tutaj na dysputowanie, bo jesteś jeszcze uczniem, bez stopnia naukowego. Ja zaś jestem doktorem » [100]. Autorytet Bokszy, oczywiście, bardzo na tym ucierpiał.

Król Stefan Batory i bp Jerzy Radziwiłł nie byli zadowoleni z Bokszy. Solidaryzował się z nimi również prowincjał Campano. Chcieli oni widzieć u steru rozwijającej się Akademii człowieka z pełnym autorytetem. Uważali, że taka instytucja, jak uniwersytet, wymaga innego człowieka, że wielka rzutkość i gruntowne wykształcenie teologiczne — to jeszcze za mało. Dlatego prowincjał Campano postanowił powierzyć Bokszy urząd zastępcy prowincjała (socjusz), a generała prosił o przysłanie odpowiedniejszego rektora. Dodał jednak jedno ważne zastrzeżenie, by nie był to Niemiec; gdyby nie miał generał nikogo, Campano podsuwał Warszewickiego [101].

W lutym 1585 r. rektorem Akademii został dotychczasowy profesor teologii dogmatycznej, Garcias Alabiano [102]. Alabiano dał

[99] Bednarski, Boksza (Boxa) Paweł, PSB, t. 2, s. 245; ARSI Pol. 6 f. 1.

[100] Campano do Akwawiwy 15 XII 1584. ARSI Germ. 163 f. 310v. Dane biograficzne biskupa Cypriana ze Środy (Mariana Wiliskiego) podaje Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski*, w: *Sacrum Pol. Mill.*, t. 1, s. 428 oraz G. Gulik, C. Eubel, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, t. 3, Monasteri 1923, s. 251.

[101] Campano do Akwawiwy 14 VI 1584 i 25 VII 1584. ARSI Germ. 163 f. 27-29v i 96-97. *Polski słownik biograficzny* podaje, ze Boksza był rektorem od 1584 r. do 1587. Jest to nieścisłe, bo Boksza był tylko wicerektorem i tylko do roku 1585.

[102] Dane biograficzne dotyczące działalności profesorów w rozdz. « Wydział teologiczny ».

się poznać generałowi z listów, w których krytykował postępowanie prowincjała w stosunku do Akademii. Campano bowiem wprawdzie starał się o dobrych profesorów i odpowiedniego rektora, ale równocześnie niejednokrotnie przerywał słuchaczom studia, kierując ich do innej pracy [103].

Wraz z objęciem rektoratu przez Alabiano skończył się okres tymczasowości, która cechowała rządy Wujka, Skargi i Bokszy. Garcias Alabiano był wreszcie właściwym człowiekiem na tym stanowisku. Jego listy do Rzymu są niezbitym dowodem, że żył Akademią, że znał dokładnie jej potrzeby i braki, że jej rozwój i dobro leżały mu na sercu.

W obszernym liście z 2 stycznia 1587 r. [104], przedstawił Alabiano generałowi stan placówki wileńskiej tak wyczerpująco, jak nikt dotychczas. Jako rektor był odpowiedzialny za dom zakonny, który liczył w tym czasie 54 jezuitów, za akademię, za seminarium papieskie i diecezjalne, za bursę ubogich studentów oraz za drukarnię uniwersytecką. Wszystkie te instytucje starał się Alabiano opisać w sposób rzeczowy, suchy, bez entuzjazmu i nierealnych planów na przyszłość. Pisząc o Akademii, z której korzystało ponad 700 uczniów, scharakteryzował dwa problemy, które domagały się pilnego rozwiązania, a które jako profesor i rektor sygnalizował już w poprzednich listach.

Pierwszy dotyczył stanu teologii. Zdaniem Alabiano, stan ten uległ już poprawie. Upomnienie generała, które otrzymał swego czasu prowincjał Campano, widocznie poskutkowało. Poprawa ta wciąż jednak była niewystarczająca, gdyż jeszcze dosyć często trafiały się wypadki, że prowincjał zabierał słuchaczy teologii i wysyłał do innej pracy, przerywając im rozpoczęte studia. Radykalna zmiana w tej dziedzinie przyszła wreszcie pod koniec rektoratu Alabiano. Wizytator Maselli przyznał słuszność rektorowi i zabronił zabierania słuchaczy teologii przed ukończeniem studiów.

Drugim zagadnieniem, które Alabiano chciał koniecznie rozwiązać w czasie swojego rektoratu, była sprawa uzgodnienia treści przywileju królewskiego z konstytucjami zakonnymi. Problem, że na mocy przywileju królewskiego kanclerzem Akademii jest biskup wileński, to zaś pozostaje w niezgodzie z obowiązującym jezuitów prawem zakonnym, powraca w każdym jego liście.

Alabiano szukał rozwiązania tej trudności i w listach podsuwał

[103] O listach tych szerzej w rozdziale « Wydział teologiczny », przy omawianiu działalności profesorskiej Alabiano.

[104] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.

je generałowi. Jeszcze jako profesor pisał o tym do Rzymu w 1584 r., przedstawiając, że chwila jest jak najbardziej odpowiednia do załatwienia tej sprawy, ponieważ jezuici cieszą się wielkim uznaniem i sympatią króla i biskupa. Należałoby ten moment wykorzystać [105]. Już jako rektor, donosząc Rzymowi w 1586 r., że kapituła wileńska pragnie widzieć biskupa wileńskiego kanclerzem Akademii, sugerował z kolei, że należy prosić króla o przywilej potwierdzający konstytucje zakonne i w ten sposób pośrednio unieważnić to, co w przywileju królewskim było przeciwnego prawu zakonnemu [106]. W liście z 1587 r., o którym była wyżej mowa, prosił znów generała, by omówił ten problem z kardynałem Radziwiłłem. Niechże więc generał zrobi wszystko — pisał — by biskupi wileńscy (z wyjątkiem kardynała Radziwiłła) nie mieli prawa do urzędu kanclerza Akademii Wileńskiej. Wprawdzie bulla Grzegorza XIII unieważniła ten punkt, ale należy sprawę postawić tak, by wyłączyć wszelkie niejasności [107].

Z zagadnieniem, kto prawomocnie może zostać kanclerzem Akademii, łączyło się inne, mianowicie: kto może być sędzią studentów. Przywilej królewski mówił, że w sprawach « maioris momenti » będzie nim kanclerz lub opiekun, tzn. biskup wileński lub żmudzki. Jezuici jednak nie godzili się na to, by biskup wileński był kanclerzem, a żmudzki opiekunem Akademii; tym samym sprawa sędziego była również sporna. Dlatego wnet po otwarciu Akademii jezuici wileńscy zwrócili się do prowincjała, by on rozstrzygnął, kto w sprawach poważnych ma sądzić i karać uczniów Akademii [108]. Campano z kolei zwrócił się do króla Stefana Batorego z prośbą o wyznaczenie w tym celu specjalnego urzędu, ponieważ Akademia jest wyjęta spod czyjejkolwiek jurysdykcji, a jezuici mogą karać tylko na sposób szkolny, a więc w wypadku spraw drobniejszych. Król odpowiedział, że nie wyznaczy takiego urzędu; mogłoby się bowiem zdarzyć, że działałby on wbrew jezuitom, czego nie znieśliby uczniowie. Radził natomiast, by jezuici wybrali poważnego człowieka świeckiego i dodali mu dwóch lub trzech ze starszych studentów pochodzenia szlacheckiego, cieszących się dobrą opinią u przełożonych, a poważaniem wśród kolegów. Ten zespół rozstrzygałby sprawy mniej ważne. Gdyby natomiast

105 Alabiano do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 20-20v.
106 Alabiano do Akwawiwy 16 III 1586. ARSI Germ. 165 f. 319-320.
107 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.
108 Przywilej królewski władzę taką oddawał biskupowi wileńskiemu jako kanclerzowi Akademii. Ponieważ jednak jezuici nie chcieli uznać biskupa wileńskiego kanclerzem swojej Akademii, a sami nie mogli karać za ciężkie przewinienia, dlatego właściwie nie było nikogo, kto by w takich wypadkach karał studentów.

zaszły wypadki ciężkie, należałoby — zdaniem Batorego — odnieść się do sądu ziemskiego [109]. Jezuici nie poszli jednak za sugestią króla. Sprawa pozostała w zawieszeniu. Alabiano pragnął ją wszakże rozwiązać. Okazję ku temu dały wydarzenia z 1591 r., o których Alabiano przesłał dokładne relacje do Rzymu.

W 1591 r., w nocy po uroczystości Św. Trójcy, spłonął w Wilnie zbór kalwinów, wraz z wieżą. Innowiercy, chociaż żadnych poszlak nie było, oskarżyli o wzniecenie pożaru uczniów Akademii. Dodaje Alabiano w nawiasie, że protestanci tak zwykli byli robić. Wskazywali nawet jako na sprawcę jednego ze studentów, żądając, by ten został aresztowany lub by ktoś zaręczył za niego, że nie ucieknie. Rektor, po zasięgnięciu opinii swoich doradców, postanowił, że za nikogo ręczyć nie będzie i że nie pozwoli nikogo aresztować, nikogo ze szkoły wyrzucać, ani też nawet prowadzić jakichkolwiek dochodzeń. Całą sprawę, tak jak przewidywał przywilej Batorego, przekazał Alabiano biskupowi wileńskiemu, jako kanclerzowi Akademii. Obawiał się bowiem, że uczniowie, wiedząc, iż Akademia Wileńska cieszy się tymi samymi przywilejami, co krakowska, podniosą bunt w wypadku interwencji sądu cywilnego. Tumult zaś wywołany przez studentów mógłby być w skutkach tragiczny, a nawet sam byt Akademii zagrożony. Sędzią został wybrany Benedykt Wojna, oficjał biskupi i wikariusz generalny biskupa Radziwiłła.

Właśnie tak się złożyło na nieszczęście Akademii, że w tym samym czasie (« toto isto tempore tragediae ») przebywali w Wilnie najmożniejsi różnowiercy: wojewoda wileński Krzysztof Mikołaj Radziwiłł, kasztelan żmudzki Aleksander Hołowczyński, marszałek litewski Talwosz i ciwun wileński Pac. Według relacji Alabiano, robili oni wszystko, by jak najwięcej zaszkodzić jezuitom i Akademii. Bramy miasta były przez trzy dni zamknięte. Mieszkańców miasta zmuszano do przysięgi, że nie podpalili zboru. Gdy takiej samej przysięgi zażądano od studentów, rektor nie zgodził się na to. Wówczas wojewoda zwrócił się do sędziów trybunalskich — było ich ponad 40, a wśród nich zaledwie dwóch lub trzech katolików — by dalej prowadzili rozprawę z jezuitami. Ich trójosobowa delegacja zażądała, by rektor załatwił sprawę według królewskiego przywileju. Rektor przedstawił im, że już to uczynił oddając całą sprawę w ręce oficjała i wikariusza generalnego, Benedykta Wojny, i prosił o podanie nazwisk winnych. Tym razem delegaci rozeszli się w zgodzie. Po dwóch jednak

[109] Campano do Akwawiwy 24 VIII 1582. ARSI Germ. 160 f. 142-145.

dniach, podjudzeni przez wojewodę, przysłali pozew, wzywający rektora i mieszkańców kolegium, jako odpowiedzialnych za pożar, do stawienia się przed sądem trybunalskim. Rektor odwołał się do Wojny. Ten zwołał na naradę kapitułę.

Postanowiono, że ani rektor, ani Grodzicki, pełniący funkcję kanclerza Akademii, nie staną przed sądem. Ponadto wystosowano protest przeciwko temu, że trybunał, nie mając żadnej kompetencji, pozwał jezuitów i ich uczniów przed sąd.

Na drugi dzień przysłano do kolegium dekret, nakazujący Wojnie, by ukarał rektora, innych jezuitów oraz studentów, jako swoich podwładnych, zagrażając mu sądem w wypadku niepodporządkowania się. Pismo przysłano do kolegium rzekomo dlatego, że tu jakoby miało być miejsce sądów Wojny, w rzeczywistości zaś, aby w ten sposób jezuitom dokuczyć. Nawet spokojny i rzeczowy dotychczas ton relacji rektora do generała zostaje w tym miejscu zakłócony mocniejszymi wyrażeniami (« O barbaries, o malitia, o tyrannis... »).

Benedykt Wojna wraz z rektorem udali się następnie do trybunału. Składał się on z samych różnowierców, ponieważ katolicy nie stawili się, na znak protestu. Tłumaczyli tu, że jezuici i ich uczniowie są wolnymi « ab omni famulatu, praeterquam Dei praepotentis », że ich dobra nie są własnością biskupa, że podlegają, podobnie jak Wojna, tylko prawu kościelnemu i że są wolni od jurysdykcji sądów cywilnych. Przy tych rozmowach obecny był także wojewoda wileński, z którego ust padły wypowiedzi bardzo ostre wobec Kościoła. Trybunał pozwał Wojnę na następny dzień, grożąc mu więzieniem, ale ten wcale się tym nie przeraził.

Innowiercy, widząc, że sposób ich postępowania nie daje żadnych wyników, wysłali delegację do Wojny, by z polecenia wojewody ukarał winnych studentów. Zgodził się Wojna na to, prosząc o podanie nazwisk winowajców. Wymieniono dziesięciu, nie zdradzających nawet pozorów winy.

Na rozprawę stanęli ze strony uczniów biskup żmudzki i kapituła, stronę przeciwną reprezentowali: kasztelan żmudzki, ciwun wileński, starosta Lidy, Abrahamowicz, i kilku spośród szlachty. Rektor brał udział w rozprawie w charakterze obserwatora.

Oskarżycielami byli Wolan i jeszcze drugi szlachcic. Zażądali przedstawienia przywilejów na uniwersytet. Strona przeciwna pokazała im dwa przywileje wystawione przez króla i potwierdzone przez stany na sejmie i publicznie je odczytała. Następnie przeciwnicy wytoczyli zarzut, wymieniając konkretnie dwa nazwiska. Studenci ci znajdowali

się jednak w czasie pożaru zboru z dala od Wilna. Nietrudno było więc udowodnić, że oskarżenie było bezpodstawne i nieważne. Toteż ogłoszono wyrok uniewinniający i zwalniający « a crimine et ab omni suspicione » — ku radości uczniów i niezadowoleniu ich przeciwników, którzy protestowali, ponieważ sąd nie odbył się według statutu litewskiego.

Rektor skończył swoje sprawozdanie uwagą, że innowiercy nie mogą zaszkodzić Akademii, jeżeli będą postępować zgodnie z prawem.

Ostatnie wydarzenia zmuszały na przyszłość do jasnych rozstrzygnięć w sprawie jurysdykcji nad uczniami.

Zdanie rektora było następujące: autorytet Akademii i możliwość uniknięcia niepotrzebnych trudności wymagały, aby sędzią we wszystkich sprawach mniej ważnych był sam rektor. Od jego wyroku, podobnie jak w Akademii Krakowskiej, nie powinno być odwołania. W sprawach ważnych władza sądzenia należy do króla, który wyznacza swego delegata. Z dyplomu Batorego wynika, że dla Akademii Wileńskiej delegowanym jest biskup wileński. Należy tak załatwić sprawę, by król dał wyjaśnienie w tym sensie, że delegatem jego na wieczne czasy będzie biskup wileński sprawujący aktualnie władzę, a pod jego nieobecność — wikariusz generalny. Na wypadek zatargu scholarów z biskupem król winien wyznaczyć sędzią kogoś innego. Biskup wileński, zdaniem Alabiano, mógłby zostać kanclerzem Akademii, jedynie jednak z kompetencjami sędziego dla studentów w sprawach poważnych. Innych prerogatyw kanclerza, przypadających na mocy prawa zakonnego, nie przewidywał rektor Alabiano dla biskupa wileńskiego. W oparciu o przywilej Akademii Krakowskiej, student mógł być pociągany do odpowiedzialności tylko w tym wypadku, jeżeli został schwytany na gorącym uczynku, lub gdy wina została mu udowodniona. Podejrzenie nie dawało prawa do żadnych dochodzeń. Uczniowie Akademii Wileńskiej, podobnie jak ich koledzy z Akademii Krakowskiej, nie mogli być sądzeni ani według zwyczajów krajowych, ani przez prawa królestwa, ani też na mocy statutu litewskiego, lecz tylko według prawa kościelnego. Nawet sądzenie zbrodni morderstwa podlegało kompetencji biskupa. — Zastrzeżenie zawarte w przywileju Akademii Krakowskiej, jakoby rektor mógł tylko przez swoją służbę zatrzymać studenta, było nieaktualne w Akademii Wileńskiej. Można je było odnieść tylko do biskupa i wikariusza generalnego.

Na końcu swoich rozważań przestrzegał Alabiano, że jeżeli te sprawy nie zostaną określone jasno, to sędziowie innowiercy « będą mieli

możność stosować okrucieństwo i tyranię nawet wobec uczniów zupełnie niewinnych ».

Z opinią rektora zgadzali się: Grodzicki i profesorowie Brock, Bekan i Śmiglecki. W szczegółach jednak różnili się dość znacznie. Doradcy rektora uważali bowiem, że sprawy większej wagi powinny podlegać również sądownictwu rektora Akademii. Ich zdaniem, rektor potrafiłby załatwić wszystkie sprawy polubownie, bez niepotrzebnych hałasów, podczas gdy biskup nieżyczliwy jezuitom mógłby skrzywdzić ich wychowanków i że wreszcie taki właśnie przywilej ma Akademia Krakowska.

Rektor, broniąc swojego zdania (by ciężkie wykroczenia sądził biskup), podał następujące racje:

1) konieczne jest zachowanie pokoju religijnego;

2) należałoby znieść, zbędną zupełnie, prośbę o dyspensę od przepisów prawa zakonnego, gdyż jest ono przeciwne tego rodzaju praktykom;

3) przywilej królewski wyraźnie ustanawia biskupa sędzią uczniów;

4) uczniowie łatwiej poddadzą się wyrokowi biskupa;

5) biskup ma do pomocy wszystkich urzędników i wszystko co potrzebne do wymierzenia sprawiedliwości.

Zdanie swoje postanowił Alabiano przedstawić wizytatorowi, Ludwikowi Masellemu, oraz prowincjałowi [110]. Widocznie Maselli zgodził się z wywodami rektora wileńskiego, ponieważ praktyka poszła w kierunku wytyczonym przez niego, a zagadnienia urzędu kanclerza i sądu nad studentami nie powróciły więcej w korespondencji między Polską a Rzymem.

Tylko względem na interes Akademii Wileńskiej tłumaczyć można ten dziwny fakt, że Alabiano był przeciwnikiem otwarcia uniwersytetu jezuickiego w Poznaniu. Jezuici już w latach osiemdziesiątych pragnęli w stolicy Wielkopolski otworzyć akademię [111]. Alabiano przedstawił prowincjałowi Campano swój punkt widzenia, odmienny

[110] Alabiano do Akwawiwy (bez daty). ARSI Pol. 75 f. 311-314v. Zob także: *Zbiór pomników reformacji Kościoła polskiego i litewskiego*, (*Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*), Wilno 1913, s. 60-92.

[111] Fridelius do Akwawiwy 11 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 53-54; L. Piechnik, *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, « Nasza Przeszłość », t. 30: 1969, s. 196-200.

od poglądów innych jezuitów. Gdy Campano, będąc sam zwolennikiem otwarcia nowej akademii, nie dawał mu żadnej odpowiedzi, Alabiano raz jeszcze przedstawił — tym razem już generałowi zakonu — racje, które przemawiały przeciw założeniu akademii w Poznaniu. Najważniejszą było dobro Akademii Wileńskiej, budowanie której — zdaniem rektora — nie było jeszcze zakończone. Nie należy podejmować drugiego wielkiego dzieła, dopóki pierwsze nie rozkwitnie w pełni. Inaczej wyniknie tylko szkoda dla gruntownych studiów i zmniejszy się autorytet Towarzystwa Jezusowego w Polsce. Następnie, gdyby Polacy ściągali tłumniej do akademii w Poznaniu, zabrakłoby słuchaczy teologii w Wilnie. Bardzo mało Litwinów bowiem, jak dotąd, studiuje tutaj teologię.

W grudniu 1592 r. urząd rektora Akademii Wileńskiej objął Fryderyk Bartsch[112], gruntownie do tego przygotowany: wykształcenie filozoficzne otrzymał w Kolegium Rzymskim, teologiczne w Wiedniu, zaś na doktora teologii został promowany w Akademii Wileńskiej. W pracy administracyjnej zdobył doświadczenie, gdyż przez 10 lat kierował w Braniewie kolegium, wraz z seminarium diecezjalnym, alumnatem papieskim, konwiktem szlacheckim i domem ubogich studentów[113].

Najważniejszym zadaniem, jakie stanęło przed nowym rektorem, było wprowadzenie w uczelni wileńskiej *Ratio studiorum*. Bartsch był dobrze zorientowany w procesie krystalizowania się ordynacji studiów, to znaczy *Ratio studiorum*, dla całego Towarzystwa Jezusowego. W r. 1586 brał udział w naradach nad projektem, jako sekretarz. Prowincjał Campano w liście do Akwawiwy pisał, że w czasie obrad zabierał głos bardzo roztropnie. On też zredagował memoriał o projekcie *Ratio studiorum*, który wyrażał koncepcję jezuitów polskich. Prowincjał scharakteryzował go krótko: « profundus theologus, rhetor dissertus, poeta omnis generis »[114].

Maselli po wizytacji kolegium wileńskiego pisał na początku 1593 r. do generała zakonu: w kolegium panuje dobra atmosfera, rektor kochany jest przez wszystkich. Zarzucał mu tylko jedno: zbytnią łagodność wobec podwładnych[115]. Po roku urzędowania socjusz prowincjała, Boksza — przyznając, że podwładni darzą rektora miłością i zaufaniem — czyni mu nowy zarzut, jakoby tenże mało dbał

[112] ARSI, *Hist. Soc.* 61, f. 131.
[113] PSB, t. 1, s. 329-330.
[114] Campano do Akwawiwy 31 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 56^{v}.
[115] Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34-35.

o sprawy materialne, a przede wszystkim o odpowiednie pożywienie [116]. Mimo tych zarzutów stwierdzić trzeba, że kolegium wileńskie za rektoratu Bartscha, w wielkiej mierze dzięki jego zdolnościom organizacyjnym, wyrobieniu duchowemu i roztropności, stało bardzo dobrze nie tylko pod względem religijnym i naukowym, ale także gospodarczym. Wolne od długów, mogło przecież wyżywić 70 osób, przy solidnej gospodarce majątkami, mimo że sąsiedzi wyrządzali mu niemałe krzywdy, porywając bydło i mordując ludzi. Bartsch, donosząc o tym do Rzymu, dodawał z goryczą: « tak wielka jest swawola szlachty w tych stronach » [117].

W październiku 1595 r. urząd rektora objął Leonard Kraker, który wykształcenie filozoficzne i część teologicznego zdobył w Kolegium Rzymskim. Stopnie magistra filozofii i doktora teologii uzyskał w Akademii Wileńskiej, gdzie też był przez wiele lat wykładowcą. Był w niej ponadto prefektem wyższych studiów oraz przez krótki czas rektorem kolegium w Jarosławiu [118].

Pierwszym kanclerzem Akademii został Filip Widmanstadt, zasłużony rektor kolegium braniewskiego [119]. Jedną z bolączek nowej uczelni był brak stałego prefekta studiów [120]. Bolączka ta była tym większa, że rektor Skarga, pochłonięty innymi zajęciami, nie miał czasu na zajmowanie się Akademią. Pod koniec 1582 r. Widmanstadt został przeniesiony do Wilna, by objąć obowiązki prefekta studiów. Prowincjał Campano prosił generała Akwawiwę, by mianował Widmanstadta kanclerzem, co przyczyni się niewątpliwie do powiększenia prestiżu Akademii [121]. Od 1583 r. Widmanstadt w korespondencji z Rzymem wymieniany jest jako kanclerz lub jako wicekanclerz. Równocześnie jednak biskup wileński nosił nadal tytuł kanclerza Akademii [122].

Widmanstadt, wykształcony w Wiedniu i Rzymie, magister filozofii i doktor teologii, z długim doświadczeniem pracy profesorskiej i administracyjnej, wywiązywał się z nowych obowiązków bardzo

[116] Boksza do Akwawiwy 15 IV 1594. ARSI Germ. 172 f. 140-141 v.
[117] Bartsch do Akwawiwy 31 VIII 1594, « tanta est nobilium in his partibus licentia ». ARSI Germ. 173 f. 67-67 v.; Monicovius do Akwawiwy 6 II 1595. ARSI Germ. 174 f. 108.
[118] Dane biograficzne w rozdz. « Profesorowie filozofii ».
[119] L. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w.*, « Nasza Przeszłość », t. 7: 1958, s. 54 n.
[120] Sygański LS, s. 160.
[121] Campano do Akwawiwy 26 VIII 1583. ARSI Germ. 161 f. 202 v.
[122] Boksza do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 18.

dobrze, mimo choroby, która trawiła jego organizm od lat kilku [123]. Pracował sumiennie — może nawet z przesadną skrupulatnością. Prowincjał Campano, donosząc generałowi, że Widmanstadt pożytecznie pracuje jako kanclerz i prefekt drukarni, dodaje, że jest on niestety ogromnie przygnębiony, gdyż sądzi, że przełożeni nie są z jego pracy zadowoleni [124]. Ten dziwny, bliżej nie znany stan psychiczny kanclerza pogłębiał się. Widmanstadt stawał się coraz bardziej bojaźliwy i podejrzliwy wobec swoich towarzyszy. Wobec takiego stanu zdrowia prowincjał Campano był zmuszony pod koniec 1587 r. przenieść go do Krakowa [125]. Na stanowisku przełożonego rezydencji przy kościele Św. Barbary przeżył Widmanstadt zaledwie kilka miesięcy.

Filip Widmanstadt, pierwszy kanclerz Akademii Wileńskiej, należał do najbardziej zasłużonych dla rozwoju szkolnictwa jezuickiego w Polsce obcokrajowców. Pochodził wprawdzie ze Szwabii (Ulm), ale zżył się w Braniewie z młodymi Polakami i w listach do Rzymu wynosił ich ponad Niemców, z którymi miewał różne trudności [126]. Przy gruntownym wykształceniu i wszechstronnych uzdolnieniach pozostał zawsze skromny i nieśmiały.

Po Widmanstadzie obowiązki kanclerza objął w 1586 r. profesor teologii, Stanisław G r o d z i c k i, a po nim, od 1593 r., profesor filozofii i teologii, Marcin Ś m i g l e c k i.

[123] Boksza do Akwawiwy 16 XI 1582. ARSI Germ. 161 f. 310.
[124] Campano do Akwawiwy 10 VIII 1586. ARSI Germ. 166 f. 15.
[125] Campano do Akwawiwy 21 IX 1587. ARSI Germ. 167 f. 361v.
[126] Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie*, s. 54 nn. Starania Sunyera o promocje dla przyszłych rektorów i profesorów rozpoczęły się już w 1570 r. Sunyer prosił generała, aby w Rzymie promowano na doktora Piotra Skargę i Stanisława Warszewickiego, a w Polsce Jakuba Wujka i Filipa Widmanstadta. Sunyer do Maggio 4 II 1570 i tenże do Borgiasza 9 II i 7 VII 1570. ARSI Germ. 151 f. 34 i 205.

II

STUDIA HUMANISTYCZNE

Program nauczania

Z listu biskupa Waleriana Protaszewicza Szuszkowskiego do swej diecezji z 25 sierpnia 1570, w którym donosił o otwarciu kolegium jezuickiego w Wilnie, wynikało jasno, że chodzi o typ szkoły humanistycznej. Biskup obiecywał rodzicom, że synowie ich opanują język łaciński poprzez gramatykę, poetykę, retorykę, i lekturę klasyków. Nadto uczyć się będą języka greckiego i hebrajskiego. « Będzie też dodana lekcja z zakresu św. teologii i jakieś ćwiczenie z języka niemieckiego » [127].

Już ten ogólny program, który uderzał nowoczesnością, musiał budzić żywe zainteresowanie w społeczeństwie polsko-litewskim. Kolegium miało być trójjęzyczne, co stanowiło ideał wykształcenia humanistycznego; wprowadzało język niemiecki, o znajomość którego pilnie starali się magnaci i szlachta; wreszcie wprowadzało zagadnienia teologiczne, namiętnie dyskutowane przez współczesnych katolików i różnowierców.

Ogólną zapowiedź biskupa precyzował program zawarty w prospekcie, który jezuici wydali i rozprowadzili w Wilnie i okolicy po otwarciu kolegium.

W pierwszych latach działalności kolegium zajęcia szkolne trwały zasadniczo cztery i pół godziny dziennie: dwie godziny przed południem oraz dwie i pół po południu. Rozpoczynały się w zimie o godz. 7, a w lecie o 6. Po pierwszej lekcji, która trwała całą godzinę, nauczyciele razem z uczniami udawali się na mszę św., a po niej spożywali śniadanie. Po śniadaniu (w lecie o godz. 8, w zimie o 9) rozpoczynano drugą lekcję, także całogodzinną. Po niej następowała przerwa. O godz. 13 przez trzy kwadranse z kolei uczono języka greckiego we wszystkich klasach, nawet w najniższej (infima). Po kwadransie przerwy,

[127] ARSI Pol. 65 f. 98.

o godz. 14, następowała całogodzinna lekcja, a po niej (godz. 15) trzy kwadranse poświęcano na powtórki, ćwiczenia pisemne lub poprawę wypracowań pisemnych wobec uczniów całej klasy.

Takie były ogólne ramy zajęć szkolnych w klasach humaniorów. Mogły one ulegać — i z pewnością ulegały — mniejszym lub większym zmianom[128], zależnie od programu, który rozwijał się z czasem i poszerzał.

Program ten w poszczególnych klasach obejmował:

I n f i m a

Godz. 7 Początki gramatyki Donata. Powtarzanie i odpytywanie przerobionego materiału.
9 Mały katechizm Piotra Kanizego.
13 Ciąg dalszy gramatyki Donata.
14 Odmiana rzeczowników i czasowników.
15 Wyjaśnianie dystychów Katona oraz powtórka usłyszanej lekcji.

G r a m a t y k a

Godz. 7 Dokładne wyjaśnianie gramatyki Despautera.
9 Wybrane listy Cycerona.
13 Ta sama gramatyka, a następnie początki składni.
14 Odmiana rzeczowników i czasowników.
15 Uczniowie będą powtarzać lekcje, pokażą napisane przez siebie listy, będą się uczyć celniejszych zdań oraz będą sobie wzajemnie zadawać pytania.

S y n t a k s a

Godz. 7 Dokładna nauka składni Despautera.
9 Księga I listów Cycerona do przyjaciół.
13 Ta sama składnia, a co drugi dzień pilna powtórka z lekcji gramatyki Despautera.
14 Owidiusza o Orzechu oraz co drugi dzień wyjaśnianie Murmeliusza o iloczasie sylab. Po skończeniu tablic początki języka greckiego z podręcznika Klenarda.

[128] Zob. Aneksy 2 i 4. Ludwik Maselli jako wizytator (1591) zajął wobec wileńskiego rozkładu zajęć stanowisko krytyczne. Nie podobało mu się to, że lekcje są zbyt rozdrobnione. Twierdzenie jezuitów wileńskich, że dłuższe przebywanie uczniów w szkole nuży ich i źle wpływa na wydajność pracy, uważał za nieuzasadnione, skoro nawet młodzież włoska, mniej zrównoważona od polskiej, mogła się uczyć przez dłuższy czas bez zmęczenia (ARSI Germ. 179 f. 163-165).

15 Wprawianie się w powtórkach i dysputach oraz poprawianie listów i wierszy.

Poetyka

Godz. 7 Wykłady z prozodii Despautera, a następnie z książki o wzbogacaniu umysłu w wiedzę i słownictwo.
9 Czytanie dzieła Cycerona *O obowiązkach* (zacząć od początku).
13 Wykład gramatyki greckiej Klenarda, a następnie — od momentu opanowania tejże przez uczniów w stopniu średnim — czytanie bajki Ezopa.
14 Historia Justyna, a od Wielkanocy eklogi Wergiliusza.
15 Powtórki i dysputy, poprawianie listów i wierszy.

Retoryka

Godz. 7 Czytanie mowy Cycerona do Herenniusza.
9 Mowa grecka Isokratesa do Demonika.
13 Lekcja popołudniowa: listy Horacego.
14 Mowa Cycerona za M. Celiuszem.
15 Powtórki i dysputy oraz poprawianie ćwiczeń pisemnych.

Projekt przewidywał w niedzielę i święta « ćwiczenia z języka niemieckiego, by w ten sposób zadośćuczynić powszechnemu życzeniu » [129]. Pierwszym profesorem i kierownikiem konwersacji został Maciej Hasler, Niemiec [130].

Instrukcja prowincjała Maggio z 19 sierpnia 1570 r. wniosła do programu niewielkie poprawki; zachęcała ona, by składni nie uczono w klasie drugiej (gramatyka), ale by podawano tam « niektóre ogólne zagadnienia i to pod koniec roku szkolnego ». Dopiero w trzecim roku nauki (syntaksa) przewidywała ona wyczerpujące przerobienie składni, ponadto zaś częste powtórki dla utrwalenia wiadomości z gramatyki. Instrukcja stwarzała również możliwość poświęcenia więcej czasu na naukę języka niemieckiego. Oprócz niedziel i świąt można ją było prowadzić po obiedzie w dni wolne od nauki, jeżeli rektor uznał to za konieczne [131].

[129] ARSI Lith. 38 f. 14-15.

[130] W katalogu z r. 1572 czytamy: « Concionator scholae Germanus ». Widocznie liczono początkowo na młodzież niemiecką. W późniejszych katalogach nie ma mowy o niemieckim kaznodziei. ARSI Pol. 7 I f. 39.

[131] *Instructio Provincialis.* ARSI Institutum t. 209 f. 246.

Wraz z otwarciem Akademii obowiązujący program nauk humanistycznych został znacznie poszerzony. W latach osiemdziesiątych przedstawiał się on następująco:

Język łaciński:

Infima

Godz. 7 Pierwsze początki zwykłej gramatyki.
9 Wybrane myśli Cycerona.
10 Krótkie powtórki i odpytywanie.
13 Po lekcji języka greckiego te same początki gramatyki.
14 Katechizm polski doktora Ledesmy.
15 Różne powtórki i ćwiczenia.

Infima maior

Godz. 7 Początki gramatyki.
9 Wybrane zdania Cycerona i dystychy Verina.
10 Krótkie powtórki.
13 Po lekcji języka greckiego początki gramatyki łacińskiej.
14 Mały katechizm Piotra Kanizego.
15 Różne powtórki i wypracowania.

Gramatyka

Godz. 7 Normalna lekcja gramatyki, a po Wielkanocy zasady składni.
9 VII księga listów Cycerona do przyjaciół.
10 Krótkie powtórki.
14 Owidiusza listy z Pontu.
15 Powtórki, dysputy i wypracowania.

Syntaksa

Godz. 7 Wykład składni, a po Wielkanocy zasady poezji.
9 Cycerona listy do przyjaciół.
14 Wybór wierszy klasyków.
15 Powtórki i ćwiczenia z powyższego materiału.

P o e t y k a

Godz. 7 Książka *O sztuce poetyckiej* i prozodia.
9 Traktat Cycerona *O przyjaźni.*
14 *Eneida* Wergiliusza, począwszy od V księgi.
15 Powtórki i wypracowania.

R e t o r y k a

Godz. 7 Wybrane teksty pism Cycerona po przerobieniu retoryki Soareza.
9 Pierwszy tom *Mów* Cycerona.
14 *Pamiętniki* Juliusza Cezara.
15 Powtórka poprzednich lekcji.

J ę z y k g r e c k i :

Godz. 13 — Lekcja popołudniowa. Wykłady z języka greckiego, dostosowane do programu poszczególnych klas:

w i n f i m i e m a i o r nauczanie poprawnego pisania i czytania po grecku oraz słówek na pamięć;

w k l a s i e g r a m a t y k i wykład katechizmu w języku greckim wraz z koniugacjami;

w k l a s i e s y n t a k s y objaśnianie Pisma św. po grecku i gramatyki języka greckiego;

w k l a s i e p o e t y k i dokładna powtórka gramatyki według podręcznika Klenarda, potem przyswajanie składni Warenniusza, a następnie czytanie mowy Isokratesa do Demonika;

w k l a s i e r e t o r y k i , po skończeniu książki Warenniusza o składni greckiej, czytanie prozodii Wergary, wraz z książką lub wierszami Pitagorasa.

J ę z y k r u s k i :

Codziennie rano i po południu czytanie i pisanie w języku ruskim, następnie tłumaczenie wybranych tekstów z Ewangelii lub katechizmu oraz uczenie się ich na pamięć [132].

[132] *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313. Mowa tu najpewniej o języku białoruskim.

Zmiany po przekształceniu kolegium w szkołę wyższą poszły w następujących kierunkach:

1. Stworzenie jeszcze jednej klasy dla początkujących oraz powiększenie ilości godzin zajęć szkolnych.

2. Znaczne poszerzenie programu nauki języka greckiego. Pierwszy program przewidywał nauczanie go przez trzy lata, drugi przez siedem. Nauka rozpoczynała się już w infimie. Początkowo program ograniczał się do opanowania gramatyki Klenarda w stopniu średnim oraz do czytania bajek Ezopa i mowy Isokratesa do Demonika. Po otwarciu Akademii obowiązywała dokładna znajomość gramatyki Klenarda i składni Warenniusza, czytanie katechizmu i Pisma św., przerobienie mowy Isokratesa do Demonika, prozodii Wergary i Pitagorasa *Liber vel carmina.*

3. Zmiany w nauczaniu języka łacińskiego:

a) Rozkład lekcji i zajęć szkolnych z 1570 r. każe trzymać się Donata i Despautera w nauczaniu gramatyki łacińskiej. Wykaz lekcji z 1583 r. nie określa autora podręcznika. Na podstawie opinii wydanej przez kongregację jezuitów polskich o projekcie *Ratio studiorum* z 1586 r. sądzić można, że autorem gramatyki używanej w latach osiemdziesiątych był Szymon Wirrepeusz. Na sugestie projektu, by wszędzie przyjęto gramatykę Emanuela Alwareza, jezuici polscy odpowiedzieli: « Sądzimy, że należy trzymać się owej gramatyki Emanuela..., że należy ją odpowiednio ułożyć... Tymczasem zaś, zanim się to stanie, za najlepszą uważamy gramatykę Szymona Wirrepeusza, używaną już w wielu kolegiach Towarzystwa, napisaną starannie już za naszych czasów... I dlatego wielu uważało, że można ją zatrzymać, zwłaszcza, że gramatyka Emanuela w formie przepisanej przez projekt nie pojawiała się w tych stronach, tak by o niej można było wydać pełny sąd [133]. Z opinii kongregacji jezuitów polskich wynika więc, że gramatyka Alwareza, chociaż w Polsce znana (wydana w Poznaniu w 1577 r. i 1578 r. - Sommervogel, t. I, s. 223), początkowo nie została powszechnie przyjęta w kolegiach polskich. Jezuici polscy cenili wyżej gramatykę Szymona Wirrepeusza, dziś prawie nie znaną. Ze źródeł jezuickich wiemy tylko tyle, że została napisana już po 1572 r., ponieważ autor korzystał z gramatyki Alwareza, przyjmując w całości niektóre reguły i uwagi.

[133] *Iudicium Congregationis Prov.* ARSI F. Ges. Collegia f. 66-67.

b) Poszerzenie programu języka łacińskiego:

W klasie retoryki wprowadzono nowych autorów: Soareza *De arte retorica libri III*, Juliusza Cezara *De bello Gallico*. Podobnie w klasie poetyki wprowadzono nie czytaną dotąd *Eneidę* Wergiliusza. Cycero pozostał dalej lekturą podstawową. Czytano go i komentowano już od infimy (myśli wybrane), poprzez wszystkie klasy, aż do retoryki włącznie.

4. Dużą niespodzianką w programie nauk humanistycznych było nauczanie języka ruskiego. Pierwszą myśl o potrzebie nauczania języka ruskiego w Akademii Wileńskiej spotykamy już w liście Stanisława Rozrażewskiego do Rzymu z 1573 r.[134]. Po sześciu latach myśl ta wreszcie dojrzała do realizacji. Zajęła się nią kongregacja prowincji w 1579 r. Wysłała ona do Rzymu prośbę: « By w kolegium wileńskim otworzyć klasę ruską, w której chłopcy uczyliby się czytać i pisać na podstawie katechizmu przełożonego na język ruski lub na podstawie innych pobożnych katolickich książek ». Powody, które skłoniły kongregację do wprowadzenia języka ruskiego, miał prokurator osobiście przekazać generałowi. Odpowiedź generała była pozytywna: « Pochwalamy zdanie kongregacji o klasie ruskiej i pozwalamy na jej otwarcie »[135].

Indeks lekcji z 1583 r. świadczy, że istotnie uczono języka ruskiego w Akademii Wileńskiej. Zakres tej nauki był niewielki: codziennie rano i po południu uczono czytać i pisać, a następnie tłumaczono i przyswajano sobie na pamięć teksty z Pisma św. i katechizmu[136]. Prawdopodobnie nauczanie języka ruskiego było krótkotrwałe. Późniejsze dokumenty nie wspominają o nim, dopiero w 1613 r. prowincjał Paweł Boksza po wizytacji uczelni wileńskiej, w uwagach pozostawionych rektorowi, wspomniał o języku ruskim. Nie było to jednak polecenie, lecz tylko sugestia: « wypadałoby w niższych klasach uczyć czytania i pisania w języku ruskim »[137]. W następnych dziesiątkach lat ogólna tendencja wśród jezuitów była taka, by językiem ruskim zajęła się prowincja polska, zaś północne kolegia prowincji litewskiej językiem litewskim, łotewskim i estońskim.

Program z lat osiemdziesiątych przetrwał do 1591 r. W tym bowiem roku wizytator Maselli wprowadził na próbę *Ratio studiorum*, a w następnym roku nadeszła z Rzymu gramatyka Emanuela Alwa-

[134] Rozrażewski do Merkuriana 12 VII 1573. ARSI Germ. 153 f. 131.
[135] NB Wien, rkps 11977 f. 48. Skrzynecki, *dz. cyt.*, s. 219.
[136] *Index lectionum*. ARSI Germ. 161 f. 313 v.
[137] *Liber Memorialium*. Bibl. Uniw. w Wilnie F 3-2384 f. 19.

reza w wydaniu oryginalnym i w przeróbce rzymskiej. Maselli zwołał radę specjalistów, by zbadali, które wydanie będzie bardziej odpowiednie dla kolegiów polskich. Wybrano wydanie rzymskie w przeróbce Turselliniego, wprowadzając w nim jeszcze jednak pewne nieznaczne poprawki [138].

Odtąd Alwarez stał się podręcznikiem podstawowym dla nauczania gramatyki i poetyki. Obok bowiem wykładu o częściach mowy (deklinacja i koniugacja) i składni obejmował zasady poetyki, to jest wersyfikację i traktat o rodzajach poezji [139]. *Ratio studiorum* (w 1591 r. dana na próbę, a od r. 1599 obowiązująca), właściwie na podstawie Alwareza przydzieliła poszczególnym klasom odpowiedni materiał: w infimie — początki gramatyki, to znaczy deklinację i koniugację; w klasie gramatyki — całą gramatykę, ale jeszcze w stopniu elementarnym; w klasie syntaksy — całą gramatykę, ze składnią i metryką; w klasie poetyki — zasady poezji. W klasie tej, obok Alwareza, przerabiano także Cypriana Soareza *De arte rhetorica libri III*. Teorię wymowy w klasie retoryki poznawano z kolei z dzieł Cycerona *De Oratore, Partitiones oratoriae* oraz *Auctor ad Herennium* [140].

Nowy program zawarty w *Ratio studiorum* przewidywał większą liczbę autorów i pozwolił na większe urozmaicenie. W klasie retoryki obok Cycerona czytano Senekę, Liwiusza i Tacyta; w klasie poetyki, oprócz czytanych dotąd Cycerona i Wergiliusza, wprowadzono Horacego *Ody*, Cezara *De bello Gallico*, Marcjalisa *Epigramaty*; w klasie syntaksy, obok Cycerona, czytano Owidiusza *Fasti* i Wergiliusza *Eneidę*. W klasie gramatyki przerabiano listy Cycerona, pisma Cezara i Owidiusza *Liber Tristium* [141].

Ratio studiorum nie wniosła zasadniczych zmian w programie języka greckiego. Podobnie jak « Rozkład godzin » z 1583 r., polecała ona nauczanie greki od infimy. Podobnie też rozplanowała materiał z gramatyki w poszczególnych klasach. Różnica polegała na wzbogaceniu lektur. « Rozkład godzin » z 1583 r. był w literaturę ubogi. *Ratio studiorum*, zwłaszcza ta z 1591 r., wprowadziła nowych autorów: Demostenesa, Ksenofonta, Homera, Pindara, Eurypidesa, Sofoklesa, Isokratesa i innych [142].

[138] Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34v.

[139] Szerzej o Alwarezie pisał S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 158-170.

[140] *Ratio atque institutio studiorum*, Romae 1591, t. 1, s. 182-302; RStSI, t. 2, s. 398-449.

[141] RStSI, t. 2, s. 398-449.

[142] *Ratio atque institutio studiorum*, t. 1, s. 182 n.

Do całości programu szkoły humanistycznej należała tak zwana *eruditio*. Składały się na nią wiadomości z historii, geografii, obyczajów, mitologii i tym podobne, zawarte u autorów przerabianych w poszczególnych klasach. Jezuici przywiązywali do *eruditio* wielką wagę, naśladując w tym Cycerona, który żądał od retora doskonałej harmonii pomiędzy słowem, gestem i treścią. Bronili się oni natomiast przed wprowadzaniem nowych przedmiotów do nauczania. Pragnęli bowiem zachować szkołę humanistyczną w jej czystej postaci. Nauczanie języka niemieckiego, ruskiego, śpiewu i muzyki w Wilnie uważali za kompromis konieczny, ponieważ domagało się tego społeczeństwo i rozkwit szkoły [143].

Niespodzianką w programie szkoły wileńskiej, a zwłaszcza w całokształcie jej życia, była ważna rola języka polskiego. Negatywny stosunek jezuitów do języka ojczystego został uznany przez niektórych historyków polskich za fakt bezsporny. Ignacy Zarębski, pisząc o roli języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce w XVI w., tak krótko skwitował szkoły jezuickie: « Sprawa języka polskiego w szkołach jezuickich, pogardliwych warunków, w jakich wegetował, nie wymagałaby szerszego omówienia. Burżuazyjna literatura naukowa, licząca się z wymową źródeł historycznych, dostatecznie już od XVIII w. naświetliła to zagadnienie » [144]. Cała rzecz w tym, czy tzw. burżuazyjna literatura naukowa liczyła się istotnie z wymową źródeł historycznych. Fakty najbardziej oczywiste przeczą twierdzeniu Zarębskiego. Z porównania szkoły wileńskiej z pińczowską — o której pisał Stanisław Kot, że « takiej roli w szkole doczekał się język polski aż w dwa wieki później » [145] — wynika, iż zakres używania języka polskiego w kolegium wileńskim był szerszy. Poza funkcją pomocniczą, a więc tłumaczeniem tekstów łacińskich i greckich na język polski oraz tekstów polskich na obce języki — przy czym przepisy szkolne polecały, by tłumaczenie takie było wierne i by poprawiano także tekst języka ojczystego — język polski był używany w następujących wypadkach:

1) Przy nauczaniu katechizmu. W dwóch najniższych klasach

[143] Katalog kolegium w Wilnie z r. 1572 zaznaczył specjalną funkcję: praefectus musices oraz instrumentorum observator (ARSI Pol. 7 I f. 39). Wynika z tego, że w kolegium wileńskim, podobnie jak we wszystkich zakładach jezuickich, uczono śpiewu i muzyki, chociaż w oficjalnym programie nie było o tym mowy.

[144] I. Zarębski, *Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce w XVI wieku,* Wrocław 1955, s. 58.

[145] Kot, *Pierwsza szkoła,* s. 27.

uczono katechizmu w języku polskim, początkowo raz na tydzień [146], po przekształceniu zaś kolegium w uniwersytet — codziennie [147];

2) Przy komentowaniu Pisma św. W niedziele i święta komentowano Pismo św. dla niższych klas w języku polskim [148];

3) W imprezach szkolnych. Stosunek jezuitów polskich do języka ojczystego wyraził się najjaskrawiej w ustawicznych staraniach w Rzymie, by w imprezach szkolnych mógł być używany język polski. Kongregacja prowincji polskiej w 1578 r. pozwoliła na dialogi polskie, chociaż we wszystkich szkołach jezuickich poza Polską były one wystawiane w języku łacińskim [149]. Generał Akwawiwa przychylił się do próśb polskich jezuitów i w 1582 r. pozwolił na używanie języka polskiego w dialogach [150]. Gdy *Ratio studiorum* z 1599 r. stanowczo zażądało w imprezach szkolnych języka łacińskiego, jezuici polscy i tym razem uzyskali specjalny przywilej na używanie języka narodowego [151].

W imprezach szkolnych, obok dialogów, bogato rozwiniętych, przeplatanych muzyką i śpiewem, miały miejsce krótkie deklamacje. I tutaj, obok wierszy łacińskich i greckich, spotykamy wiersze w języku polskim. W pochodzącym z czasów rektoratu Skargi zeszycie zawierającym deklamacje niemałą część zajmują właśnie wiersze polskie. Wśród nich jest króciutki wiersz samego rektora:

Gdzie Chrystusowa dziedzina,
Tam murem i pajęczyna,
A gdzie mur Chrystusa taje,
Mur się pajączyną staje [152].

Nie bez wpływu na pielęgnowanie mowy ojczystej w Akademii Wileńskiej były kazania Warszewickiego, Wujka, Grodzickiego, a przede wszystkim Skargi, oraz jego dzieła w języku polskim, szczególnie *Żywoty świętych*, które ukazały się w Wilnie i należały do najbardziej poczytnych książek owych czasów. Ze środowiska wileńskiego wyszli m. in. Grzegorz Knapski i Adrian Junga [153].

146 ARSI Lith. 38 f. 15-16.
147 *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313.
148 ARSI Lith. 38 f. 16.
149 ARSI Congr. 42 f. 181v.
150 *Ordinationes.* ASI Crac., rkps 224, s. 9; rkps 35, s. 84.
151 NB Wien, rkps 11977, f. 108v.
152 BOSS, rkps 1137, s. 219.
153 M. Plezia, *Knapiusz (Cnapius, Knapius, Knapski) Grzegorz*, w: PSB, t. 13, s. 107-108. Chcąc możliwie obiektywnie przedstawić stan szkolnictwa jezuickiego

Ideał i środki wychowawcze

By poznać, jaki ideał wychowawczy przyświecał w trudzie pedagogicznym jezuitom wileńskim, nie trzeba koniecznie sięgać do wypowiedzi autorytatywnych i oficjalnych, jak konstytucje Towarzystwa czy *Ratio studiorum*. Wystarczy przeczytać uważnie źródła dotyczące samej uczelni wileńskiej, zwłaszcza kroniki i korespondencję. Gdy mowa w nich o młodzieży, uderza zwłaszcza jedna myśl, różnie zresztą wyrażana, np.: « W szkołach kwitnie nauka i pobożność », « młodzież czyni postępy w nauce i pobożności », « wyróżniają się wyrobieniem moralnym i znajomością wiedzy humanistycznej » (sodalisi) i tym podobne. Maggio, mówiąc w instrukcji dla rektora Warszewickiego z 1570 r. o uczniach, polecał: « Wszystkich ma cechować jak największa gorliwość w nauce, obyczajach i pobożności » [154].

Wyrobienie religijne i moralne oraz pilność w zdobywaniu wiedzy humanistycznej — oto pożądane cechy ucznia szkoły wileńskiej. Jezuici wileńscy pragnęli wychować swoich uczniów na ludzi światłych i religijnych, światłych w duchu humanizmu, przy założeniu, że ideałem wykształcenia był dobry mówca. Wierzyli, że właśnie takich obywateli potrzebuje Rzeczpospolita. Ten aspekt wychowania obywatelskiego został mocno podkreślony przez jezuitów wileńskich. W odezwie do społeczeństwa, rozesłanej w Wilnie i okolicach, a zawierającej ich *credo* pedagogiczne, pisali:

« Rzeczpospolita zaś czyż nie będzie rządzona tym lepszymi radami i z tym pomyślniejszym wynikiem, jeśli będzie miała radnych i obywateli bardziej religijnych, mądrzejszych i bardziej wykształconych w poznaniu różnych rzeczy (co u Ulissesa wysławia Homer)? Jeżeli więc zasługują na pochwały ci, co dla dobra publicznego wystawiają kramy jarmarczne z towarem o wygórowanej cenie, to cóż należy przyznać tym, którzy swymi własnymi wydatkami otwierają ośrodki nauk wyzwolonych i zakładają szkoły dla urabiania ludzi w po-

w Polsce, należałoby sumiennie wykorzystać źródła rękopiśmienne z Rzymskiego Archiwum Towarzystwa Jezusowego i wyzbyć się nawyku stosowania utartych ogólników, w rodzaju: kosmopolityzm, uniformizm itp. S. Kot w rozprawie *Un Gesuita boemo patrocinatore delle lingue nazionali slave e la sua attività in Polonia e Lituania (1563-1572)*, « Ricerche Slavistiche », 1954, nr. 3, przedstawia Baltazara Hostounsky'ego, jezuitę czeskiego, który przez kilka lat działał w Polsce i wiele uczynił dla rozwoju kolegiów jezuickich — jako obrońcę języka ojczystego. Wiele takich niespodzianek kryją z pewnością rękopisy o tematyce jezuickiej. Należałoby sięgnąć do tych źródeł, a nie ograniczać się do ustawicznego powtarzania starych sądów, często opartych na pamfletach.

[154] ARSI Institutum, t. 209 f. 247.

bożności. Do takich należy najprzewielebniejszy ksiądz biskup Walerian... Już w tym roku wzniósł szkołę, żeby z niej — nie bez wielkiego pożytku dla ojczyzny — wychodziła młodzież przygotowana do spraw publicznych; wykształcona tak w umiejętnościach, jak w pobożności i cnocie »[155].

Nad wytworzeniem pożądanych przez wychowawców postaw psychicznych, pilności w nauce i pobożności, w trosce o wyrobienie silnego i pięknego charakteru współdziałały różne czynniki. Najpoważniejsze z nich to: atmosfera środowiska, nauczanie religii i praktyki religijne, organizacja szkolna, uroczystości kościelne i imprezy artystyczne, nagrody i kary.

Jednym z istotnych czynników, które kształtują psychikę dziecka i młodzieży, jest atmosfera środowiska. Ideowość ludzi dorosłych, ich zapał i codzienny trud są decydującym elementem w procesie wychowywania. W Akademii Wileńskiej wytworzyła się specjalna atmosfera, nasycona entuzjazmem i wielkimi planami. Jezuici w Wilnie postawili sobie zadanie trudne — zdawałoby się, nierealne. Perspektywy, które w wychowaniu tak wiele znaczą, wybiegały daleko poza uczelnię i Wilno. « W Wilnie, na Litwie i w jej sąsiedztwie mieszka wiele różnych narodowości, które będą mogli jezuici nauczać i kulturę ich podnosić » — pisał Baltazar Hostounsky do generała[156]. Sunyer zaś dodawał: « A i tego nie można pominąć, że otwierają się nam tutaj szerokie drzwi do Moskwy, a z niej przez Tatarię będziemy mogli przedrzeć się do Chin. Prócz tego nie należy zapominać o Szwecji i Inflantach, do których to krajów będzie można także się dostać, i należy prosić Boga, by zechciał miłosiernym okiem wejrzeć na te wszystkie narody »[157]. Podobne plany snuł prowincjał Maggio. Przedstawiwszy generałowi zakonu tragiczny stan Kościoła na Litwie i konieczność podjęcia niemałych wysiłków celem odzyskania dla Kościoła tego kraju, dodał znamienną uwagę, że tutaj « szeroko otwiera się nam bramę, przez którą, ufam, dotrzemy do Moskwy »[158]. Wyprawy Warszewickiego do Szwecji, Possewina do Szwecji i Moskwy, publiczne dysputy z innowiercami, kazania Skargi, otwarcie seminarium diecezjalnego i papieskiego, w którym kształcili się Szwedzi, Rusini, Węgrzy, Duńczycy, Anglicy, Niemcy i inne narodowości, by nieść

155 ARSI Lith. 38 f. 14.
156 Hostounsky do Borgiasza 9 X 1569. ARSI Germ. 150 f. 275-276.
157 *Informatio*. ARSI Pol. 75 f. 316.
158 Maggio do Borgiasza 7 VII 1570. ARSI Germ. 151 f. 203.

do swoich krajów prawdziwą wiarę — wszystko to było konsekwentną realizacją planów.

Nastroje młodzieży wileńskiej ilustruje zdarzenie z 1580 r., które zanotował kronikarz kolegium. Różnowiercy wileńscy rozpoczynając rok szkolny wyzwali szkołę jezuicką na dysputę. Prowincjał zakazał udziału w niej magistrom, poszli więc na nią tylko starsi uczniowie. Górowali oni nad przeciwnikiem do tego stopnia, że magister, który przewodził innowiercom, wycofał się z dyskusji i usunął z sali. Reszta różnowierców uznała się za pokonaną, przysłuchujący się zaś dysputcie zwolennicy protestantyzmu nie czekając na przedstawienie rozeszli się do domów. Kiedy później z kolei uczniowie jezuiccy zapraszali swoich kolegów protestanckich na nową dysputę, ci już zaproszenia nie przyjęli [159].

Atmosfera uczelni wileńskiej była nasycona nie tylko gorliwością dla spraw wiary, lecz również troską o dobro ojczyzny. List Rozrażewskiego do generała, w którym autor, powołując się na specjalną rolę Polski w dziejach Kościoła i Zachodu, prosi o protekcję u papieża, oddaje najlepiej nastroje jezuitów wileńskich. Zasługi Polski, jego zdaniem, są liczne i to nie tylko wobec Stolicy Apostolskiej, ale wobec całego Zachodu: « gdy nieprzyjaciel naciera, ona nadstawia swe piersi, ona odbiera strzały i rany, gdy inni chrześcijanie zażywają miłego spokoju » [160].

Młodzież była nie tylko świadkiem wielkich czynów wojennych Korony i Litwy, lecz również brała w nich udział na swój sposób. Historia kolegium z 1581 r. opowiada, że młodzież szkoły wileńskiej uczestniczyła w nabożeństwie czterdziestogodzinnym w intencji zwycięskiego zakończenia wojny oraz że podejmowała najcięższe umartwienia. Gdy ojcowie walczyli na polach bitew, synowie prosili Boga o ich zwycięstwo, nie cofając się przed bolesną flagelacją [161]. Głęboko musiały zapadać we wrażliwe dusze młodych takie chwile, jak uroczysty wjazd Batorego, powracającego ze zwycięskiej wojny. Łukiem tryumfalnym witała go szkoła, a po wysłuchanej mszy św. i kazaniu w języku łacińskim przyjmowali go chłopcy dialogami o zwycięstwie, ułożonymi przez profesorów [162].

Od samych początków kolegium w Wilnie jezuici wprowadzili do szkoły nauczanie katechizmu. Nauczano go w piątek o godz. 9

[159] *Historia Coll. Viln. 1580.* ARSI Pol. 65 f. 111.
[160] Bednarski, *Geneza Akademii Wileńskiej*, s. 19.
[161] *Historia Coll. Viln. 1581.* ARSI Germ. 141 f. 68v-69.
[162] *Historia Coll. Viln. 1581.* ARSI Pol. 50 f. 111.

w klasach wyższych (retoryka, poetyka, syntaksa) w języku łacińskim, w klasach zaś niższych w języku polskim. Podręcznikiem, którym posługiwano się w nauczaniu, był katechizm Piotra Kanizego [163].

Po otwarciu Akademii, gdy stworzono jeszcze jedną wstępną klasę, wprowadzono do niej nowy podręcznik: katechizm Ledesmy w języku polskim. Uczono go w każdym dniu zajęć szkolnych o godz. 14. W klasie drugiej wykładano katechizm Kanizego. Podobnie jak w infimie, uczono go codziennie, oprócz świąt i dni wolnych od nauki. W innych klasach polecono nauczanie katechizmu w niedzielę i święta: starszej młodzieży katechizm większy, młodszej mniejszy. Magister mógł wybrane teksty zadawać na pamięć i w ciągu tygodnia odpytywać [164].

Nauczanie katechizmu w Wilnie, zwłaszcza w klasach niższych, otoczone było prawdziwą troską. Tymczasem *Ratio studiorum* z 1591 r. mówi tylko o półgodzinnej lekcji katechizmu w sobotę. Jezuitom polskim wydało się to za mało. Zebrani na siódmej kongregacji prowincjalnej w Pułtusku w 1593 r., postanowili oni zwrócić się do generała zakonu, by chociaż godzinę tygodniowo przeznaczono w programie dla Polski. Odpowiedź Rzymu przyszła negatywna: wystarczy w innych prowincjach, powinno wystarczyć i w Polsce [165].

Jezuici polscy nie byli zadowoleni z odpowiedzi generała. Marcin Śmiglecki, profesor teologii, w imieniu nie tylko swoim, lecz także innych wileńskich jezuitów, w liście do generała Akwawiwy żalił się, że upada dawna pobożność młodzieży. Przyczyną było, jego zdaniem, ograniczenie nauczania katechizmu. Sprawa wychowania przedstawia się inaczej w Polsce niż na Zachodzie: « Bo u nas nie uznają innego kierownika swego życia w prawach Bożych prócz magistra; dlatego jeżeli my im nie pomożemy w tej dziedzinie, nikt inny nie zaszczepi w nich pobożności » [166].

Ratio studiorum w ostatniej redakcji z 1599 r. poleciła ogólnie nauczanie katechizmu w piątki lub soboty, zostawiając przełożonym poszczególnych domów dokładniejsze określenie pory i długości nauczania [167].

Obok katechizmu, uczniowie słuchali w niedziele i święta komen-

[163] ARSI Lith. 38 f. 15 v.
[164] *Index lectionum 1583.* ARSI Germ. 161 f. 313.
[165] NB Wien, rkps 11977, f. 114^{v}.
[166] Śmiglecki do Akwawiwy 7 II 1595. ARSI Germ. 174 f. 112.
[167] ISI, t. 3, s. 203, 227.

tarza Pisma św. — wyższe klasy w języku łacińskim, niższe w polskim [168].

Praktyki religijne w kolegium wileńskim zostały unormowane instrukcją prowincjała Maggio z 1570 r. Polecił on, by uczniowie w niedziele i święta « uczestniczyli w sumie, kazaniu i wieczornych modlitwach, przede wszystkim zaś w wykładzie nauki chrześcijańskiej ». W innym miejscu dodawał: « W dni powszednie rano po pierwszej lekcji należy ich (...) prowadzić na mszę św. ».

Polecał następnie: « Miesięczne spowiedzi uczniów winny się odbywać nie w kaplicy domowej, lecz w jakiejś sali szkolnej albo w kościele Św. Jana. W ostateczności tylko można na nie pozwolić w kolegium, a już wcale w pokojach » [169]. Codzienna msza św., comiesięczna spowiedź i komunia św. oraz krótka modlitwa przed i po lekcjach wyczerpywały program praktyk religijnych. Jezuici bronili się przed wprowadzaniem nowych praktyk, które narzucali biskupi, kapituły lub zwyczaje krajowe. W Polsce ten nacisk był szczególnie wielki i jezuici nie zawsze wychodzili obronną ręką. Wypadki, które miały miejsce w Wilnie, doskonale ilustrują to doniosłe i brzemienne w skutki na przyszłość zjawisko przenikania do szkolnictwa jezuickiego objawów specyficznie polskiej pobożności.

Biskup Protaszewicz, przewidując, że z otwarciem szkoły jezuickiej opustoszeje szkoła katedralna i szkoła kolegiacka, zwrócił uwagę prowincjałowi Maggio na następujące niebezpieczeństwo: « Nie będzie komu uczestniczyć w nabożeństwach i śpiewie kościelnym ». Był bowiem powszechny zwyczaj, że chłopcy szkół katedralnych i kolegiackich brali udział w licznych nabożeństwach i swoim śpiewem podnosili ich wystawność. Maggio, chcąc temu zapobiec, polecił rektorowi Warszewickiemu:

1. Przyjmować tylko tych, którzy umieją czytać i pisać. Chciał w ten sposób skierować najmłodszych, a więc jeszcze przed mutacją, do szkoły katedralnej i kolegiackiej.

2. Chłopców, którzy chcieliby przejść z tamtych szkół do szkoły jezuickiej, nie przyjmować inaczej, jak tylko za pozwoleniem tamtejszego magistra.

Na wypadek, gdyby te klauzule nie wystarczyły, radził przyjąć do niższych klas pewną liczbę ubogich chłopców, którzy utrzymywali-

[168] ARSI Lith. 38 f. 16^{v}; *Katalog z 1571 r.* ARSI Pol. 7 I f. 41.
[169] ARSI Institutum, t. 209, f. 248.

by się z jałmużn mieszczan. Za okazaną pomoc, byliby oni obowiązani do uczestniczenia i śpiewu w czasie nabożeństw. Warszewicki powinien — według polecenia Maggio — zachęcić mieszczan do ofiarności na rzecz chłopców, przedstawić im, że od tego zależeć będzie wystawność nabożeństw w kościołach wileńskich. By nie naruszać porządku w szkole, rektor miał się postarać, by proboszczowie dostosowali rozkład nabożeństw w kościele do rozkładu lekcji szkolnych. Ponadto specjalny sługa kościelny towarzyszyć miał chłopcom do kościoła, a po nabożeństwie odprowadzać ich do domu [170].

Środki podane przez Maggio okazały się niewystarczające. Studentów bowiem utrzymujących się z jałmużny — jak to było w zwyczaju w wielu miastach na Zachodzie — w Wilnie nie było, a szkoła katedralna, której uczniowie podnosili splendor nabożeństw — stopniowo upadała. Widząc to Warszewicki radził biskupowi, by szkołę katedralną zreformował, a dla jej magistra wyznaczył stałą pensję. Takie rozwiązanie przyciągnęłoby, zdaniem rektora, zarówno dobrego nauczyciela, jak też większą liczbę biedniejszych uczniów. Pierwszego zachęciłoby stałe uposażenie, drugich bezpłatne nauczanie.

Biskup odrzucił propozycje Warszewickiego. Nie chciał robić nowych wydatków. Chciał trudność rozwiązać w inny sposób. Wezwał do siebie 1 lutego 1573 r. wiceprowincjała Sunyera oraz rektora Warszewickiego i przedstawił im smutny stan nabożeństw w katedrze: oto gdy dawniej nawet w dni powszednie chłopcy śpiewali w czasie nabożeństw, brali udział w procesjach i na różne sposoby podnosili splendor nabożeństw, teraz nawet w dni świąteczne nie ma żadnego z nich na nabożeństwach, procesjach czy pogrzebach. Sunyer przyznał słuszność biskupowi i ze swej strony wysunął projekt, który przygotował już wcześniej z konsultorami: dwie klasy niższe będą uczestniczyć w nabożeństwach w katedrze, ale tylko w niedziele i święta. Zaopiekuje się nimi wikariusz lub magister, za co wynagradzani będą z funduszów kolegium.

Biskup odpowiedział, że musi naradzić się z kapitułą. Rozżalony dodał, że te pieniądze, które ostatnio ofiarował na kolegium, trzeba było obrócić na inną fundację lub rozdać ubogim. Po naradzie z kapitułą znowu wezwał 4 lutego wiceprowincjała i rektora. Tym razem oprócz biskupa byli i kanonicy. W dłuższym przemówieniu biskup najpierw skrytykował i odrzucił propozycje jezuitów, a następnie podał swoją. Młodzież powinna brać udział w nabożeństwach w ka-

170 ARSI Institutum, t. 209, f. 249.

tedrze nie tylko w niedziele i święta, jak tego chcą jezuici, ale także w dni powszednie; po odmówieniu matutinum powinna mianowicie śpiewać msze uroczyste. Uczniów nie można, zdaniem biskupa i kapituły, powierzać opiece wikarego lub magistra, gdyż nie będą im posłuszni, skoro ci ostatni nie są ich przełożonymi. Nie wypada też biskupowi żebrać u jezuitów o chłopców. Dlatego, zdaniem biskupa, najlepszym wyjściem z sytuacji będzie, gdy dwie najniższe klasy powierzy się magistrowi szkoły katedralnej. Szkoła ta będzie zależną od kolegium jezuickiego: wprowadzi się w niej ten sam program nauczania, rektor zaś będzie miał prawo dopilnować pracy nauczycieli i uczniów; jezuici w dwóch najniższych klasach zatrzymaliby tylko synów magnatów oraz protestantów i schizmatyków.

Na zakończenie swej mowy prosił biskup o przyjęcie propozycji choćby dlatego, by nie zrazić kapituły do zakonu i dodał, że w wypadku jej odrzucenia będzie musiał odnieść się do papieża.

Wiceprowincjał, widząc, jak bardzo Protaszewiczowi zależy na tym, by wystawność nabożeństw nie podupadła, prosił o czas do namysłu i przyrzekł uczynić wszystko, żeby zadowolić biskupa i kapitułę.

Nazajutrz wiceprowincjał wysłał rektora z odpowiedzią: jezuici godzą się na całkowite rozwiązanie u siebie dwóch najniższych klas, nie mogą natomiast, jak to proponował biskup, zatrzymać równocześnie synów magnatów, gdyż byłoby to przeciwne konstytucjom zakonnym, które każą iść do biednych, ani też zatrzymać synów protestantów i schizmatyków, gdyż nie wypada, by lepiej byli traktowani od swoich kolegów katolików.

Po wysłuchaniu propozycji biskup przesunął rokowania na dzień następny. Sunyer, widząc, że przedłużający się spór odbija się niekorzystnie na kolegium, wysunął (6 lutego) dwa inne, łatwiejsze do przyjęcia rozwiązania. Projekt pierwszy polegał na tym, że jezuita będzie dochodził do szkoły katedralnej i uczył bezpłatnie. Takie rozwiązanie sporu stwarzało nowe trudności, dochodzenie bowiem było połączone z niebezpieczeństwem z powodu dużej liczby wałęsających się pijaków; druga, poważniejsza trudność, polegała na tym, że pozbawieni chleba magistrzy mieliby z tego powodu słuszny żal do jezuitów, że im odebrali godziwy zarobek. Licząc się z tym, jezuici wysunęli drugi projekt: niech więc magistrzy uczą bezpłatnie, kolegium zaś podejmuje się ich utrzymać. Da im nawet więcej niż mogliby uzyskać od chłopców: 20 złotych polskich rocznie w dwóch ratach.

Ten ostatni projekt podobał się biskupowi. Wiedział — zazna-

cza kronika — że magnaci nie posłaliby synów do szkoły katedralnej w wypadku, gdyby jezuici nie przyjęli ich następnie do swojej szkoły, a przecież zachęcał tychże magnatów, by zgłaszali synów do kolegium jezuitów. Kanonicy nie stawiali oporu, chociaż więcej podobał się im projekt pierwszy. Biskup, zadowolony, że wreszcie się spór zakończył, obiecał w odpowiednim czasie powiększyć fundację [171]. Tak wygasło jedyne nieporozumienie między jezuitami i biskupem Protaszewiczem.

Wnet po otwarciu kolegium w Wilnie rektor Warszewicki zetknął się z kolejną trudnością. Chodziło o udział uczniów w procesjach związanych z uroczystością Bożego Ciała i z dniami krzyżowymi. Warszewicki nie mógł tak samo postąpić, ponieważ obawiał się, że będzie to zgorszeniem dla wielu. Dlatego napisał listy do prowincjała Maggio i do generała zakonu Borgiasza [172], w których przedstawił trudności i pytał o radę. Maggio przesłał list otrzymany od Warszewickiego do Borgiasza, z uwagą, że sprawa ta jest aktualna dla wszystkich kolegiów w Polsce [173].

Franciszek Borgiasz przebywał akurat w Hiszpanii. Odpowiedź na ręce prowincjała Maggio dał wikariusz generalny, Hieronim Nadal. Była ona stanowcza: nigdzie szkoły jezuickie nie biorą udziału w procesjach i w Polsce brać nie powinny. Ludziom należy wytłumaczyć, że pilne zajęcia nie pozwalają na to [174].

Maggio przesłał odpowiedź Sunyerowi. Odpowiedź Nadala nie uspokoiła ani Maggio, ani Sunyera. Obydwaj odpisali Nadalowi w podobny sposób: z takiego postępowania wyniknie tylko zgorszenie. Maggio ujął to w słowa: « Ludzie będą się gorszyć i głosić, że jezuici nie potwierdzają czynami, czego uczą słowami » [175]. Nadal poszedł na kompromis i przez sekretarza Towarzystwa, Polanco, pozwolił na udział młodzieży w procesjach, ale tylko w dni wolne od nauki [176].

W dziele wychowania młodzieży w Akademii Wileńskiej wielką rolę odgrywała organizacja zwana *Sodalicją Mariańską.* Działała ona już w 1571 r., katalog bowiem z tego roku wyznacza Michała Tolmeinera, lektora języka hebrajskiego, na spowiednika sodalisów [177].

[171] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 92-95; Sunyer do Nadala 9 II 1572. ARSI Germ. 134 f. 48.
[172] Warszewicki do Borgiasza 21 V 1571. ARSI Germ. 152 f. 48.
[173] Maggio do Borgiasza 4 VI 1571. ARSI Germ. 152 f. 55.
[174] Nadal do Maggio 21 VII 1572. ARSI Germ. 109 f. 11v.
[175] Maggio do Nadala 26 VIII 1571. ARSI Germ. 133 f. 60.
[176] Polanco do Sunyera 23 II 1572. ARSI Germ. 109 f. 58.
[177] *Katalog kolegium w Wilnie 1571.* ARSI Pol. 7 I f. 19-19v.

Z tego też roku pochodzi pierwszy regulamin sodalicyjny: *Leges Congregationis B. Mariae Virginis*, ułożony przez jezuitów wileńskich [178]. *Sodalicja* została oficjalnie przez Rzym zatwierdzona na początku 1573 r. [179]. Miała ona charakter elitarny. W 1577 r., a więc po sześciu latach istnienia, liczyła zaledwie ponad 30 członków, podczas gdy liczba uczniów w kolegium przekraczała 500 [180]. Z biegiem lat liczba sodalisów podniosła się do około 100 [181]. Do *Sodalicji* należeli uczniowie najbardziej wyrobieni religijnie i moralnie, najbardziej karni i najpilniejsi w nauce. Obowiązkiem członków *Sodalicji* było zachęcać swych kolegów i własnym przykładem pociągać ich do pracy nad wyrobieniem charakteru oraz nad zdobywaniem wiedzy. Źródła, a przede wszystkim kroniki, charakteryzując młodzież szkoły wileńskiej, powtarzają w bardzo wielu miejscach, że spośród wszystkich uczniów sodalisi wyróżniają się tak w nauce, jak i w pobożności, i że bardzo dodatnio wpływają na swoich kolegów [182]. Poza tym sodalisi oddawali się praktykom charytatywnym, usługując chorym w szpitalu. Obok pomocy duchowej (nauczanie katechizmu), służyli oni chorym, w miarę swoich możliwości, pomocą materialną. Kronika z 1585 r. donosi, że dwa razy w tym roku członkowie *Sodalicji* umywali nogi i głowy biedakom w szpitalu, przygotowywali dla nich pożywienie i usługiwali do stołu. Dodaje przy tym: « Synowie magnatów okazywali największą ochotę do tego rodzaju posług » [183]. Podobnie było w święto Narodzenia Matki Bożej: kronikarz opowiada, że także inni uczniowie, widząc to, prosili, by im także pozwolono pielęgnować chorych, i że dobrowolnie pozostali oni przez dwa dni na usługach chorych i biednych. Fakty te miały miejsce kilka razy w roku. Z pewnością nie przyniosły one wielkiej ulgi chorym i były tylko doraźną pomocą, ale bez wątpienia stanowiły doskonały środek wychowawczy.

W latach dziewięćdziesiątych pojawił się jeszcze inny rodzaj czyn-

[178] ARSI Lith. 36 f. 263-264. Zachowały się nazwiska pierwszych sodalisów: « Nomina eorum, qui sunt de hac B. Virginis Congregatione: R. P. Michael, confessarius Congregationis. Mgr Mathias Hasler S. I., primus superintendens Congregationis, Mgr Leonardus ».

[179] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 108 v.

[180] Warszewicki do Merkuriana 5 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 25-26.

[181] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 75 f. 299v.

[182] *Annuae Prov. Pol.* ARSI Pol. 51 f. 175-175v; *Historia Coll. Viln. 1581.* ARSI Germ. 141 f. 68-69; *Annuae Prov. Pol.* 50 f. 65; *Litterae Annuae 1590, 1592, 1593, 1595, 1596.* ARSI Pol. 50 f. 72-149.

[183] *Annuae Prov. Pol. 1585*: « Magnatum filii ad hoc genus obsequii promptissimi fuerunt ». ARSI Pol. 50 f. 65v.

nej miłości bliźniego, praktykowany przez sodalisów, mianowicie pomoc materialna i duchowa więźniom [184].

Sodalicje przez swoją atmosferę stawały się poniekąd seminariami przygotowującymi kandydatów do zakonów, a zwłaszcza do Towarzystwa Jezusowego. Z sodalisów rekrutowali się przede wszystkim przyszli jezuici. W 1585 r. zostało przyjętych 14 sodalisów do Towarzystwa: 3 z filozofii, 9 z klasy retoryki i 2 z klasy poetyki. Kronikarz mówi o nich zwięźle: « wszyscy wielkich nadziei młodzieńcy » [185]. Podobnie, choć napływ nowicjuszy nie był już nigdy tak liczny, działo się w innych latach. Do obowiązków sodalisów należała ponadto katechizacja w mieście [186]. Jezuici troskliwie opiekowali się *Sodalicją*. Miała ona swojego moderatora, swoją kaplicę, specjalne egzorty i rozważania w niedziele i święta [187].

W wychowywaniu młodzieży w szkole wileńskiej bardzo wielką rolę odgrywały uroczystości kościelne (Boże Narodzenie, Wielki Piątek, Wielkanoc, Boże Ciało), szkolne (otwarcie semestru; dzień św. Katarzyny, patronki uczącej się młodzieży) i uroczystości okazyjne, jak przyjazd dostojników kościelnych lub świeckich, ingres biskupa lub wojewody, pogrzeb fundatora itp. W uroczystościach tych młodzież brała czynny udział: dawała przedstawienia, wygłaszała dialogi, deklamowała, prowadziła dyskusje.

Już w 1570 r. rozpoczął działalność teatr szkolny. Na rozpoczęcie roku szkolnego (18 września) młodzież odegrała na dziedzińcu kolegium komedię *Herkules* [188]. Tekst do niej dostarczono z Rzymu. Treść dramatu osnuta była na opowiadaniu o mitologicznym Herkulesie na rozstajnych drogach. Autorem sztuki był prawdopodobnie S. T u c c i [189]. Widzowie, wśród których znalazł się biskup Protaszewicz, byli

[184] *Annuae Prov. Pol. 1592.* ARSI Pol. 50 f. 93v.
[185] *Annuae Prov. Pol. 1585.* ARSI Pol. 50 f. 65v.
[186] *Historia Coll. Viln. 1581.* ARSI Germ. 141 f. 68v-69.
[187] Katalogi wymieniają następujących prefektów sodalicji: Michał Tolmeiner, Emanuel de Vega, Stanisław Włoszek, Piotr Potrzeba, Michał Ortiz, Michał Salpa, Krzysztof Piasecki, Jakub Ortiz.
[188] Ten sam utwór źródła raz nazywają komedią, innym razem tragedią. Por. J. Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957, s. 148 n., sugeruje pewne kryteria, którymi być może posługiwano się przy określaniu rodzaju utworu scenicznego. I tak, przedmiotem tragedii były przeżycia ludzi wysoko postawionych w hierarchii społecznej: « im wyżej bowiem stoi bohater tragedii, tym silniej działa widok jego klęski. Komedia natomiast musi być przedstawieniem poślednich akcji niskich warstw społecznych. Tragedia przedstawia lepsze, komedia gorsze od rzeczywistych charaktery ». Po takich próbach klasyfikacji Poplatek stwierdza jednak, że trudność ustalenia niezmiennych prawideł nadal pozostaje, gdyż ten sam utwór, np. *Judyta*, nazywany jest w Poznaniu (1582) komedią, w Kaliszu zaś tragedią. Takich wypadków jest dużo.
[189] Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru*, s. 167.

tą pierwszą sztuką sceniczną oczarowani. Nawet Rojzjusz, archiprezbiter Św. Jana, jezuitom niechętny, znany zaś z dobrego smaku, chwalił głośno przedstawienie [190]. Podobnie na otwarcie semestru 2 października 1574 r. młodzież wystawiła tragedię *Jephte*. Treść jej zaczerpnięto z Pisma św. Starego Testamentu (*Księga Sędziów*, XI) o walecznym i nieszczęśliwym Jephte, który wyruszając do walki z Ammonitami uczynił ślub, że po zwycięstwie ofiaruje Bogu tę istotę, która przywita go pierwsza u progów rodzinnego domu. Pierwsza powitała go córka [191]. W r. 1597 grano *Saul et Davidis comoedia*, osnutą na motywie tragicznych dziejów Saula i Dawida opisanych w pierwszej Księdze Królewskiej [192]. Nie wiadomo, kto był jej autorem. Na Zachodzie dwóch autorów jezuitów stworzyło sztukę sceniczną na ten temat (Edmund Campion i Leon Henriquez) [193]. Źródła nie wspominają, który z nich był grany w Polsce. W 1584 r. na jesiennym otwarciu semestru młodzież wystąpiła z krótką komedią *De Angelorum cura* [194]. W następnym roku wystawiono tragedię o Absalomie *Absalonis rebellis* [195]. W latach dziewięćdziesiątych teatr wileński wystawił sztuki sceniczne, których autorem był Grzegorz Knapski: w 1596 r. *Philopater seu Pietas* [196], a w 1597 r. *Tragoedia S. Felicitatis* [197]. W innych okolicznościach, bo na cześć króla Stefana Batorego, wystawiono w 1581 r. tragedię *Jehu*, do której wątek zaczerpnięto z czwartej Księgi Królewskiej [198]. Autorem jej był jezuita włoski, Fr. Benci [199].

Inną formą widowisk urządzanych przez kolegium wileńskie były dialogi. Były to pozbawione akcji deklamacje, niejednokrotnie wzbogacone śpiewem i muzyką z udziałem większej liczby osób. Kronika kolegium opowiada o takich właśnie dialogach zorganizowanych w związku z przyjazdem króla Stefana Batorego do Wilna w 1579 r. Przywitała go wówczas młodzież przy kościele jezuickim Św. Jana. Na wielkim łuku tryumfalnym, który zdobiły różne napisy powitalne, oczekiwał chór i orkiestra. Zbliżającego się króla powitano głośno

[190] *Compendium Historiae*. ARSI Pol. 65 f. 113; Warszewicki do Borgiasza 1 XI 1570. ARSI Germ. 151 f. 364.

[191] *Annuae Prov. Pol. 1574*. ARSI Pol. 50 f. 55v.

[192] *Annuae Prov. Pol. 1579*. ARSI Pol. 51 f. 175a.

[193] J. Müller, *Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge 1555-1565*, t. 2, Augsburg 1930, s. 44, 47.

[194] *Annuae Prov. Pol. 1584*. ARSI Pol. 50 f. 65/5.

[195] *Annuae litterae Prov. Pol. 1585*. ARSI Pol. 50 f. 65/18.

[196] A. Stender-Petersen, *Tragoediae sacrae*, Tartu 1931 s. 41 i n.

[197] *Annuae Prov. Pol. 1597*. ARSI Pol. 50 f. 156.

[198] B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI Jahrhundert*, t. 1, Freiburg 1897, s. 350.

[199] *Historia Coll. Viln. 1581*. ARSI Germ. 141 f. 68v-69.

pieśnią wyrażającą radość z jego przyjazdu. Następnie trzej chłopcy uosabiający alegorie: Religio, Respublica litteraria i Respublica Polona, stosownie ubrani, powitali króla łacińskimi gratulacjami. W odpowiednich momentach przerywając gratulacje, inni chłopcy wznosili chóralne okrzyki na cześć dostojnego gościa. Dalsze uroczystości z okazji przybycia króla do Wilna przeniosły się na zamek królewski. Po przemówieniu jednego z uczniów wystąpili jego koledzy w strojach regionalnych przedstawiających prowincje Rzeczpospolitej: Wielkopolskę, Małopolskę, Mazowsze, Litwę, Ruś, Prusy, Żmudź oraz Inflanty. Po ich przemówieniach wystąpił na koniu starszy uczeń w zbroi husarskiej, by ofiarować królowi podarunek w imieniu uczącej się młodzieży: obrazy przedstawiające Orła i Pogoń, godła Polski i Litwy. Czwartego października w tym samym roku powracającego z Połocka króla witały w kościele jezuickim postacie alegoryczne: Gloria, Virtus i Religio, wygłaszając dialogi sławiące zwycięskiego króla [200].

Bogatszym jeszcze dialogiem witała młodzież wileńska króla po zawarciu pokoju w Jamie Zapolskim w 1582 r. [201]. Autorem dialogów był Kasper Pętkowski, profesor języka greckiego. Nie mniej bogate w dialogi było przyjęcie króla Zygmunta III w 1589 r.

Nie było roku, by uczniowie szkoły wileńskiej nie wygłosili chociaż jednego dialogu. Rok 1584 był szczególnie obfity w podobne występy. Źródła podają, że 25 listopada wystawiono dialog o św. Katarzynie [202], na Boże Narodzenie dialog *Pasterze* [203], na zapusty dialog *Bacchus* [204], na Wielkanoc dialog *De Paschate* [205]. Obok przedstawienia i dialogu na uroczystościach szkoły wileńskiej spotyka się też deklamację. W 1584 r. przy ingresie wojewody wileńskiego [206] oraz z okazji przybycia kardynałów Wojciecha Bolognettiego i Jerzego Radziwiłła do kolegium, deklamowali chłopcy w różnych językach: łacińskim, greckim, hebrajskim, włoskim, hiszpańskim, polskim, litewskim, francuskim, niemieckim, czeskim i angielskim [207].

[200] *Annuae Prov. Pol. 1579.* ARSI Pol. 51 f. 175. Tekst gratulacji znajduje się w BOss, rkps 1137, f. 144v-145.

[201] Szerzej na ten temat pisze Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru*, s. 138-140.

[202] *Annuae Prov. Pol. 1584.* ARSI Pol. 50 f. 65/5v.

[203] ARSI Pol. 50 f. 65/5v.

[204] ARSI Pol. 50 f. 65/5v.

[205] ARSI Pol. 50 f. 65/3. Ponieważ Poplatek wymienił wszystkie dialogi przekazane przez znane dziś źródła, dlatego na tym miejscu przytaczamy je tylko przykładowo, jako ilustrację do życia szkoły wileńskiej.

[206] ARSI Pol. 50 f. 65/6.

[207] BOss, rkps 1137 f. 185-187.

Poza dialogami i deklamacjami publicznymi, mającymi charakter popisu, było wiele takich, które były zwykłym szkolnym ćwiczeniem. Kronika mówiąc o pracy szkolnej uczniów stwierdza, że « we wszystkie prawie dni świąteczne i często w niedzielę wygłaszają mowy łacińskie wraz z utworami wierszowanymi, poza tym w określonych terminach łacińskie i greckie dialogi na tematy wybrane, w zależności od miejsca i czasu » [208].

Uroczystości, o których była mowa, miały różne aspekty. Dla kolegium były doskonałym środkiem propagandowym i pewnego rodzaju egzaminem wobec gości, tak co do poziomu szkoły, jak też postępów w nauce. Kronikarz kolegium, stwierdzając w 1587 r., że stan szkoły przedstawia się bardzo dobrze, podawał jako dowód udane wystawienie tragedii *Jehu*, na której oprócz « vulgus prope infinitum » byli najwyżsi dostojnicy kościelni i świeccy. Król z senatorami przyglądał się widowisku z wielkim zainteresowaniem i aprobatą [209]. Do tych samych dowodów odwoływali się kronikarze w innych latach [210]. Dzięki podobnym uroczystościom szkoła stawała się popularną i przyciągała młodzież z dalekich stron, a innowierców nastawiała życzliwie wobec jezuitów. Często w kronikach spotkać można uwagi na temat widowisk w rodzaju: « to wszystko wywołało u wielu ludzi taki podziw i tak dobre mniemanie o naszej akademii, że nawet wielu innowierców ma ją w poważaniu i stali się wobec nas nieco łaskawsi » [211].

W tych atrakcyjnych uroczystościach szkolnych upatruje kronikarz przyczynę, dla której innowiercy zabierają synów z własnych szkół, a oddają ich do jezuitów: « Ten zaś odpływ młodzieży ze szkół innowierczych, zaznaczający się prawie co roku, wywołany został u najbardziej szlachetnych jednostek deklamacjami wierszy lub mów, sztukami teatralnymi wystawianymi z okazałością i smakiem, publicznymi dysputami i innymi przyjemnymi i pożytecznymi ćwiczeniami naszych uczniów, z czego ani cienia u nich znajdziesz » [212].

Uroczystości były też dla wielu gości niezwykłym przeżyciem.

[208] *Annuae Prov. Pol. 1576*. ARSI Lith. 42 f. 505-505ᵛ. Do tego rodzaju wypracowań szkolnych należy zbiór wierszy łacińskich, greckich i polskich w BOss, rkps 1137.
[209] *Historia Coll. Viln. 1587*. ARSI Germ. 141 f. 68ᵛ-69.
[210] *Annuae Prov. Pol. 1574*. ARSI Pol. f. 55ᵛ; *Annuae Prov. Pol. 1579*. ARSI Pol. 51 f. 175-175ᵃ; *Annuae Prov. Pol. 1593*. ARSI Pol. 51 f. 111; *Annuae Prov. Pol. 1597*. ARSI Pol. 51 f. 156. *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 75 f. 299.
[211] *Annuae Prov. Pol. 1584*: « Omnibus rebus excitata in animis multorum Academiae nostrae admiratio et opinio, ita ut etiam haeretici multi egregie de illa sentiant, et nobis se benigniores exhibeant ». ARSI Pol. 50 f. 65/5.
[212] ARSI Pol. 75 f. 299.

Ściągały ich z dalekich stron. Obok mieszczan brał udział w widowiskach magistrat; oprócz szlachty, która zjeżdżała na popisy własnych synów, byli obecni magnaci, senatorowie, biskupi. Był kilka razy nawet sam król Stefan Batory, Zygmunt III Waza. Widowiska robiły głębokie wrażenie na widzach. Kronikarze bardzo często używali słów: « podobało się wszystkim bardzo », « nie mogli powstrzymać się od łez » itp.

Uroczystości szkoły wileńskiej były ważnym środkiem wychowawczym. Wyrabiały u młodzieży odwagę cywilną, przygotowywały do zabierania głosu publicznie i uwrażliwiały na problemy etyczne. Zapewne najlepsze konferencje nie dawały takiego przeżycia religijnego i etycznego, jak udane tragedie. Uroczystości szkolne były też skutecznym środkiem dydaktycznym. Powiększały zasób słów łacińskich, wdrażały w pamięć pewne zwroty, uczyły dykcji oraz gestykulacji, tak potrzebnych przyszłemu oratorowi.

Obok niewątpliwych korzyści, uroczystości niosły ze sobą również i groźne dla szkoły niebezpieczeństwa. Normalny porządek całej szkoły bywał zakłócony, chłopcy byli zaabsorbowani zbliżającymi się widowiskami, tracono nieraz dużo czasu na przygotowania. Szczególnie w Polsce to niebezpieczeństwo było bardzo aktualne. Polacy kochali się w publicznych uroczystościach. Dużo mówiąca jest uwaga, którą przekazał Austriak Widmanstadt, rektor kolegium w Braniewie, w liście do generała. Donosząc mu, że w jego kolegium przy otwarciu semestru wygłasza się wiele mów łacińskich i greckich, tłumaczył ten fakt w następujący sposób: « wymagają tego zwyczaje oraz naturalna skłonność tego narodu do wykwintnego wielomówstwa » [213]. Z podobnymi uwagami spotykamy się w listach prowincjała, Włocha Piotra Campano, do Rzymu. W jednym z nich pisał on, że Polacy kochają się w śpiewie więcej niż Niemcy [214], w innym znów — że Polacy kochają się w ciągłych uroczystościach [215].

Rzym zdawał sobie sprawę od początku z tego niebezpieczeństwa. Wnet przyszły zarządzenia ograniczające urządzanie widowisk [216]. Prowincja polska była w stosunku do innych uprzywilejowana. Gdy na Zachodzie kolegia dawały przedstawienia nie częściej, jak co drugi

[213] Widmanstadt do Merkuriana 3 I 1577. ARSI Pol. 80 f. 38-38v.
[214] Campano do Akwawiwy 17 XI 1583. ARSI Germ. 161 f. 321.
[215] Campano do Akwawiwy 13 XI 1583. ARSI Germ. 161 f. 302.
[216] ISI t. 3, s. 79: « Comoedias et tragoedias rarissime agi permittat, et non nisi latinas ac decentes et prius aut ipse eas examinet aut aliis examinandas committat ». « Rarissime » rozumiano: « raz na dwa lub trzy lata », zob. MHSI MP (1), s. 705.

lub trzeci rok [217], a dialog tylko raz w roku, w Polsce dialogów mogło być więcej niż jeden, a przedstawienia mogły być co roku [218].

Prowincjał Maggio w instrukcji dla rektora Warszewickiego (1570) polecił, by jednym z punktów programu uroczystości związanych z otwarciem roku szkolnego było « rozdanie nagród uczniom, którzy najlepiej ze wszystkich zdali egzamin w poszczególnych klasach. Przy wręczaniu nagrody — sugerował Maggio — niech jakiś dowcipny chłopiec wygłosi dystych na cześć otrzymującego nagrodę. Nagrodami zaś mogą być dobrze oprawione książki, pożyteczne do nauki. Nagrody te może rozdzielić biskup, jak to gdzie indziej się praktykuje » [219].

W pierwszych latach istnienia kolegium rozdawanie nagród odbywało się prawdopodobnie na otwarcie obydwóch semestrów; po 1576 r., po pierwszej kongregacji samodzielnej prowincji polskiej — raz w roku na otwarcie drugiego semestru [220]. W 1574 r. wprowadzono pewną nowość, mianowicie wręczaniu nagród towarzyszyły dźwięki fanfar i krótkie deklamacje wybranych wierszy greckich [221]. W 1579 r. rozdano ponad 20 nagród [222]. Otrzymanie nagrody wobec rodziny, wysokich dostojników kościelnych i świeckich, wobec licznych gości i całego kolegium z pewnością było dla ucznia wielkim przeżyciem i wielkim bodźcem do pilniejszej pracy.

Zagadnienie kary zostało w kolegium wileńskim rozstrzygnięte przez prowincjała Maggio w następujący sposób: « Karać należy uczniów rozsądnie i sprawiedliwie, wystrzegając się przy tym wymyślań i krzykliwości. Bez rzeczywistej potrzeby nie należy też grozić wyrzuceniem ze szkół. Nikt zaś nie może być usunięty bez wiedzy rektora. W zakresie codziennych wykroczeń nauczyciele mają obowiązek upominać swych uczniów, lecz nie wolno uderzać ich pięścią, bić po twarzy lub głowie, ani ciągnąć za uszy. Wolno natomiast umiarkowanie bić rózgami, gdy na to zasłużą. W sprawach ważniejszych niech udadzą się do prefekta » [223]. Kara wyrzucenia ze szkoły była stosowana tylko w dwóch wypadkach: gdy nie było nadziei poprawy i gdy była obawa złego wpływu na kolegów [224].

[217] Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru*, s. 26.
[218] *Instructio Provincialis*. ARSI Institutum, t. 209 f. 246, 248; NB Wien, rkps 11977, f. 43-44v bis; ARSI Congr. 42 f. 181v.
[219] *Instructio Provincialis*. ARSI Institutum, t. 209 f. 247.
[220] NB Wien, rkps 11977, k. 43-44 bis.
[221] *Annuae Prov. Pol. 1574*. ARSI Pol. 65 f. 55v.
[222] *Annuae Prov. Pol. 1579*. ARSI Pol. 51 f. 175.
[223] *Instructio Provincialis*. ARSI Institutum, t. 209 f. 246.
[224] MHSI MP (1), s. 599; *Ratio studiorum* z 1599 r. podała polecenie, by ustano-

Nie zapomniał Maggio w swej instrukcji o higienie szkolnej, która służy zdrowiu i daje lepsze samopoczucie. « Należy się starać — pisał — by wszystkie sale szkolne były czyste i utrzymane w porządku ». Gdzie indziej: « Po pierwszej lekcji popołudniowej wolno nauczycielom i uczniom wyjść na krótko z klas celem wypoczynku ». Oprócz troski o czyste sale szkolne i o przerwy międzylekcyjne, polecił Maggio, by czasem w dni wolne od nauki, wszystkie klasy razem szły w pole, celem wypoczynku. Ciekawą uwagę podaje na temat zabaw młodzieży: « Nie należy naszym uczniom zabraniać strzelania z łuku, gdyż jest to powszechną w tym kraju zabawą, lecz trzeba uważać, by strzały nie miały żelaznego zakończenia » [225].

Profesorowie

Przykre wypadki, które miały miejsce w Braniewie z powodu nieodpowiednich profesorów, jak też przełożonego, uwrażliwiły jezuitów na problem zdobycia dla nowo powstającego kolegium dobrych sił nauczycielskich i dobrego rektora. Dwaj księża, którzy przybyli z Sunyerem do Wilna (1569) i mieli tu rozpocząć działalność, nie powinni byli sprawić zawodu. Andrzej Bokes (Boccatio lub Frisius, od Fryzji, skąd pochodził) był dobrze przygotowany do pracy nauczycielskiej. Po kilkuletnich studiach prawniczych w Kolonii wstąpił do Towarzystwa w Rzymie. Po nowicjacie studiował retorykę w Palermo i Messynie oraz filozofię w Kolegium Rzymskim. Po kilku latach praktyki nauczycielskiej w Kolonii, Trewirze i Moguncji zorganizował za zgodą Vogla Zwichema i Joachima Hoppera, brukselskich doradców Filipa II, szkołę w Ylst. Gdy rozwijającej się pomyślnie szkole kalwini uniemożliwili pracę, Bokes został wysłany do Polski, najpierw do Braniewa, a następnie do Wilna, gdzie uczył gramatyki łacińskiej i greckiej. W Wilnie pracował tylko rok (od września 1569 do września 1570). Trawiony tęsknotą za ojczyzną stawał się w pożyciu coraz bardziej przykry. W końcu prowincjał Maggio zmuszony był go odesłać do prowincji reńskiej [226].

wiono kogoś spoza Towarzystwa do wymierzania kary bicia. Podkreśla przy tym, że stosować ją należy tylko wtedy, gdy « sola verba bona et exhortationes non sufficiunt » ISI, t. 3, s. 198-199.

[225] *Instructio Provincialis.* ARSI Institutum, t. 209 f. 248.

[226] *Katalog kolegium w Braniewie z r. 1569.* ARSI Pol. 7 f. 19v; Borgiasz do Bokesa 7 I 1570. ARSI Germ. 108 f. 51; Borgiasz do Hostounsky'ego 10 XII 1570. ARSI Germ. 151 f. 376; Borgiasz do Maggio 10 I 1570. ARSI Germ. 151 f. 10; Bor-

Drugim towarzyszem Sunyera był Baltazar Hostounsky. Mimo jego gruntownego wykształcenia i głębokiego wyrobienia duchowego Sunyer przestrzegał prowincjała Maggio, by generał nie powierzał mu obowiązków rektora. Zdaniem Sunyera, Hostounsky nie nadawał się na ten trudny urząd. Obawiał się, że mogłaby się powtórzyć historia, którą przeżywało w samych początkach kolegium w Braniewie [227].

Sugerując generałowi, by urząd rektora powierzył Warszewickiemu, prosił Maggio, żeby przyjechało z nim jak najwięcej magistrów z Rzymu, ponieważ nie można już liczyć na prowincję austriacką, z której Polska jak « pijawka wyssała wszystką krew » [228]. Gdy Warszewicki z pięcioma towarzyszami opuścił Rzym (13 marca 1570), Borgiasz, donosząc o tym prowincjałowi Maggio, wyliczył tych, którzy byli w stanie nauczać w kolegium wileńskim: Jan Hay, zdolny i gruntownie wykształcony, mógł wykładać filozofię lub teologię, Dawid Irlandczyk mógł po ukończeniu filozofii uczyć poetyki i języka greckiego, zaś Maurycy Mayli, także Irlandczyk — pełnić obowiązki magistra w najniższych klasach [229]. W następnym liście Borgiasz pisał, że Hay byłby znakomitym profesorem retoryki [230].

Kiedy Warszewicki z towarzyszami przybył do Wiednia, Maggio po przeegzaminowaniu przyszłych profesorów wydał o nich bardzo krytyczną opinię. W Polsce — pisał do Borgiasza — potrzeba magistrów, a nie scholarów. Oprócz Jana Haya, jego zdaniem inni nie nadawali się do nauczania z powodu słabej wymowy lub słabej znajomości języka łacińskiego. Jechać z takimi ludźmi do Polski, gdzie tak bardzo cenią Towarzystwo, było rzeczą ogromnie ryzykowną. Donosił dalej generałowi, że mimo ogromnych braków personalnych w kolegiach austriackich, wyciągnął stamtąd dwóch ludzi: Tomasza Zdelaricza i Michała Tolmeinera [231].

Z ludźmi przysłanymi z Rzymu oraz ze swoimi wyruszył Maggio przez Wrocław i Poznań do Wilna. W Ołomuńcu polecił pozostać Jakubowi Anglikowi, jednemu z pięciu, których wysłał Borgiasz, a na jego miejsce zabrał Macieja Haslera. Był on lepiej przygotowany,

giasz do Maggio 8 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 12v; Borgiasz do Sunyera 25 IX 1570. ARSI Germ. 151 f. 303.

227 Sunyer do Maggio 9 II 1570. ARSI Germ. 151 f. 44-45.

228 Maggio do Borgiasza 10 I 1570. ARSI Germ. 151 f. 10.

229 Borgiasz do Maggio 13 III 1570. ARSI Germ. 108 f. 68v-70.

230 Borgiasz do Maggio 25 III 1570. ARSI Germ. 108 f. 76.

231 Maggio do Borgiasza 8 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 129.

ponieważ już uczył w klasach niższych, znał język czeski i niemiecki oraz ukończył filozofię. Donosząc o tym generałowi, dodał Maggio, że Irlandczycy Dawid i Maurycy muszą się niestety sami uczyć, by móc kiedyś nauczać innych[232]. Borgiasz usprawiedliwiając się przyznał, że musiał ich wysłać, ponieważ szkodził im klimat rzymski[233].

Troska o dobrych magistrów przebijała stale z listów Sunyera do Rzymu. Prosił w nich o przysłanie Polaków, którzy studiowali w Rzymie[234]. Sprawę Polaków w Rzymie poruszył także Maggio po przyjeździe do Wilna. Odmiennie niż Sunyer, pragnął on, by Polacy studiowali tam dalej, prosił, by ich jak najlepiej przygotowano « i żeby wykształconych przysłano do nas w stosownym czasie »[235].

Pierwszy zespół pracowników przedstawiał się następująco: rektorem został Stanisław Warszewicki[236], prefektem studiów i profesorem retoryki Tomasz Zdelaricz; Jan Hay pomagał mu w nauczaniu retoryki oraz uczył katechizmu. Poetyki uczył Belg, Franciszek Fabritius. Pomagał mu Irlandczyk Dawid, który poza tym pełnił obowiązki reżysera widowisk scenicznych. Syntaksy uczył Maciej Hasler, gramatyki — Marcin Suabius, w klasie najniższej — Joachim Petronell[237]. Ten pierwszy zespół profesorski był może najlepszy na przestrzeni szesnastego wieku w Wilnie.

Tomasz Zdelaricz, Chorwat, gruntowne wykształcenie humanistyczne zdobył w zakonie. Wybitne zdolności lingwistyczne ułatwiły mu opanowanie języka łacińskiego, greckiego, niemieckiego, węgierskiego i polskiego. W Wiedniu studiował filozofię i matematykę, po czym sam z wielkim powodzeniem wykładał filozofię w l. 1565-1567. Po studiach teologicznych, ukończonych także w Wiedniu, zabrał go Maggio do Polski, jako dobrego humanistę i filozofa (1570),

232 Maggio do Borgiasza 4 VI 1570. ARSI Germ. 151 f. 160.

233 Borgiasz do Maggio 5 VIII 1570. ARSI Germ. 108 f. 108v.

234 Sunyer do Borgiasza 9 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 144 v.; Sunyer do Borgiasza 22 I 1570. ARSI Germ. 151 f. 22; 2 VIII 1570. ARSI Germ. 151 f. 205.

235 Maggio do Borgiasza 25 VIII 1570. ARSI Germ. 151 f. 56, « ut perfecti opportuno tempore possent ad nos remitti ». W tym czasie studiowali w Kolegium Rzymskim: Szymon Fridelius, magister sztuk, promowany w Akademii Krakowskiej, dawny kierownik szkoły parafialnej w Poznaniu, który wstąpił do jezuitów w 1568 r. Jerzy Frycz, nauczyciel z Poznania, student Akademii Krakowskiej, który w l. 1567-1571 odbywał nowicjat i studia w Kolegium Rzymskim. Tomasz Ziwek, także z Poznania. W tych samych latach przebywał w Rzymie Piotr Skarga, w l. 1568-71, Szymon Wysocki w l. 1568-70, Leonard Kraker w l. 1569-74.

236 Sunyer do Borgiasza 12 XII 1568. ARSI Germ. 149 f. 238; Maggio do Borgiasza 22 I 1570. ARSI Germ. 151 f. 22.

237 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 83; P. Rabikauskas, *Pirmieji jėzutai vilniuje ir pirmiei lietuviai jėzutai. Medziăga senojo Vilniaus Universiteto Istorijai*, Roma 1970.

i powierzył nauczanie retoryki[238]. Zdelariczowi pomagał Jan Hay, uzdolniony Szkot, profesor filozofii w Wilnie od r. 1572[239].

Profesor poetyki, Franciszek F a b r i t i u s, Belg, pochodził z Lowanium. Wstąpił do zakonu w 1569 r., już jako magister nauk wyzwolonych. Po nowicjacie odbytym w Braniewie uczył poetyki przez kilka miesięcy w Pułtusku.

Dobre wyniki w pracy nauczycielskiej skłoniły Maggio do skierowania Fabritiusa na katedrę poetyki w Wilnie[240].

Maciej H a s l e r, profesor syntaksy, Niemiec, wstąpił do Towarzystwa w Pradze 8 czerwca 1562 r. Tam też przeszedł kurs filozofii. W kolegium pracował bardzo pożytecznie: uczył do 1587 r. języka greckiego w klasie poetyki i retoryki, prowadził konwersacje z języka niemieckiego (*exercitium linguae Germanicae*), był prefektem biblioteki i orkiestry szkolnej[241].

Po wyjeździe z Wilna prowincjała Maggio, nastąpiły w gronie profesorów pewne zmiany. Hasler, podejmując się nauczania języka greckiego w klasie poetyki i retoryki, zrezygnował z nauczania języka łacińskiego w syntaksie. Zastąpił go Kasper K a l i s k i, który wstąpił do zakonu w Pradze w 1567 r. W klasie gramatyki uczył Stanisław M i e l e c k i, bratanek Mikołaja Mieleckiego, wojewody podolskiego; wstąpił on do Towarzystwa w Wiedniu (1567), a nowicjat odbywał w Pradze. W najniższej klasie uczył Marcin S u a b i u s.

I ten zespół profesorski wnet uległ zmianie. Zdelaricz bowiem i Mielecki zmarli, a Hay został profesorem filozofii[242].

238 *Katalog kolegium w Wilnie 1572*. ARSI Pol. 7 I, f. 40; Maggio do Borgiasza 8 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 129; Maggio do Borgiasza 7 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 34; Sunyer do Borgiasza 3 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 345; Sunyer do Borgiasza 5 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 347; Warszewicki do Borgiasza 21 V 1571. ARSI Germ. 134 f. 49; Warszewicki do Borgiasza 13 IV 1572. ARSI Germ. 152 f. 400; MHSI Nadal, t. 3, s. 216 i t. 4, s. 297, 299, 304, 307; Rostowski, *dz. cyt.*, s. 46; Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 185, 189, 201. Niektórzy historycy kolegium wileńskiego mówią tylko o wykładach filozofii (Rostowski, Załęski), niektórzy w ogóle nie wspominają o Zdelariczu (Baliński, Bieliński).

239 Hay zasłużył się dla kolegium wileńskiego przede wszystkim na katedrze filozofii. Dlatego w rozdziale o filozofii można znaleźć obszerniejsze wiadomości o nim.

240 *Katalogi kolegium w Braniewie z lat 1569-1572*. ARSI Pol. 7 I, f. 19, 31 i 41.

241 *Katalogi kolegium w Wilnie z 1571-1572*. ARSI Pol. 7 I, f. 39 i 41; Maggio do Borgiasza 10 IX 1571. ARSI Germ. 133 f. 67; Warszewicki do Borgiasza 21 V 1571. ARSI Germ. 152 f. 49; Warszewicki do Merkuriana 30 IX 1573. ARSI Germ. 153 f. 217; Campano do Akwawiwy 21 IX 1581. ARSI Germ. 167 f. 359.

242 *Katalogi kolegium w Wilnie z lat 1571-1572*. ARSI Pol. 7 f. 39, 39v, 41, 44v; BOss, rkps 628, s. 152. Korzystano z odpisów Bednarskiego. *Quo anno, qua occasione, quo authore Societatis Iesu inducta sit in Poloniam*. ARSI Pol. 50 f. 47v-48; *Hist. Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 117.

Profesorowie nauk humanistycznych w Akademii Wileńskiej zmieniali się bardzo często. Przy obecnym stanie badań nie jest łatwo zestawić pełną ich listę oraz lata nauczania. Można jedynie sformułować ogólne uwagi, które się nasuwają przy porównywaniu katalogów z lat siedemdziesiątych (1571, 1572), osiemdziesiątych (1584, 1587) i dziewięćdziesiątych (1590, 1593, 1597, 1599), jak też przedstawić dane o wybitniejszych magistrach na przestrzeni lat trzydziestu.

Już w pierwszych latach istnienia Akademii, poza obcymi nazwiskami profesorów, spotyka się również nazwiska polskie. W 1571 r. obok Szkota Jana Haya, Belga Franciszka Fabritiusa i Niemca Macieja Haslera uczą również Polacy: Kasper Kaliski, Stanisław Mielecki i Maciej Suabius.

W latach osiemdziesiątych uczą już tylko Polacy i Litwini. W 1583 r. Michał z Rypina (Pomorze), Jan Lesiewski, Jan Osnicius i Paweł Gnoiński, trzej Mazurzy, oraz Hieronim Kiniszko, Baltazar Rudomina i Abraham Martianus, Litwini. W 1587 r. uczyli: — Adam Almanius z Rusi, gramatyki ruskiej — Wawrzyniec Monicovius z Kowna, początków gramatyki — Zachariasz Rubens z Krakowa.

W latach dziewięćdziesiątych, podobnie jak w osiemdziesiątych, wśród nauczycieli humaniorów nie było już jezuitów spoza Polski. Gdy więc jeszcze w pierwszych latach szkoły wileńskiej przynajmniej połowa profesorów rekrutowała się z obcokrajowców, to z biegiem lat należeli oni do wyjątków. Zastąpili ich magistrzy pochodzący z Korony, Litwy i Rusi. Odpadło uciążliwe sprowadzanie magistrów z zagranicy [243].

Lektura katalogów nasuwa jeszcze jedno spostrzeżenie. Oto w pierwszych latach, gdy ani Rzym, ani Wiedeń nie mogły dostarczyć potrzebnej ilości pracowników, zdarzały się wypadki, że uczyli nawet nowicjusze, z niewielką zapewne korzyścią dla uczelni i ze szkodą dla zajęć nowicjackich.

W latach osiemdziesiątych, w okresie wielkiej ekspansji placówek jezuickich i równoczesnego ogólnego obniżenia poziomu szkół jezuickich w Polsce, w niższych klasach uczyli klerycy, którzy nie ukończyli retoryki. Wykładający w 1584 r. Paweł Gnoiński skończył tylko poetykę, Abraham Martianus zaś przerobił zaledwie kilka miesięcy poetyki.

[243] L. Piechnik, *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI*, « Nasza Przeszłość » t. 10: 1959, s. 174-175.

W latach dziewięćdziesiątych, po wizytacji Ludwika Masellego, zwłaszcza po zreorganizowaniu seminarium nauczycielskiego w Jarosławiu[244], uczyli już magistrzy dobrze przygotowani przez doświadczonych profesorów.

W kolegium wileńskim, podobnie jak we wszystkich kolegiach jezuickich, profesorowie zaczynali swoją karierę nauczycielską od klas niższych i po pewnym czasie przechodzili do wyższej. W katalogach przy każdym prawie nazwisku magistra znajduje się stereotypowy zestaw jego dotychczasowych zajęć dydaktycznych: « Docuit in infima, grammatica, syntaxi, poetica, rhetorica ». Czas nauczania w jednej klasie był bardzo różny: niekiedy kilka lat, niekiedy tylko kilka miesięcy. Decydowały potrzeby prowincji i zdolności magistra.

Prawie wszyscy przyszli magistrzy przerabiali po nowicjacie retorykę, niektórzy także poetykę, a byli i tacy, którzy wracali jeszcze do syntaksy, mimo że w zasadzie do nowicjatu przyjmowano po retoryce.

Pogłębienie materiału przez rok, a nawet dwa dokonywało się w tak zwanym « seminarium nostrorum » lub tak zwanej « privata academia », w latach siedemdziesiątych w Pułtusku, w osiemdziesiątych w Poznaniu, w dziewięćdziesiątych w Jarosławiu. Były to początki seminariów nauczycielskich, pierwsze w dziejach szkolnictwa polskiego, jeszcze o bardzo prostej strukturze[245].

Na podstawie katalogów można jeszcze wyśledzić jedną zasadę, której przestrzegano, gdy chodziło o magistrów: w klasie retoryki uczył zazwyczaj kapłan, w wyższych klasach — absolwenci filozofii, w niższych — ktoś po ukończeniu seminarium.

Spośród kilkudziesięciu magistrów, którzy na przestrzeni trzydziestu lat uczyli w różnych klasach humaniorów, niektórzy zasługują na specjalne wspomnienie.

W pierwszych latach kolegium wileńskiego uczył przez krótki czas poetyki Krzysztof de Finibus (1540-1582). Pochodził on z Bremy. Syn ucznia Melanchtona, wychowywał się w atmosferze luteranizmu, i zanim został jezuitą, przeszedł bardzo różne koleje życia. Po śmierci ojca zmuszony przerwać naukę, z powodu braku funduszów, oddał się kupiectwu. Dzięki pomocy krewnych wyjechał do Lowanium, gdzie przez trzy lata studiował nauki humanistyczne. Szukając środków na dalsze studia, udał się do Brukseli i tam był lekto-

[244] Tamże, s. 168 n.
[245] Tamże, s. 159 n.

rem biskupa Arras, Antoniego Perenocja de Grenvella. Po trzech latach udał się do kardynała Ercole Gonzagi. Z nim wyjechał do Trydentu i tam przebywał do śmierci Gonzagi. Na jego polecenie przyjął Krzysztofa Hozjusz (1563) i po zakończeniu soboru zabrał go ze sobą na Warmię. Tu Krzysztof przeszedł na katolicyzm i zapoznał się bliżej z jezuitami, u których odprawił rekolekcje. Wkrótce zdecydował się powrócić do Bremy, by pomóc rodzinie, a następnie udał się na dalsze studia do Lowanium. Po roku wybrał się pieszo do Loreto, a stąd do Rzymu, gdzie w 1565 r. wraz z młodszym bratem wstąpił do jezuitów. Dla ratowania zdrowia został wysłany do Polski (1567). Po kilkumiesięcznym wypoczynku w Pułtusku pracował gorliwie najpierw w Braniewie, jako prefekt seminarium, a od 1572 r. w Wilnie, jako profesor poetyki. Pracowity, wyrobiony duchowo, cieszył się ogólną sympatią. Powracająca choroba nie pozwoliła Krzysztofowi dłużej pozostać na katedrze poetyki w kolegium wileńskim. W 1575 r. wyjechał do Jarosławia, gdzie po kilku latach zmarł [246].

Innym magistrem na wydziale nauk wyzwolonych, o którym należy wspomnieć, był Mazur, Adrian Junga z Płońska (1550-1607). O jego długim i bardzo starannym przygotowaniu humanistycznym tak piszą w skrócie katalogi: « Przed wstąpieniem do Towarzystwa, jako chłopiec, uczył się w ojczystym miasteczku; następnie w Pułtusku gramatyki, humaniorów i dialektyki. W Gdańsku humaniorów i dialektyki przeszło rok; potem w Pułtusku retoryki i dialektyki prawie przez 3 lata; w Wiedniu retoryki przez 2 lata. W Krakowie studiował przez rok filozofię. Po wstąpieniu do Towarzystwa Jezusowego słuchał w Wilnie wykładów filozofii dwa lata, zaś teologii prawie 3 lata. Tutaj też studiował język hebrajski [247]. Na podstawie katalogów należy stwierdzić, że w całym wykształceniu Jungi studia humanistyczne trwały wyjątkowo długo: sama retoryka 4 lata. O pracy Jungi na wydziale nauk wyzwolonych w Wilnie podaje krótko katalog: « Uczył retoryki w Wilnie lat 3 » (1575-1578) [248]. Obok prawideł wymowy i autorów łacińskich, wykładał

[246] ARSI F. Ges., Voc. II, f. 7-9; *Katalog kolegium w Braniewie 1570 r.* ARSI Germ. 131 f. 374; *Katalogi kolegium w Braniewie z lat 1569-1572.* ARSI Pol. 7 I f. 9, 19, 32; Maggio do Borgiasza 21 i 31 V 1567 oraz 9 VIII 1568. ARSI Germ. 148 f. 117^v, 127^v i ARSI Germ. 149 f. 157; Warszewicki do Merkuriana 30 IX 1573. ARSI Germ. 153 f. 216^v; Sunyer do Borgiasza 31 VIII 1567. ARSI Germ. 148 f. 200; Sunyer do Borgiasza 16 IX 1569. ARSI Germ. 150 f. 258; J. Obłąk, *O początkach kolegium jezuickiego i seminarium duchownego w Braniewie*, « Studia Warmińskie » 1968, s. 21.

[247] ARSI Pol. 6 f. 25.

[248] ARSI Pol. 6 f. 25: « Docuit Vilnae in rhetorica per annos 3 ».

także autorów greckich[249]. Prowincjał Campano, prosząc generała o pozwolenie na promowanie Jungi na magistra nauk wyzwolonych, nazywa go « wybitnym profesorem retoryki »[250]. W 1585 r. zdobył Junga stopień magistra nauk wyzwolonych. Jako pedagog, zwłaszcza profesor retoryki, był Junga wysoko ceniony. Dowodem tego były bardzo pochlebne relacje przełożonych do Rzymu oraz fakt, że został powołany do wydania opinii o projekcie nowej ordynacji studiów[251].

Junga oprócz retoryki, której nauczał także w Poznaniu, wykładał w Wilnie matematykę i niektóre zagadnienia filozofii. Wsławił się jednak przede wszystkim jako pisarz apologeta. W rozprawach przeciw kalwinom i arianom okazał się wybitnym przedstawicielem nowego kierunku teologii, który z Salamanki, poprzez Kolegium Rzymskie, przeszedł do Wilna. Dzieła Jungi cechowała wielka erudycja, jak umiar w zwalczaniu przeciwników oraz piękna polszczyzna.

Od 1574 do 1576 r. uczył gramatyki i retoryki Marcin Łaszcz. Przeszedł on do historii jako cięty polemista, autor kilku broszur. Zasługuje jednak w tym miejscu na wspomnienie, ponieważ napisał kilka dialogów na użytek teatrów jezuickich[252].

W znajomości języka greckiego celował Kasper Pętkowski. Uczył go w Akademii Wileńskiej w latach 1581-1583. Parał się też poezją. Był autorem kilku dramatów, granych na scenach teatrów jezuickich[253].

Wśród profesorów wileńskich Andrzej Wargocki z Przemyśla był znawcą języków Bliskiego Wschodu. Pod koniec lat osiemdziesiątych uczył retoryki i greki. Język grecki opanował bardzo dobrze, słabiej natomiast język hebrajski. Poza językami klasycznymi znał Wargocki w ograniczonym zakresie język turecki, syryjski, chaldejski i arabski[254].

249 *Katalog kolegium w Wilnie 1584.* ARSI Pol. 6 f. 3.

250 « Professor rhetoricae insignis ». ARSI Germ. 163 f. 310-310v. Więcej szczegółów z życia Jungi podają: ARSI F. Ges. Voc. II, f. 82-82v; B. Natoński, *Junga (Jounge Jungius, Iung) Adrian,* w: PSB, t. 11, s. 324-326; Rostowski nie wspomina o Jundze (podobnie jak korzystający z niego Baliński i Bieliński.

251 S. Bednarski, *Jezuici polscy wobec Projektu ordynacji studiów,* Kraków 1935, s. 12.

252 Szerzej o Marcinie Łaszczu pisał B. Natoński, *Geneza i budowa katedry lubelskiej.* ASI Crac., rękopis bez sygnatury; Pierwsza część tej rozprawy ukazała się w « Naszej Przeszłości » t. 27: 1967 s. 63-133; dane biograficzne o Łaszczu podaje tenże w: PSB, t. 18, s. 262-265; Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce,* s. 185.

253 Poplatek, *dz. cyt.*, s. 183-185.

254 *Katalog kolegium w Wilnie 1587.* ARSI Pol. 6 f. 19; *Katalog kolegium w Wilnie 1590.* ARSI Pol. 7 II f. 100v.

W latach osiemdziesiątych uczył przez kilka lat gramatyki Jakub Szafarnius z Kcyni (Wielkopolska), który przetłumaczył na język polski życiorys św. Ignacego Loyoli, napisany przez Ribadeneirę. Tłumaczenie wyszło w Krakowie w 1593 r. [255]. Przekład Szafarniusa, jak też inne pomniejsze jego dzieła ascetyczne odznaczały się piękną polszczyzną. Doświadczenie pedagogiczne oraz duża znajomość języków klasycznych skłoniły przełożonych do powołania Szafarniusa w skład komisji wileńskiej, której celem było wydanie opinii o projekcie *Ratio studiorum*. Na Szafarniusa liczono jako na specjalistę z zakresu nauk humanistycznych.

Przez krótki czas uczył poetyki Wawrzyniec Bojer, który cieszył się wielkim uznaniem u współczesnych jako autor licznych utworów poetyckich na użytek szkoły. Jego działalność w Akademii przypada na początki XVII wieku.

Uczniowie

Wnet po przybyciu do Wilna, bo już na początku października 1569 r., dwaj jezuici — Baltazar Hostounsky i Andrzej Friese — zabrali się do uczenia bratanka oraz kilku innych krewnych lub znajomych biskupa. Pod koniec tegoż miesiąca, gdy otwarli dwie pierwsze klasy, zgłosiło się 60 chłopców, poleconych przez biskupa Protaszewicza [257]. W ciągu następnych miesięcy liczba ta wzrosła. Sunyer w liście do generała z 9 maja 1570 r. wspomniał już o 130 uczniach [258]. Na oficjalne otwarcie szkoły (15 października 1570) przybyło niewiele więcej, bo tylko 160. Głód, jakiego — zdaniem współczesnego historyka — Litwa nie pamiętała od lat, jak również wisząca w powietrzu zaraza zmuszały (zwłaszcza bardziej oddalonych od Wilna) do pozostania w domu rodzinnym [259]. Zaraza, która wybuchła

[255] *Katalog kolegium w Poznaniu 1584.* ARSI Pol. 6 f. 26; *Katalog kolegium w Wilnie 1587.* ARSI Pol. 6 f. 19; J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u Św. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599*, t. I, Kraków 1881, s. 877.

[256] Życiorys szczegółowy Szafarniusa u Natońskiego, *Geneza...* ASI Crac. rękopis bez sygnatury.

[257] ARSI Pol. 65 f. 113.

[258] Sunyer do Borgiasza 9 V 1570. ARSI Germ. 151 f. 132-132v.

[259] *Compendium Hist. Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 113; *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 75; J. Łukaszewicz (*Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, t. 3, Poznań 1851, s. 1-2) mówi o wielkich trudnościach jezuitów w Wilnie w pierwszych latach: « Do szkół, mimo odezwy zachęcającej, którą Protaszewicz do swoich diecezjan wydał, mało kto dzieci oddawał. W mieście osiadłym w znacznej części protestantami i wyznawcami cerkwi wschodniej, narażeni byli na zniewagi

dopiero w następnym roku, przerwała nauczanie (od sierpnia 1571 do 19 lutego 1572). Po jej ustąpieniu zgłosiło się w 1572 r. 200 scholarów, nie licząc 150 ze szkoły parafialnej, która w sprawach programu i metody nauczania zostawała pod nadzorem jezuitów [260]. Odtąd liczba scholarów z roku na rok stale rosła, jak to pozwalają stwierdzić dane z wielu lat. I tak, kronika za rok 1574 podaje: « Ilość uczniów, prócz tych, których uczy bakałarz w szkole Św. Jana w liczbie ponad 100, przekracza 361 » [261]. List Sunyera do generała z 1575 r. wylicza dokładnie, że w kolegium wileńskim uczy się 26 słuchaczy filozofii, 21 retoryki, 34 poetyki, 60 syntaksy, 80 gramatyki i 194 początków języka łacińskiego w infimie. Wszystkich więc uczniów w 1575 r. było 415 [262].

W latach siedemdziesiątych liczba uczniów wzrosła do 500 [263]. W latach osiemdziesiątych granicę górną osiągnął rok 1587, z liczbą ponad 700 uczniów [264]. W 1584 r. było ich ponad 600 [265]. Kronika pisząc o 1585 r. wspomina tylko o 300 [266]. Na początku lat dziewięćdziesiątych liczba scholarów wahała się od 500 do ponad 600, w 1590 r. około 600, w 1592 r. około 500, w 1593 r. ponad 600 [267]. W ostatnich latach XVI w. scholarów znacznie przybywa: w 1595 r. było ich blisko 700, w roku następnym już ponad 800, a w samej infimie około 290. W dalszych latach bywało ich około lub ponad 800 [268].

Źródła nie wymieniają, poza dwoma wyjątkami, uczniów ze szkoły parafialnej i katedralnej, które pozostawały do końca XVI w. pod wpływem jezuitów (program i metoda nauczania). Wliczywszy ich

i prześladowania ». Na podstawie źródeł, zwłaszcza podanych wyżej kronik, trzeba przyjąć, że jezuici mieli jednak dobre warunki w Wilnie i że w pierwszym roku zgłosiło się wprawdzie mało kandydatów, ale właśnie z powodu wielkiego głodu na Litwie i zbliżającej się epidemii, a nie ze względu na stanowisko innowierców. Wszystko to, co pisze na ten temat Łukaszewicz, a za nim powtarzają inni, odnosi się raczej do Braniewa, mniej zaś do Wilna.

260 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 75; Tobolski do Borgiasza 1 VII 1572. ARSI Germ. 134 f. 391-394.

261 *Annuae Prov. Pol. 1574*: « Numerus studiosorum praeter illos qui in schola D. Joannis a baccalaureo plures 100 instituuntur, excedit 361 ». ARSI Pol. 50 f. 55v.

262 Sunyer do Merkuriana 17 IV 1575. ARSI Germ. 136 f. 364-370v.

263 *Annuae Prov. Pol. 1579.* ARSI Pol. 51 f. 175-175a.

264 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11.

265 Boksza do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 18-19; *Annuae Prov. Pol. 1584.* ARSI Pol. 50 f. 65.

266 *Annuae Prov. Pol. r. 1585.* ARSI Pol. 50 f. 18v.

267 *Annuae Prov. Pol. 1590.* ARSI Pol. 50 f. 72; Bartsch do Akwawiwy 22 X 1593. ARSI Germ. 171 f. 289.

268 *Annuae Prov. Pol. z lat 1595, 1597 i 1600.* ARSI Pol. 50 f. 133v; Confalonieri do Akwawiwy 2 I 1596. ARSI Germ. 177 f. 9.

także, należy stwierdzić, że około 1000 młodzieży kształcili jezuici w swych szkołach w Wilnie w ostatnich latach XVI w. Czy uważali oni, że była to liczba wielka? Raczej tak. Boksza w 1584 r. wygłaszał taką opinię na ten temat: « Mamy uczniów, wprawdzie, nie tak niezliczoną ilość, jak w innych akademiach, ale niemało, bo ponad 600 » [269].

Ze szkoły jezuickiej w Wilnie korzystali przede wszystkim Litwini i Polacy. Uczęszczali do niej także Tatarzy, Rusini, Szwedzi, Węgrzy, Niemcy, ale stanowili oni niewielki tylko odsetek. Między Litwinami a Polakami nie było jakichś długotrwałych zatargów, jak miało to miejsce w Braniewie między Polakami a Niemcami. Nie obeszło się jednak bez różnic, bez ukrytych antagonizmów, a nawet sporadycznych zatargów, czego zresztą nie uniknęli sami jezuici [270]. Prowincjał Confaloneri w liście do Akwawiwy z 1597 r., charakteryzując stosunek jezuitów polskich do litewskich, zauważył, że pierwsi wywodzą się z bogatej szlachty, drudzy z rodzin uboższych, że Polacy często nie umieją się wznieść ponad te różnice pochodzenia [271]. O młodzieży litewskiej i o stosunku jezuitów polskich do niej znaleźć można różne wypowiedzi. Wizytator Maselli wydał opinię nieprzychylną dla uczniów narodowości litewskiej. Twierdził, że dlatego niewielu Litwinów idzie na wyższe studia i wstępuje do Towarzystwa Jezusowego, ponieważ w ogóle nie są skłonni do zdobywania wiedzy. Nauka ich nie pociąga [272]. Inaczej sądził magister Wawrzyniec Monicovius z Kowna. Według niego, winę ponoszą magistrzy Polacy, którzy ubogich Litwinów, często bardzo zdolnych, nie popierają materialnie. Nie dają im odpowiednich warunków, wskutek czego Litwini bywają zmuszeni po kilku latach zrezygnować z nauki. O swoich natomiast magistrzy Polacy troszczą się bardziej, znajdując dla nich miejsca w seminariach lub domach ubogich studentów. Polityka taka jest zgubną dla rozwoju Kościoła na Litwie, ponieważ Polacy nie znają języka litewskiego i wyszedłszy z seminarium po święceniach kapłańskich, nie mogą skutecznie wśród ludu pracować. Monicovius prosił generała, by ten wpłynął na postępowanie jezuitów polskich. Jako dowód braku życzliwości, podawał małą liczbę Litwinów utrzymywanych w seminarium diecezjalnym (tylko 6 na tak wielką diecezję) oraz w domu ubogich (tylko 12) [273].

[269] Boksza do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 18-19.
[270] Maselli do Akwawiwy 8 IX 1591. ARSI Germ. 169 f. 248-249.
[271] Confalonieri do Akwawiwy 30 V 1597. ARSI Germ. 177 f. 169-170.
[272] Maselli do Akwawiwy 15 IV 1591. ARSI Germ. 169 f. 101-104.
[273] Monicovius do Akwawiwy 6 XII 1595. ARSI Germ. 174 f. 108.

Pod względem pochodzenia młodzież w szkole wileńskiej była mocno zróżnicowana. Od synów książąt i magnatów, poprzez szlachtę bogatą i biedną, licznych mieszczan, aż do wieśniaków. Tych ostatnich prawdopodobnie niewielu studiowało w Wilnie [274]. Zazwyczaj u bogatych scholarów byli służącymi synowie ubogiej szlachty. Podobnie kandydatami na zamieszkanie w domach ubogich była uboższa brać szlachecka oraz mieszczanie. Historyk referujący pierwsze otwarcie szkoły, na które przybyło 160 chłopców, nie bez pewnej dumy dodaje: « Wśród nich paru kniaziów, Kreściński i Połubiński » [275]. Warszewicki także nie omieszkał w swej krótkiej historii wspomnieć: « Wśród nich było kilku najznakomitszych kniaziów ruskich, a niektórzy z- pierwszych rodów litewskich » [276]. Od 1573 r. uczniem kolegium wileńskiego był Jan Karol Chodkiewicz, późniejszy hetman wielki, wojewoda wileński, zwycięzca Szwedów spod Kirchholmu [277]. Króla Zygmunta III Wazę witali w 1589 r., wśród innych uczniów: Mikołaj Pac, Jerzy Tyszkiewicz, Krzysztof Wiesiołowski, Aleksander Rajecki, Wołłowicz [278]. Wśród autorów wierszy, które zachowały się do naszych czasów, a były deklamowane na uroczystości szkolnej, znalazł się Jan Sapieha [279]. Synowie najwyższej warstwy na Litwie pozostali szkole jezuickiej wierni. Do końca XVI w. w korespondencji między Wilnem a Rzymem, w kronikach i historii spotykamy wiadomości: « Bardzo wielu młodzieńców pochodzi z najwybitniejszej szlachty litewskiej, nawet synowie tych, co wrogo odnoszą się do wiary katolickiej » [280], « Szkoła posiada młodzieńców z pierwszych rodów litewskich i ruskich » [281]. Jezuici uważali fakt ten za wielki sukces, zwłaszcza że nie tylko katolicy, lecz także innowiercy i schiz-

[274] J. Poplatek, *Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1773*, « Ateneum Wileńskie », R. 11: 1936, s. 13, 14, 16 i 18.

[275] *Historia Coll. Viln.*: « Inter eos aliqui duces Kreściński et Polubiński ». ARSI Pol. 65 f. 85.

[276] « Inter hos erant aliqui duces Rutheni nobilissimi et nonnulli ex praecipuis Lithuaniae familiis. ARSI Pol. 65 f. 115.

[277] W. Dobrowolska, *Chodkiewicz Jan Karol*, w: PSB, t. 3, s. 363-367.

[278] Baliński, *dz. cyt.*, s. 90.

[279] BOss, rkps 1137.

[280] *Annuae Prov. Pol. r. 1584*. « Sunt plurimi ex praecipuis totius Lithuaniae nobilitate adolescentes etiam eorum filii, qui a religione catholica maxime sunt alieni ». ARSI Pol. 50 f. 65/5.

[281] Warszewicki do Merkuriana 17 IV 1574. ARSI Germ. 154 f. 75-75v. Podobnych wypowiedzi jest bardzo dużo. Potwierdzają one w zupełności twierdzenie S. Tynca, że szkoła humanistyczna miała charakter arystokratyczny. Magnaci, szlachta i bogate mieszczaństwo stanowili w szkole ogromną większość. Element chłopski pozostał zasadniczo przy szkole parafialnej, tylko nieliczne jednostki korzystały z gimnazjum humanistycznego. Zob. Tync, *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce XVI w.*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 339.

matycy zabierali swych synów ze szkół innowierczych i oddawali do szkoły jezuickiej. Czynili tak, mimo że dzieci ich bardzo często przyjmowały katolicyzm. Nie był wyjątkowym pod tym względem rok 1585, o którym tak pisał kronikarz jezuicki: « Bardzo wielu jest synów najznakomitszych rodzin senatorskich w królestwie, spośród których wielu wychowanych w herezji lub schizmie; skoro jednak przez pewien czas pozostają w naszych szkołach, z ogromną ochotą i zapałem proszą o pojednanie ich z Kościołem katolickim. Spośród nich pojednało się w tym roku dziewięciu » [282]. Z innego roku zostało świadectwo także wiele mówiące o scholarach: « Jakkolwiek są wśród nich synowie wojewodów i książąt schizmatyckich, uważają sobie za wielki zaszczyt służyć księdzu do mszy św. » [283]. Wiele świadectw dowodzi, że uczniami szkoły wileńskiej byli także liczni różnowiercy i schizmatycy, którzy wraz z wiedzą przyjmowali religię katolicką [284]. W 1572 r. prefekt szkoły i profesor filozofii oraz matematyki, Wojciech Tobolski, w liście do Borgiasza opowiedział następujące zdarzenie: « Jest na humaniorach bardzo zdolny młodzieniec, który przeszedł na katolicyzm. Nazywa się Bazyli. Należy do *Sodalicji* i pragnie wstąpić do Towarzystwa. Ojciec starał się groźbami, pochlebstwem i prośbą zatrzymać go w wierności dla prawosławia, ale na próżno. Zrozumiawszy, że nic nie pomoże, pozbawił go książek, zabrał ubranie i wiele mu przykrych słów powiedział. Chłopiec znosił wszystko cierpliwie, ofiarując to Matce Bożej, ku czci której napisał wiersz, nie odznaczający się elegancką formą, ale świadczący o głębokiej religijności autora ». Tobolski posłał w liście wiersz młodego poety [285].

Dla młodzieży uboższej otworzyli jezuici bursę. Także w seminariach: diecezjalnym i papieskim młodzież uboga znajdowała bezpłatne utrzymanie i naukę.

[282] *Annuae Prov. Pol. r. 1585*: « Sunt autem nobilissimi non pauci senatorum regni filii, quorum videlicet multi sunt in haeresi aut schismate educati; postquam tamen aliquamdiu in nostris scholis versati fuerint, magna animae promptitudine et alacritate cum Ecclesia Catholica reconciliari petunt. Ex quibus novem hoc anno reconciliati sunt ». ARSI Pol. 50 f. 18-18^{v}.

[283] *Annuae Prov. Pol. r. 1574*: « Inter hos quamvis sunt palatinorum et ducum schismaticorum filii, honori tamen magno sibi ducunt sacerdoti sacra faciendi servire ». ARSI Pol. 50 f. 50-50^{v}.

[284] Tobolski do Borgiasza 1 VII 1572. ARSI Germ. 134 f. 391-394; *Historia seu succincta narratio de origine ac fundatione Collegii Vilnensis SJ. ab anno 1569 usque ad annum 1588*. ARSI Germ. 134 f. 391-394.

[285] *Annuae Prov. Pol. z lat 1579, 1590, 1600*. ARSI Pol. 51 f. 175, Pol. 50 f. 72 i 196; *Historia seu succincta narratio*. ARSI Pol. 75 f. 298; Tobolski do Borgiasza 1 VII 1572. ARSI Germ. 134 f. 391-394.

Jeśli chodzi o zdolności, pilność w nauce, karność i religijność młodzieży z uczelni wileńskiej, wypowiedzi kronikarzy jezuickich i autorów listów do Rzymu nader są pochlebne. Szczególnie dodatnią ocenę otrzymali członkowie *Sodalicji Mariańskiej* za postępy w nauce, pilność i pobożność oraz praktykowaną miłość bliźniego [286].

[286] Warszewicki do Merkuriana 5 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 25-26; Bartsch do Akwawiwy 23 X 1593. ARSI Germ. 171 f. 289; *Historia Collegii Vilnensis.* ARSI Pol. 65 f. 75-199, 101-111v; *Historia Coll. Viln. 1581.* ARSI Germ. 141 f. 68v-69; *Annuae Prov. Pol. Viln. z lat 1574, 1579, 1584, 1590, 1595-1596, 1597 i 1600.* ARSI Pol. 50 f. 55v, 65/5, 65/18v, 72, 93, 133v, 149, 156, 196 i Pol. 51, f. 175-175a; *Historia seu succincta narratio.* ARSI Pol. 75 f. 299v.

III

WYDZIAŁ FILOZOFICZNY

Program wykładów

Filozofię uprawianą w Akademii Wileńskiej Władysław Tatarkiewicz nazwał « scholastyką wileńską » i wyraził się o niej, że należała do najlepszej późnej scholastyki w Polsce [287].

Lektura źródeł rękopiśmiennych dotyczących początków uczelni wileńskiej (zwłaszcza korespondencje i kroniki) wykazuje, że w tym samym czasie, kiedy filozofia scholastyczna w Uniwersytecie Krakowskim przeżywała « zmierzch świetności » [288], w Akademii Wileńskiej przeżywała ona rozkwit, ciesząc się zainteresowaniem słuchaczy. Rozkwit ów był rezultatem rzetelnego trudu intelektualnego gruntownie przygotowanych profesorów, których dysputy budziły zainteresowanie nawet u ludzi spoza uczelni. Nasuwa się pytanie, co zadecydowało o takiej pozycji « filozofii wileńskiej », jak też o jej popularności, skoro przecież w programie uczelni wileńskiej, podobnie jak i w krakowskiej, panował niepodzielnie Arystoteles.

« Scholastyka wileńska » należała do tzw. « drugiej scholastyki ». Wraz z odrodzeniem katolicyzmu w XVI w. nastąpiło odrodzenie filozofii scholastycznej, szczególnie kierunku tomistycznego. Było to zasługą włoskich, a przede wszystkim hiszpańskich dominikanów. Po Soborze Trydenckim dołączyli się do nich jezuici, z głównym ośrodkiem w Coimbrze, a później w Rzymie. Różnice pomiędzy dwoma zakonami w ujmowaniu filozofii były jednak dość znaczne. Podczas gdy dominikanie podtrzymywali surowy tomizm, jezuici, opierając się na scholastyce tomistycznej, zostawili sobie jednak dużą swobodę myśli. Tak powstały dwie szkoły odrodzonej filozofii tomistycznej, zwanej « drugą scholastyką ».

[287] W. Tatarkiewicz, *Materiały do dziejów nauczania na Litwie*, Kraków 1926, s. 10. Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce, t. 2, cz 2.
[288] Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego* s. 139 n.

Jezuici, idąc za wytycznymi św. Ignacego, powrócili do tekstu Arystotelesa; stąd krytyczne wydania jego dzieł oraz tłumaczenia na język łaciński, wierne i piękne.

Z nawrotem do tekstu Arystotelesa łączyła się druga właściwość wykładów na jezuickich wydziałach filozoficznych: « odteologizowanie » filozofii — to jest postawienie wyraźnej granicy pomiędzy problemami filozoficznymi i metodami ich badań.

Trzecią tendencją szkoły jezuickiej była chęć uzgodnienia filozofii scholastycznej z duchem epoki. Stąd w samodzielnych komentarzach Arystotelesa zaznaczyło się dążenie do prostoty pojęć, do uwzględnienia danych z doświadczenia, jak też osiągnięć nowych nauk.

Jednym z pierwszych i najwybitniejszych twórców tej szkoły był Piotr Fonseka, profesor filozofii w Coimbrze, inicjator komentarzy do dzieł Arystotelesa, których autorami byli profesorowie uniwersytetu w Coimbrze (*Conibricenses*). Komentarz Fonseki do *Organonu* Arystotelesa doczekał się w niedługim czasie (do 1625 r.) 34 wydań. Podobną popularnością cieszył się jego komentarz do dzieł metafizycznych Arystotelesa. Fonseka pierwszy wysunął tezę o wiedzy Boga pośredniej (« scientia media » — poznanie tego, co człowiek mógłby zrobić w różnych sytuacjach) między wiedzą « simplicis intelligentiae », tzn. poznaniem istot rzeczy i praw nimi rządzonych, a wiedzą tzw. « scientia visionis », tj. bezpośrednim oglądem działania rzeczy. Zdanie to, rozwinięte przez ucznia Fonseki, Ludwika Molinę, stało się powodem zaciętej walki między dwoma szkołami. Fonseka był też prekursorem tych tez filozoficznych, które najbardziej dzieliły dwie szkoły, a które rozwinął i uzupełnił najwybitniejszy przedstawiciel szkoły jezuickiej, Franciszek Suarez, uważany przez współczesnych za największego ze wszystkich metafizyków. (Między istnieniem a istotą nie ma różnicy realnej, lecz tylko różnica « z natury rzeczy, jako ostateczny modus wewnętrzny »; właściwym przedmiotem poznania umysłowego są byty indywidualne; mimo że pojęcie bytu jest transcendentalne i analogiczne, to jednak w zastosowaniu do swych desygnatów jest jednoznaczne).

W praktyce szkolnej Ignacy Loyola zalecał powrót do tekstu Arystotelesa, pragnąc, by profesorowie czerpali bezpośrednio z dzieł samego filozofa, a nie z jego komentatorów[289].

Przepisy obowiązujące w szkołach jezuickich były rozwinięciem myśli Loyoli. Projekt *Ratio studiorum* z 1586 r. sugerował, by pro-

[289] ISI, t. 2, s. 79.

fesorowie i studenci przynosili na wykłady tekst Arystotelesa[290]. Podobnie *Ratio studiorum* kładła nacisk na studium samego tekstu[291]. Z drugiej strony nie polecała ograniczania się do jednego określonego komentarza; nakazywała tylko ostrożność w stosunku do tych komentatorów, którzy objaśniają Arystotelesa nie w duchu chrześcijańskim[292]. Chodziło przede wszystkim o A v e r r o e s a i jego zwolenników oraz o A l e k s a n d r a z A f r o d y z j i[293].

Ciekawe światło na metodę nauczania filozofii rzucają przepisy o podręcznikach. W *Konstytucjach* nie ma o nich ani słowa. Projekt *Ratio studiorum* mówi tylko o podręczniku Fonseki, ponieważ jest gruntowny, przystępny i najbardziej zbliżony do Arystotelesa oraz posiada tę wielką zaletę, że nie ma w nim wybujałych spekulacji, które nie przynoszą żadnego pożytku, a początkujących tylko zniechęcają[294].

Tak więc filozofia wykładana na uczelniach jezuickich nie tylko nie prowadziła wojny z humanizmem, ale łączyło ją z nim wiele wspólnych elementów. Jezuici, aprobując wykształcenie humanistyczne, dbali o piękno języka także w wykładach filozofii; idąc zaś za wytycznymi Ignacego Loyoli, zerwali ze starymi, zwalczanymi przez humanizm komentarzami do Arystotelesa, które zamiast wyjaśniać tekst, zaciemniały go. Zdając sobie sprawę z błędów metody, która w subtelnościach rozumowania i zawiłych dystynkcjach gubiła istotę rzeczy, wystrzegali się wybujałej spekulacji.

Te wszystkie czynniki sprawiły, że filozofia była nie tylko przygotowaniem do teologii, ale także uzupełnieniem wykształcenia humanistycznego — szczególnie dla tych, którzy nie studiowali teologii. Nauki humanistyczne uwrażliwiały na piękno słowa, filozofia zaś na problemy. Uczyła ona myśleć i szukać prawdy, a nadto dawała odpowiedź na pytania, które nurtują młodzież — odpowiedź taką, na jaką stać było ówczesną wiedzę.

Program studium filozoficznego w Wilnie nie odbiegał w zagadnieniach istotnych od programu Kolegium Rzymskiego. Ignacy Loyola polecił w *Konstytucjach*, by Kolegium Rzymskie było wzorem dla wszystkich szkół jezuickich[295]. Między obydwoma kolegiami istniała zresztą ścisła łączność. Prawie wszyscy wileńscy profesorowie w XVI

290 RStSI, t. 2, s. 130.
291 ISI, t. 3, s. 192 i 196.
292 ISI, t. 2, s. 228-229.
293 RStSI, t. 2, s. 132-133; ISI, t. 2, s. 273-274.
294 RStSI, t. 2, s. 131.
295 RStSI, t. 1, s. 37-38.

w. studiowali filozofię w Kolegium Rzymskim (Jan Hay, Leonard Kraker, Marcin Śmiglecki, Hieronim Stefanowski). Niektórzy z nich przywozili ze sobą z Rzymu skrypty, którymi następnie posługiwali się w Wilnie w swoich wykładach (Jan Hay) [296].

List pierwszego stałego profesora, Jana Haya, z 1575 r., z trzeciego roku kursu, wskazuje, że wykładał według rozkładu materiału przyjętego w Kolegium Rzymskim. Pisze bowiem: « Obecnie przerabiam trzeci tom Arystotelesa: o duszy » [297].

Pierwszym oficjalnym programem studium filozoficznego w Wilnie, jaki dochował się do czasów obecnych, był *Program wykładów* z 1583 r. Jest to rozkład lekcji i ćwiczeń na rok szkolny 1583/4 kiedy to rozpoczynał się nowy kurs filozofii. Rozkład ten przewidywał dwie godziny logiki Arystotelesa, pierwszą o godz. 9, a drugą o godz. 14. Po ukończeniu wykładów z logiki profesor winien przejść jeszcze w pierwszym roku do ksiąg *Fizyki* Arystotelesa [298]. Memoriał jezuitów polskich z 1586 r. pozwala na dokładniejsze wniknięcie w rozkład materiału z filozofii w Akademii Wileńskiej. Profesorowie filozofii, Leonard Kraker i Marcin Śmiglecki, pisali: « Osądzono, że na pierwszym roku kursu filozofii tak należy ograniczać traktat logiki, by jednocześnie można było przerobić również pierwszą księgę *Fizyki* Arystotelesa; w drugim zaś roku należy skończyć całą fizykę, aż do ksiąg o duszy włącznie. W ten sposób w trzecim roku stanie się możliwy również wykład metafizyki » [299]. Sąd ten oparty był na własnym doświadczeniu profesorów i dlatego przedstawiał stan faktyczny wykładów z filozofii w Akademii Wileńskiej.

Bardziej szczegółowy obraz materiału przerabianego na studium filozoficznym podają tezy z dysput, które odbywały się co miesiąc, na otwarcie semestru (*renovatio studiorum*) oraz na zakończenie całego kursu filozofii.

Program trzyletniego kursu filozofii w Akademii Wileńskiej możemy odtworzyć na podstawie zachowanych tez Piotra V i a n y z 1578 roku [300].

Po wstępie, traktującym o stosunku filozofii do innych nauk, o twórcach filozofii i jej podziale (2 tezy), w 58 tezach zawarte są następujące problemy:

[296] Sunyer do Nadala 15 XII 1571. ARSI Germ. 158 f. 126 v.
[297] Hay do Merkuriana 4 II 1575: « Nunc in tertio Aristotelis de anima volumine versor ». ARSI Germ. 136 f. 356.
[298] *Index lectionum*. ARSI Germ. 161 f. 313 v.
[299] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 20.
[300] Biblioteka Kórnicka Cim. Qu. 2590.

Z a g a d n i e n i a m e t a f i z y c z n e (12 tez). Pierwsze tezy poświęcone tu zostały określeniu metafizyki jako nauki oraz jej przedmiotowi, którym jest byt jako taki. Następne omawiają zagadnienie przyczynowości oraz fundamentalny problem analogii bytu i jego transcendentalnych właściwości. Tematem dalszych tez jest tomistyczny pogląd o realnej różnicy między istotą a istnieniem, zagadnienie przypadłości, bytów możliwych, relacji, poznania stworzeń przez Boga oraz natury duchów.

F i l o z o f i a n a t u r a l n a (17 tez). Tezy filozofii naturalnej omawiają najpierw jej przedmiot — byt zmienny (materialny). W sprawie poznania bytu materialnego na uwagę zasługuje stanowisko podkreślające rolę zmysłów w poznaniu ludzkim. Dalej obszernie omówiona jest teoria arystotelesowsko-tomistyczna o złożeniu bytów materialnych z materii pierwszej i formy substancjalnej. W teorii ruchu i przyczynowości znajdują między innymi wyraz ówczesne poglądy przyznające decydujący wpływ przyczynowy ciałom niebieskim. Z ruchem ściśle się łączy zagadnienie miejsca i czasu. Prócz tych głównych zagadnień, w tezach filozofii naturalnej znalazło się miejsce na wiele kwestii szczegółowych.

K s i ę g i o s t a w a n i u s i ę i g i n i ę c i u (7 tez). Przedmiotem ich jest byt podlegający jakimkolwiek zmianom. Stąd materiał tez można by zaliczyć częściowo do metafizyki, kosmologii i psychologii. Teoria zmiany prowadzi do fundamentalnych tez arystotelesowsko-scholastycznych o możności i akcie.

K s i ę g i o d u s z y (13 tez). Przedmiotem ich jest dusza (wegetatywna, zmysłowa i umysłowa), jej władze i działalność. Zmysły nie mylą się co do właściwego przedmiotu. Dusza umysłowa jest nieśmiertelna. W kwestii poznania umysłowego trzeba przyjąć teorię umysłu czynnego i biernego. Przedmiotem właściwym poznawania umysłu ludzkiego w stanie łączności z ciałem jest byt materialny, byt natomiast duchowy poznaje umysł ludzki tylko analogicznie.

K s i ę g i o n i e b i e (4 tezy) zawierające teorię ówczesnej astronomii. Istnieje sfera ciał podksiężycowych i niebieskich. Istnieje ścisła zależność między działalnością ciał ziemskich i niebieskich. Ruch ciał niebieskich tłumaczy się działaniem duchów tym ciałom towarzyszących.

L o g i k a (5 tez). Jest to nauka o poprawnym myśleniu. Zajmuje się pojęciami, sądami i rozumowaniem Do logiki włączone są też niektóre zagadnienia obecnej krytyki i teorii poznania, jak np. problem powszechników, stosunku rozumu do wiary itp.

W programie filozofii na przestrzeni 30 lat, tj. od wprowadzenia studium filozoficznego do kolegium wileńskiego w 1571 r. do końca XVI w., a więc w stosunkowo krótkim czasie, zaszły poważne zmiany. Były one odbiciem tych wielkich przemian w filozofii scholastycznej, jakie dokonały się po Soborze Trydenckim w przodujących uniwersytetach, szczególnie na Półwyspie Iberyjskim. Po komentarzach Arystotelesa w duchu D u n s a S c o t a przez Jana Haya, co było rzeczą dość niezwykłą w uczelni jezuickiej, nastąpiły wykłady tomisty, Piotra Viany. O kierunku wykładów pierwszego dowiadujemy się z korespondencji oraz z tez przeznaczonych na dysputę z okazji inauguracji roku szkolnego 1574/75, drukowanych w Krakowie. (Trzecia teza zawiera twierdzenie, że materia posiada własne istnienie) [301]. Po drugim pozostało przynajmniej 10 drukowanych zestawów tez i rękopis wykładu [302]. Wynika z nich jasno, że Viana, chociaż w zagadnieniach istotnych był wierny św. Tomaszowi (różnica rzeczowa między istnieniem a istotą, pojęcie materii pierwszej...), to jednak w zagadnieniach mniej ważnych odchodził od niego (problem relacji, zagadnienie poznania zmysłowego...). Cechą charakterystyczną, która uderza czytelnika, jest bezpośrednie sięganie do nauki Arystotelesa, do jego tekstu i sformułowań. Następni profesorowie poszli jeszcze dalej w tym kierunku. Wykształceni w Kolegium Rzymskim lub w uniwersytetach hiszpańskich, byli wyznawcami nowego kierunku filozofii scholastycznej, kierunku jezuickiego w Coimbrze. I tak, następca Viany, Leonard Kraker, różnił się znacznie od Tomasza z Akwinu. Twierdził on między innymi, że istota i istnienie nie różnią się rzeczowo; że forma łączy się z materią za pośrednictwem form przypadłościowych; że materia pierwsza nie jest czystą możnością; że władze duszy różnią się od niej jedynie myślnie itd.

W zbiorach tez na dysputy, pozostałych po Krakerze, znajdują się po raz pierwszy tezy z e t y k i i m a t e m a t y k i. Etyka obejmowała także niektóre zagadnienia ekonomiczne i polityczne, z uwzględnieniem warunków krajowych [303].

Do programu studium filozoficznego należała matematyka, wy-

[301] R. Darowski SI, *Początki filozofii na Litwie; działalność Johna Hay'a SI (1546-1607) w Wilnie*, maszynopis w posiadaniu autora.

[302] R. Darowski, *Piotr Viana SI, (1549-1609) i jego działalność filozoficzna w Polsce*, « Odrodzenie i Reformacja w Polsce », t. 23, 1978, s. 35-53.

[303] R. Darowski, *Leonard Kraker SI, (1549/1550-1605), pierwszy profesor filozofii w Akademii Wileńskiej*, « Odrodzenie i Reformacja w Polsce », t. 24: 1979, s. 65-82.

kładana zwykle na drugim roku kursu filozoficznego. Dla matematyki Ignacy Loyola nie określił programu, nawet ogólnego, chociaż jej nauczanie uważał za konieczne. Stąd poziom i program nauk matematycznych w kolegiach był bardzo różny, w zależności od profesorów.

W kolegium wileńskim od samego początku wykładano matematykę [304]. Sunyer, prosząc o profesora, argumentował: Nie wypada nie otworzyć katedry matematyki, zwłaszcza w tym kraju, gdzie ją bardzo lubią i szczególnie się jej domagają [305]. Wykładać — pisał w innym liście — w tym kraju filozofię bez matematyki, znaczyłoby tyle, co czerpać wodę sitem [306]. Z relacji najlepszego profesora matematyki na katedrze wileńskiej, Jakuba B o s g r a v e, wynika, że młodzież wileńska z zapałem studiowała ten przedmiot [307]. Program jej zawierał: algebrę, geometrię płaską i sferyczną [308].

Projekt *Ratio studiorum* z 1586 r, pragnął program matematyki jak najbardziej rozszerzyć, powołując się na korzyści, jakie z niej płyną tak dla innych gałęzi wiedzy, jak i dla dobra społeczeństwa. Ponieważ brak było specjalistów na tym polu, projekt zalecał, by w Rzymie utworzono trzyletnie seminarium matematyczne dla wszystkich prowincji, w którym specjalizowaliby się przyszli profesorowie matematyki dla całego zakonu. Profesorem tego seminarium mógłby zostać znany matematyk, Krzysztof K l a u [309]. Myśl ta, mogąca wiele zaważyć na dziejach szkolnictwa jezuickiego, została przyjęta z entuzjazmem przez profesorów Akademii Wileńskiej [310]. Zakon jednak nie wcielił jej w życie.

Ratio studiorum przepisała stosunkowo ubogi materiał z matematyki: *Elementa* Euklidesa oraz nieco wiadomości z geometrii i astronomii. Chętnym i szczególnie uzdolnionym pozostawiała swobodę studiowania, polecała też przełożonym, by na drugim roku filozofii pozwalano na lekcje prywatne codziennie przez trzy kwadranse [311].

Jedną z cech charakterystycznych dla pedagogiki jezuickiej była dbałość o wyrobienie aktywnej postawy uczniów. Ignacy Loyola przy-

304 Warszewicki z myślą o nauczaniu astronomii (w ramach matematyki) kupił duży globus astronomiczny, zrobiony przez Gemmę Frisiusa. ARSI Pol. 65 f. 118.
305 Sunyer do Nadala 31 VIII 1571. ARSI Germ. 152 f. 107.
306 Sunyer do Maggio 16 X 1571. ARSI Germ. 133 f. 105.
307 Bosgrave do Akwawiwy 22 II 1577, ARSI Pol. 80 f. 12v.
308 Bosgrave do Akwawiwy 22 II 1577. ARSI Pol. 80 f. 12v.
309 RStSI, t. 2, s. 141-143.
310 *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 34.
311 ISI, t. 3, s. 162.

wiązywał wielką wagę do dysput szkolnych i powtórek [312]. Uczeń nauk humanistycznych, a więcej jeszcze student filozofii i teologii winien nie tylko zapisywać wykład i nauczyć się go, lecz również samodzielnie stawiać problemy, wyświetlać je i bronić tez. *Ratio studiorum* dużo miejsca poświęcała umiejętnemu zorganizowaniu i poprowadzeniu dysput, by mogły się stać skutecznym czynnikiem dydaktycznym [313].

Ilość powtórek i dysput na fakultecie filozoficznym w Wilnie podaje *Rozkład wykładów* z 1583 r.:

« Na tych dwóch wydziałach (filozoficznym i teologicznym) odbywać się będą powtórki codzienne i tygodniowe, a także miesięczne z wyłożonych przedmiotów, a nadto w odpowiednim czasie uroczyste sesje egzaminacyjne i dysputy, celem zdobycia stopni na obydwu wydziałach, aż do stopnia doktora » [314].

Na powtórkach codziennych i tygodniowych bywał zwykle profesor. Dysputy tzw. miesięczne w Wilnie prawdopodobnie nie odbywały się co miesiąc. Memoriał jezuitów polskich żąda, by prowincjał mógł sam decydować o częstości dysput, ponieważ są niekiedy okoliczności usprawiedliwiające dyspensowanie od nich. Może to być w wypadku, gdy słuchaczy jest za mało [315].

Profesorowie

Wiceprowincjał Sunyer, uważając, że w Polsce nie było nikogo odpowiedniego do objęcia katedry filozofii na stałe, pisał list po liście to do prowincjała Maggio, to do generała Borgiasza, to znów do Nadala, prosząc o przysłanie profesora. Wymagania stawiał następujące:

1) Powinien być obcokrajowcem (najlepiej Włochem), ponieważ w Polsce nawet przy równym wykształceniu przenosi się obcokrajowców nad swoich [316],

2) Winien być kapłanem, bo w Polsce kapłaństwo dodaje profesorowi wiele autorytetu [317],

[312] ISI, t. 2, s. 65.
[313] ISI, s. 66-67, 78, 80; RStSI, t. 2, s. 100-107.
[314] *Index lectionum.* ARSI Germ. 161, f. 313.
[315] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 122.
[316] Sunyer do Nadala 16 X 1571. ARSI Germ. 152 f. 116.
[317] Sunyer do Maggio 14 II 1574. ARSI Germ. 154 f. 35a.

3) Powinien posiadać doktorat, Polacy bowiem, zwłaszcza innowiercy, są wrażliwi na stopnie naukowe [318],

4) Winien być siłą wybitną i znaną [319].

Oprócz profesora filozofii prosił Sunyer także o profesora matematyki.

Alarmy Sunyera były początkowo bezskuteczne. Prowincjał Maggio popierał wprawdzie w Rzymie prośbę Sunyera, lecz sam nie chciał dać nikogo z prowincji austriackiej, twierdząc, że i tam są braki i że Sunyer, nie zadowalając się dobrymi profesorami, chciałby zabrać mu najlepszych [320]. W Rzymie ostatecznie obiecano Sunyerowi szukać profesorów dla Wilna w prowincji reńskiej, flandryjskiej [321] lub w Hiszpanii [322].

Sunyer zdając sobie sprawę, że nieprędko otrzyma profesora, wyznaczył jako tymczasowego wykładowcę Chorwata, Tomasza Zdelaricza [323]. Zdelaricz wykładał już poprzednio filozofię w kolegiach austriackich [324]. W Wilnie rozpoczął on wykłady (*Prolegomena*) z początkiem października 1571 r.; z powodu zarazy musiał je jednak przerwać już pod koniec tego miesiąca. Wkrótce, bo od lutego 1572 r. podjął je na nowo. Niestety 8 kwietnia tegoż roku zmarł. Przyczyną śmierci była epidemia. Zastąpił go chwilowo dotychczasowy profesor matematyki, Wojciech Tobolski [325]. Widocznie i on, będąc zapewne chorym, nie mógł wykładać, bo jeszcze w tym samym roku szkolnym został mianowany, także tymczasowo, nowy profesor, Jan Viger, pochodzący z Geldrii w Holandii [326].

Stosunki na wydziale filozoficznym unormowały się, gdy profesorem został Jan Hay [327], Szkot, który po ukończeniu studiów w Rzymie [328] wysłany został przez Borgiasza do Polski w 1570 r. Hay należał do najlepszych profesorów na wileńskiej katedrze filozofii w XVI

318 Sunyer do Merkuriana 9 III 1577. ARSI Pol. 80 f. 7v.
319 Maggio do Borgiasza 16 IV 1571. ARSI Germ. 133 f. 92.
320 Maggio do Borgiasza 16 IV 1571. ARSI Germ. 133 f. 92.
321 Polanco do Maggio 9 VIII 1572. ARSI Germ. 108 f. 230v.
322 Polanco do Sunyera 23 II 1572. ARSI Germ. 109 f. 58.
323 Sunyer do Borgiasza 3 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 345.
324 Rostowski, *dz. cyt.*, s. 47.
325 Sunyer do Borgiasza 5 V 1572. ARSI Germ. 134 f. 347; Wojciech Tobolski był profesorem św. Stanisława Kostki w Wiedniu; J. Majkowski, *Św. Stanisław Kostka*, Rzym 1965, s. 73, kreśląc jego sylwetkę pisze: « Tobolski jest jedną z najsympatyczniejszych postaci wśród jezuitów polskich ».
326 *Compendium historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 118.
327 Sunyer do Merkuriana 16 V 1572. ARSI Germ. 136 f. 375.
328 Borgiasz do Maggio 13 III 1570. ARSI Germ. 108 f. 69 v.

w. Był on wybitnie zdolny, gruntownie wykształcony, dbały o wysoki poziom wykładów i mimo choroby, zapalony do swojej pracy. Stanisław Rozrażewski w liście do generała tak go charakteryzował: « Magister Jan Hay jest mężem wielce uczonym i tak utalentowanym, że trudno, przynajmniej w Polsce, znaleźć mu równego ». Jemu przypisywał ten rzadki fakt, w kolegiach niemieckich nie spotykany, że nikt ze słuchaczy nie przerwał trzyletniego kursu filozofii («co godne jest podziwu »), że liczba ich wzrastała jeszcze w ciągu roku. Jego też zasługą było przywrócenie szacunku dla wiedzy filozoficznej w tych okolicach, gdzie była dotąd w zapomnieniu i pogardzie (« ... his partibus, ubi fere philosophiae studium, aut spernitur aut negligitur ») [329]. Tę bardzo pochlebną ocenę Haya potwierdził generał Borgiasz. Donosząc prowincjałowi Maggio o wysłaniu go do Wilna, podkreślił, że Hay jest bardzo dobrym filozofem i teologiem [330]. Podobnie sądził Sunyer w prośbie do generała o doktorat dla niego [331]. Haya charakteryzował życzliwy i serdeczny stosunek do słuchaczy. Miał dla nich szczere uznanie [332]. W listach do generała to polecał ich jego modlitwom, to znów pisząc o swojej chorobie zapewniał, że raczej narazi się na wszelkie niebezpieczeństwa, aniżeli przerwie dla nich wykłady [333].

Jan Hay był skotystą. Komentował Arystotelesa w duchu Dunsa Scota [334]. To właśnie stało się powodem poważnego nieporozumienia między nim a Hiszpanem Piotrem Vianą, który przybył do Wilna w 1574 r. i tu rozpoczął wykłady teologii moralnej i polemicznej [335]. Piotr Viana reprezentował tomizm i dlatego był przeciwnikiem Haya. Na tle różnicy poglądów dochodziło do częstych i gorszących zatargów. Ścieranie się przeciwników przybierało na sile i tak odbijało się na atmosferze całego kolegium, że Sunyer uznał rozłączenie ich za rzecz konieczną [336]. Stanął jednak po stronie rodaka, Piotra Viany. Przedstawił Rzymowi, jakoby Wilno nie ponosiło większej szkody przez odwołanie Haya, ponieważ z powodzeniem może go zastąpić Viana, również zdolny i wykształcony, otoczony miłością i uznaniem

[329] Rozrażewski do Merkuriana 6 II 1575: « Magister Joannes Hayus est vir valde doctus, ingenium tale ut vix illi secundus saltem in Polonia reperiri possit ». ARSI Germ. 136 f. 357v.
[330] Borgiasz do Maggio 25 III 1570. ARSI Germ. 108 f. 77.
[331] Sunyer do Merkuriana 7 XII 1574. ARSI Germ. 154 f. 290v.
[332] Hay do Merkuriana 15 VIII 1573. ARSI Germ. 153 f. 161.
[333] Hay do Merkuriana 4 XI 1574. ARSI Germ. 136 f. 398.
[334] Sunyer do Merkuriana 26 XI 1574. ARSI Germ. 154 f. 232.
[335] Sunyer do Merkuriana 16 V 1575. ARSI Germ. 136 f. 375.
[336] Sunyer do Merkuriana 7 XII 1575. ARSI Germ. 154 f. 290v.

całego kolegium[337]. Jan Hay ukończył trzyletni kurs 10 maja 1575 r.[338] i w krótkim czasie wyjechał z Wilna[339]. W lipcu tegoż roku donosił Sunyer generałowi Merkurianowi, że po wyjeździe Haya kolegium wileńskie powróciło do normalnego i spokojnego życia[340].

Piotr Viana rozpoczął wykłady publiczną dysputą 5 października 1575 r. Gruntownie wykształcony w zakresie filozofii i teologii, znał oprócz języka ojczystego: łacinę, grekę i włoski. Zdolnościami i zdobytą wiedzą imponował wszystkim. W 1577 r. otrzymał doktorat z teologii. Poza tym był dobrym dydaktykiem. Sunyer w liście do generała podkreślał, że wykłady nowego profesora podobają się nie tylko młodym jezuitom, lecz także eksternom, którzy bardzo pilnie studiują filozofię[341]. Poziom nauczania na fakultecie filozoficznym nie obniżył się. Niestety, Viana nie wykładał dłużej od poprzednika. Podobnie jak Hay, poprowadził on tylko jeden kurs trzyletni. Po zakończeniu kursu (maj 1578) został przez generała z Polski zabrany. Nastawał na to najbardziej życzliwy mu dotychczas Sunyer, bojąc się skandalu. Viana bowiem nawiązał bliskie kontakty z marszałkiem litewskim, Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem, i dał się wciągnąć w prohabsburską politykę Radziwiłłów. Zakazy przełożonych okazały się bezskuteczne. Odwołany przez Rzym, jako podejrzany o działalność przeciw Stefanowi Batoremu, wyjechał do Padwy, a następnie do Neapolu, by objąć tam katedrę teologii[342].

Przed wyjazdem Piotra Viany Sunyer donosił generałowi Merkurianowi, że ponieważ zdolni słuchacze zostali pozbawieni profesora — by podtrzymać dobrą opinię, jaką cieszy się wileńska katedra filozofii, należy przysłać dobrą siłę[343]. Rzym jednak nie postarał się tym razem o nikogo. Profesorem został Leonard Kraker[344], ten sam, którego jeszcze w 1575 r. Sunyer uważał za niezdolnego do nauczania filozofii, ponieważ zawiódł jako profesor dialektyki na studium retoryki w Pułtusku[345]. Opinia Fr. Sunyera okazała się niesłuszna. Kraker był dobrym profesorem, do nauczania filozofii był przygoto-

337 Sunyer do Merkuriana 7 XII 1574. ARSI Germ. 154 f. 290v.
338 Sunyer do Merkuriana 16 V 1575. ARSI Germ. 136 f. 375.
339 Po wyjeździe z Polski Hay przebywał do śmierci (21 maja 1607) we Francji. Tu powrócił do zdrowia (choroba miała także wpływ na jego wyjazd) i pracował na katedrach filozofii i teologii.
340 Sunyer do Merkuriana 16 V 1575. ARSI Germ. 136 f. 375.
341 Sunyer do Merkuriana 23 XII 1575. ARSI Germ. 155 f. 254.
342 J. Poplatek, *Szkice do słownika jezuickiego XVI w.*, s. 469, ASI Crac., rkps bez sygn.
343 Sunyer do Merkuriana 24 II 1578. ARSI Germ. 156 f. 284.
344 Sunyer do Merkuriana 4 VI 1578. ARSI Germ. 157 f. 24.
345 Sunyer do Merkuriana 23 XII 1575. ARSI Germ. 155 f. 254.

wany przez studia w Kolegium Rzymskim. Przeszedł też pewną praktykę wykładając matematykę na fakultecie filozoficznym w Wilnie w roku 1574/75 [346]. Filozofię wykładał przez lat osiem. Przeprowadził dwa pełne, tj. trzyletnie kursy oraz jeden skrócony (dwuletni) [347]. W tym czasie uzyskał stopień magistra filozofii. Leonard Kraker należał bez wątpienia do wybitniejszych jezuitów polskich w XVI w. Po ośmiu latach nauczania filozofii uzupełnił swoje wykształcenie teologiczne w Akademii Wileńskiej, a następnie objął tam katedrę teologii [348]. Od 1595 roku piastował ponadto urząd rektora Akademii [349]. Należał do kongregacji, która zebrała się w Wilnie w sprawie projektu z 1586 r. wraz z młodym swoim kolegą Marcinem Śmigleckim był autorem *Memoriału polskiego* mianowicie tych uwag, które dotyczyły programu i metody nauczania filozofii [350].

Po Krakerze katedrę filozofii objął od jesieni 1586 r. Marcin Śmiglecki, który później znany był poza granicami Polski jako autor doskonałego podręcznika do logiki Arystotelesowskiej. *Logika* Śmigleckiego, wydana dwa razy w Oksfordzie, cieszyła się w Anglii szczególną popularnością. Przy swoim gruntownym wykształceniu humanistycznym, filozoficznym i teologicznym, Śmiglecki interesował się i pisał — rzecz w tych czasach rzadka — o sprawach gospodarczo-społecznych. Wrażliwy na niedolę chłopa, odważnie stawał w jego obronie [351]. Obok głębokiej wiedzy, posiadał Śmiglecki dar wykładania w sposób niezwykle interesujący i przystępny. Prowincjał Campano prosząc dla niego o stopień magistra podnosił fakt, że studenci słuchali go bardzo chętnie i przykładali się do nauki pod jego kierunkiem [352]. Podobnie wyrażał się o nim rektor Akademii, Alabiano, donosząc generałowi, że Śmiglecki już jako magister filozofii osiągał sukcesy dydaktyczne [353]. Śmiglecki wykładał filozofię przez cztery lata, po czym od 1591 r. został profesorem teologii. W 1594 r. otrzymał równocześnie z Leonardem Krakerem doktorat z teologii [354].

Od 1591 r. profesorem filozofii został Michał Ortiz, Hiszpan

[346] *Compendium Historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 121 v.
[347] Maselli do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10.
[348] *Katalog kolegium w Wilnie 1597.* ARSI Pol. 7 I f. 208-209v.
[349] Rostowski, *dz. cyt.*, s. 416.
[350] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 3.
[351] W. Wicher, *O. Marcina Śmigleckiego T. J. « Traktat o lichwie i procentach »*, Lwów 1936; S. Łempicki, *Jan Zamojski. Jezuici i Skarga*, « Pamiętnik Literacki » 1912, s. 12.
[352] Campano do Akwawiwy 4 XII 1586. ARSI Germ. 166 f. 326.
[353] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10.
[354] Boksza do Akwawiwy 27 V, 24 VII 1594. ARSI Germ. 172 f. 214v i 324.

z Victoria w Kastylii, który dotychczas pełnił obowiązki profesora retoryki. Do zakonu wstąpił 1 czerwca 1577 w Salamance. W uczelniach jezuickich w Hiszpanii studiował retorykę, filozofię i teologię. Znał obok języków: hiszpańskiego, łacińskiego, greckiego, hebrajskiego, także język polski. Po trzyletniej profesurze filozofii przeszedł na katedrę teologii, a po 1602 r. zajmował wysokie stanowiska w administracji zakonnej [355]. Zasługą Ortiza było zorganizowanie studium filozoficznego w Kaliszu, z trzema katedrami filozofii oraz katedrą matematyki, wraz z astronomią i gnomoniką.

Następcą Ortiza był także Hiszpan, o tym samym nazwisku: Jakub Ortiz. Urodził się w mieście Chabra w Andaluzji. W Montilla studiował nauki humanistyczne, w Kordobie zaś filozofię i teologię. Pracę nauczycielską rozpoczął od nauczania w klasie syntaksy w Alba Iulia (Gyulafehérvár). Po wydaleniu jezuitów z Siedmiogrodu (1588) przybył do Polski. Przez dwa lata uczył w klasie poetyki w Lublinie, po czym został profesorem filozofii w Poznaniu. W 1594 r. przeniesiony do Wilna, otrzymał tu stopień magistra filozofii i wykładał ją w latach 1594-1598. Z tego czasu pozostał skrypt dialektyki, logiki oraz tezy dotyczące tych przedmiotów. Bronił ich Austriak, Kwiryn Knogler. W swoich wykładach Jakub Ortiz powoływał się na Piotra Fonsekę. W Akademii Wileńskiej otrzymał doktorat z teologii. Spotkał go los wszystkich zdolnych profesorów filozofii, to znaczy po kilku latach przeszedł na katedrę teologii, a następnie do pracy w administracji zakonnej. Ortiz, podobnie jak jego rodak, obok języka hiszpańskiego, łacińskiego, hebrajskiego i greckiego, znał również język polski. Zdolny i gruntownie wykształcony, należał do komisji badającej projekt *Ratio studiorum* z 1591 r. [356].

W 1598 r. wykłady filozofii dla słuchaczy trzeciego kursu podjął Hieronim Stefanowski, który studia filozoficzne i teologiczne odbył w Kolegium Rzymskim. Tu w 1594 r. został promowany na magistra filozofii. Promocji, która miała charakter bardzo uroczysty, dokonał sławny profesor, Jan Azor. Po powrocie do Polski wykładał filozofię w Poznaniu (1594-97). W kręgach uczonych w Polsce Stefanowski znany był jako wybitny znawca dzieł Arystotelesa. Profeso-

[355] Dane biograficzne w rozdz. « Wydział teologiczny ».

[356] *Katalog kolegium w Poznaniu 1593*. ARSI Pol. 7 II f. 164; *Katalog kolegium w Wilnie 1597*. ARSI Pol. 7 I f. 208; Campano do Akwawiwy 21 XI i 4 X 1587 oraz 6 IV 1591. ARSI Germ. 167, 168 i 169 f. 359, 1 v. i 86; Sygański KJW, s. 171; Załęski, *dz. cyt.*, t. 4, s. 96, 112, 439; po Jakubie Ortizie zachowały się liczne wykłady filozoficzne i teologiczne, m. in. w BJ dwa wykłady z filozofii, rkps 2080 i 2654, i cztery z teologii, rkpsy 2050, 2051, 2152, 2847.

rowie Akademii Krakowskiej i dominikanie wyzwali go stąd na publiczną dysputę. Po ukończeniu kursu filozofii Stefanowski przeszedł na katedrę teologii scholastycznej (1599). Wnet jednak powrócił do Poznania, gdzie wykładał Pismo św., teologię scholastyczną i polemiczną. Zmarł 22 lipca 1606 r. w Wilnie, dokąd przyjechał na kongregację prowincjalną.

Ze spuścizny filozoficznej (rękopis wykładów logiki i filozofii przyrody, drukowane tezy z zakresu logiki, rękopis z metafizyki wraz z tezami z całości filozofii i rękopis z psychologii i metafizyki) wynika, że Stefanowski nie był czystym tomistą. Pozostawał on pod wpływem profesorów Kolegium Rzymskiego, podobnie jak jego starsi koledzy na katedrze filozofii w Akademii Wileńskiej [357].

Na wydziale filozoficznym były także wykłady z matematyki. Powinien je był prowadzić osobny profesor. Wojciech Tobolski jest pierwszym, o którym z całą pewnością wiemy, że wykładał w 1571 r. matematykę w kolegium wileńskim. W 1574/75 r. matematykę wykładał Leonard Kraker [358], zaś na drugim kursie w 1576/77 Jakub Bosgrave, Anglik. Studia filozoficzne ukończył on w Kolegium Rzymskim. Matematyki uczył go sławny profesor Krzysztof Klau. Po praktyce profesorskiej w Poznaniu (klasa poetyki i matematyka) i Pułtusku (poetyka) zlecono mu katedrę matematyki w Wilnie. Zachwycony słuchaczami, wykładał z wielkim zapałem. Pisał do generała:

« W studiach zaś i przedmiotach matematycznych wszyscy czynią tak wielkie postępy, jakich pragnie u nich Wasza Wielebność. Spodziewamy się bowiem na przyszłość, że Akademia Wileńska stanie się seminarium tak szeroko znanym, że będzie mogła dostarczać obficie profesorów matematyki, nie tylko dla tej, ale także dla innych prowincji. I to śmiem twierdzić, co zwykło się mówić o Isokratesie, że z tego studium naukowego wyjdą, jak z konia trojańskiego, matematycy nie do pogardzenia. Większa część naszego kolegium to klerycy, którzy jak w cnotach są dla innych przykładem, tak i w matematyce ich wyprzedzają, prawie że nie ma między nimi takiego, którego nie uważałbym za zdolnego do wykładania kiedyś tego przedmiotu. Po geometrii ogólnej, wiedzy trudnej, mało dostępnej i bez praktycznego zastosowania, następuje geometria sferyczna, której przyjem-

[357] Dokładne dane biograficzne oraz analizę spuścizny filozoficznej podaje: Darowski SJ, *Hieronim Stefanowski SI (1568-1606) - profesor filozofii w Poznaniu i w Wilnie*, « Roczniki Filozoficzne », t. 28: 1980, z. 1, s. 167-181.
[358] *Compendium Historiae Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 121.

nym przedmiotem i poznaniem rozradowani słuchacze, zapalili się do przerobienia trudnego cyklu tych nauk »[359].

Bosgrave zdobył w Kolegium Rzymskim solidną wiedzę matematyczną. Był przy tym doskonałym dydaktykiem i umiał ożywić suche lekcje, zainteresować słuchaczy i zdobyć ich dla swojego przedmiotu[360]. Nie zostawił jednak po sobie głębszych śladów w Akademii Wileńskiej. W naturze jego leżało pragnienie ciągłych podróży, brak systematyczności oraz niechęć podporządkowania się karności zakonnej. Jeszcze przed profesurą w Wilnie, gdy uczył humaniorów w Pułtusku, skarżył się generałowi na niezdrowy klimat w Polsce i prosił go, by mu pozwolono wyjechać do Rzymu celem zyskania odpustu jubileuszowego i pogłębienia wiadomości teologicznych. Po szybkim powrocie z Rzymu przez kilka lat był bardziej zadowolony z warunków i klimatu polskiego. Karnością nie odznaczał się nigdy, w 1578 r. zbuntował się jednak na dobre. Polecono mu towarzyszyć Possewinowi w podróży do Szwecji. Bosgrave odmówił, a jako powód podał to, że Szwedzi są barbarzyńcami. Sunyer, zawsze ludzki i wyrozumiały, tym razem sugerował generałowi dymisję z zakonu. Wobec takiej groźby Bosgrave ustąpił, ale tak się dał we znaki Possewinowi w drodze, że ten zostawił go w Gdańsku. Powróciwszy do Wilna niezadowolony z dotychczasowego wykształcenia teologicznego, rozpoczął systematyczne studium. Wnet jednak zaczął ponownie skarżyć się na niezdrowy klimat w Polsce. Prosił generała o pozwolenie na wyjazd, tym razem do Anglii, dla odzyskania zdrowia oraz by pocieszyć prześladowanych przez królową Elżbietę krewnych i przyjaciół, z którymi jeszcze na studiach w Lowanium nawiązał bliską znajomość. Generał odmówił. Bosgrave nie ustąpił. Skoro dowiedział się, że brat jego jest uwięziony i że jezuici Campion i Persons wyruszyli na misje do Anglii, ponowił swą prośbę. Gorąco poparł go w niej prowincjał Sunyer, który chciał się w ten sposób Bosgrave'a pozbyć z Polski. Po wylądowaniu w Anglii został on natychmiast aresztowany. Wywiad królowej działał sprawnie: przechwycono list biskupa Rozrażewskiego do przyjaciela w Anglii, z którego wynikało, że Bosgrave wyjeżdża do ojczyzny « w sprawach bardzo ważnych ». Zrozumiano to jako akcję polityczną, po prostu jako spisek przeciw królowej. Na próżno Bosgrave tłumaczył na śledztwie, że chodzi tu o sprawy religijne. Sąd poddał go torturze, a następnie skazał na śmierć przez poćwiartowanie. Tym-

359 Bosgrave do Akwawiwy 22 II 1577. ARSI Pol. 80 f. 12a.

360 Sunyer do Nadala 2 VIII 1571. ARSI Germ. 152 f. 97; Sunyer do Merkuriana 16 V 1575. ARSI Germ. 136 f. 375.

czasem w Polsce podjęto akcję celem uwolnienia Bosgrave'a. Na prośbę Possewina król Stefan Batory napisał list do królowej Elżbiety, w którym tłumaczył powody wyjazdu Bosgrave'a do Anglii i prosił o uwolnienie go. Inny jezuita, Marcin Laterna, porozumiał się z posłem angielskim, od którego dowiedział się, że wyrok nie został jeszcze wykonany. Udał się tedy do Stefana Batorego. Druga interwencja króla polskiego przyniosła uwięzionemu wolność. Wiadomość o tym wywołała u jezuitów polskich zamieszanie. Bano się kompromitacji. Piotr Skarga bowiem, będąc przekonany, że Bosgrave nie żyje, umieścił go jako męczennika angielskiego w swoich *Żywotach świętych.* Pisał o nim: « Tego Bosgraviusza jam z Wilna, będąc tam niegodnym starszym, gdzie on matematykę czytał i polskiego się był języka, Anglikiem będąc, dobrze nauczył, na to męczeństwo z rozkazania X. Generała wyprawował. Pomnę cię, najmilszy bracie, gdyś u mnie opończy na tę drogę, którąm był z Włoch przyniósł, prosił i gdym cię w nią ubierał, a Chrystus cię świadkiem swoim obierał i na takie męczeństwo uzbrajał » (wyd. 1585, s. 1130). Prowincjał Campano prosił generała, by zatrzymał Bosgrave'a za granicą ale ten rozkazu nie odwołał. Bosgrave nie miał zwyczaju spieszyć się do miejsca przeznaczenia. Z Belgii peregrynował do Braniewa prawie dwa lata, z Braniewa do Poznania przeszło dwa miesiące. W Poznaniu na katedrze filozofii i matematyki nadal imponował swoimi doskonałymi wykładami. Ale z systematycznością i karnością zakonną było jeszcze gorzej niż dotychczas. Przez częste samowolne wycieczki do cystersów w Wągrowcu, do kupców angielskich lub różnych dworów, niezachowywanie przepisów zakonnych i nieprzyjmowanie nałożonych kar przysparzał niemało kłopotów rektorowi kolegium poznańskiego, Janowi Konarskiemu. Usunąć z zakonu « męczennika angielskiego » nie wypadało, Akwawiwa zaś nie chciał odwołać go z Polski. W końcu znaleziono klucz do jego bogatej psychiki: mniej zwracano uwagi na jego wykroczenia, natomiast okazywano mu więcej wyrozumiałości i życzliwej miłości. Nastąpiła wówczas i w nim także zmiana. Praca pedagogiczna stawała się coraz bardziej systematyczna, stosunek do dyscypliny zakonnej i współbraci lepszy. W swoich zainteresowaniach Bosgrave nie zacieśniał się do filozofii i matematyki. Interesowały go zawsze żywo sprawy publiczne: polityczne, kościelne itp. W 1606 r. w obszernym liście do generała przedstawił swój punkt widzenia na nieudaną wyprawę Dymitra Samozwańca. Obok pracy pedagogicznej znajdował czas na pracę duszpasterską i charytatywną. Będąc w Kaliszu profesorem filozofii mówił kazania po polsku i pomagał biednym. Pogrzeb

jego w 1623 r., w którym wziął udział prawie cały Kalisz, był najlepszym dowodem, jak bardzo Bosgrave był kochany przez społeczeństwo polskie [361].

Po wyjeździe Bosgrave'a z Polski wykłady z matematyki podjął rektor, Jakub W u j e k [362].

W latach osiemdziesiątych matematykę wykładał Adrian Junga, który był także profesorem tego przedmiotu w Poznaniu [363].

W latach dziewięćdziesiątych spotykamy na katedrze Kaspra P ę t k o w s k i e g o z Podlasia i Włocha Michała S a l p ę .

Pętkowski, sądząc po spuściźnie rękopiśmiennej (dialogi i wiersze), był uzdolniony i miał zamiłowanie do nauk humanistycznych. Nie był, jak Jakub Bosgrave, specjalistą od matematyki. Zdolnościami i gruntownym wykształceniem zdobytym w Akademii Wileńskiej zasłużył na pochlebną opinię rektora kolegium kaliskiego: « Zdolny do katedr w szkołach wyższych » [364].

Michał Salpa wykształcenie humanistyczne i filozoficzene zdobył w uniwersytetach włoskich. Skierowany do Polski, towarzyszył w podróży Jakubowi Wujkowi do Siedmiogrodu (1587), w celu założenia szkoły w Nagyvárad. Przez półtora roku był tej szkoły prefektem i profesorem, następnie zaś studiował teologię w Wilnie. Na katedrze matematyki w Akademii Wileńskiej pracował od r. 1595 [365].

Wszyscy profesorowie zwykle krótko przebywali na katedrze filozofii. Najczęściej przeprowadzali zaledwie jeden kurs. Wyjątek stanowił Kraker, ale to dlatego, że Stanisław Włoszek, który miał go zastąpić, zachorował. Wszyscy też przeważnie przechodzili do katedry teologii, jako na najwyższy stopień w hierarchii nauk. Taki stan rzeczy nie wynikał z ustaw zakonnych, lecz był pozostałością pojęć średniowiecza, które teologii przeznaczało stanowisko nadrzędne w stosunku do wszystkich nauk.

361 S. Bednarski, *Bosgrave Jakub*, w: PSB, t. 2, s. 347; Poplatek, *Szkice do słownika jezuickiego*, s. 129-131.

362 Szerzej o profesorach matematyki w tomie drugim, s. 119-124.

363 *Katalog kolegium w Wilnie r. 1584.* ARSI Pol. 6 f. 3; *Katalog kolegium w Poznaniu r. 1587.* ARSI Pol. 6 f. 25

364 *Katalog kolegium w Jarosławiu 1593.* ARSI Pol. 7 II, f. 167 v.; ARSI Pol. 7 I, f. 227 oraz BOss, rkps 96, f. 89. O Pętkowskim pisał Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru*, s. 183-185; Pętkowski do Akwawiwy 2 I 1597. ARSI Germ. 177 f. 8; Maselli do Akwawiwy 25 III 1592. ARSI Germ. 170 f. 89v.

365 *Katalog kolegium w Wilnie z r. 1599.* ARSI Pol. 7 I f. 202, 278, podobnie też inne katalogi wyżej cytowane; J. Huber do Akwawiwy 13 VII 1595. ARSI Germ. 175 f. 25v; Confalonieri do Akwawiwy 1 IV 1596. ARSI Germ. 176 f. 147; Rostowski, *dz. cyt.*, s. 466.

Studenci

Na wykłady filozofii uczęszczali jezuici i eksterni. Liczebność ich była w pierwszych przynajmniej latach mniej więcej równa. Na pierwszym kursie (1572-75) jezuitów było dwunastu, a świeckich czternastu [366]. Na drugim kursie (1575-78) pierwszych i drugich było po dziewiętnastu [367]. W późniejszych latach, aż do 1587 r., liczba wszystkich nie przekroczyła pięćdziesięciu [368], przy czym jezuitów na trzecim kursie było ośmiu [369], a w 1583 r. dwunastu [370]. W 1592 r. było siedmiu jezuitów, a eksternów dziesięciu [371]. W 1594 r. zapisało się na fakultet filozoficzny pięciu franciszkanów, jezuitów zaś jedenastu [372], w 1598 r. jezuitów dwunastu [373], a w 1600 r. siedemnastu [374]. Liczby eksternów nie podają dokładnie dostępne źródła, ale nic nie przemawia za tym, by wzrastała ona po 1587 r. Z listu rektora Akademii, Alabiano, sądzić należałoby, że po otwarciu fakultetu filozoficznego w Poznaniu nie można było tego oczekiwać [375].

Ogólnie można powiedzieć, że liczba słuchaczy filozofii w Akademii Wileńskiej w XVI w. wahała się na jednym kursie od około dwudziestu do około pięćdziesięciu. Słuchacze filozofii rekrutowali się przede wszystkim z absolwentów studium humanistycznego w kolegium wileńskim.

W 1575 r. retorów było 21, a w tym samym roku na drugi kurs filozofii zgłosiło się 19 eksternów, a więc gdyby nawet kilku zgłosiło się z innych kolegiów, to i tak większa część retorów w tym roku szła na filozofię.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych liczba słuchaczy eksternów nie powiększa się proporcjonalnie do wzrostu liczby uczniów Akademii. Studia filozoficzne powstawały przy innych kolegiach na terenie Polski: w Poznaniu 1584 r., w Braniewie w 1592 r., w Kaliszu w 1598 r., Akademia Wileńska nie mogła już liczyć na dopływ młodzieży z tamtych stron [376].

366 Sunyer do Nadala 2 VIII 1571. ARSI Germ. 152 f. 97; Sunyer do Merkuriana 16 V 1575. ARSI Germ. 136 f. 375.
367 Warszewicki do Merkuriana 8 X 1575. ARSI Germ. 136 f. 388^{v}.
368 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11.
369 *Annuae Lit. Prov. Pol. 1579*. ARSI Pol. 51 f. 175.
370 Campano do Akwawiwy 26 VIII 1583. ARSI Germ. 161 f. 202.
371 Maselli do Akwawiwy 25 III 1592. ARSI Germ. 170 f. 89^{v}.
372 *Annuae Prov. Pol. 1594*. ARSI Pol. 50 f. 127^{v}.
373 *Annuae Prov. Pol. 1598*. ARSI Pol. 50 f. 165.
374 *Annuae Prov. Pol. 1600*. ARSI Pol. 50 f. 196.
375 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11.
376 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-15.

Jezuici bywali zwykle starszymi wiekiem od swoich kolegów świeckich, bo często już przedtem kilka lat sami uczyli [377]. Warunki materialne oraz sposób życia, jaki prowadzili, były dla nich korzystniejsze. Poza tym stanowili oni materiał wybrany, ponieważ przełożeni wysyłali do Wilna tylko zdolniejszych, a mniej zdolnych kierowali do innych kolegiów na studia skrócone. Uwzględniając to wszystko można się zgodzić z opinią Bosgrave'a, że młodzi jezuici robili szczególniejsze postępy [378]. Ale i eksterni przedstawiali się korzystnie. Piękne świadectwo o poziomie studentów filozofii wystawił Hay w liście do generała: « Polacy i Litwini są bardzo uzdolnieni i czynią zadziwiające postępy w filozofii » [379]. Sunyer był zdania, że na trzydziestu ośmiu studentów w 1578 r. należałoby promować trzydziestu siedmiu [380]. Po wyjeździe Piotra Viany pisał Sunyer do generała, że brak w Polsce profesora filozofii o odpowiednim poziomie dla tak utalentowanych słuchaczy [381]. Rektor Warszewicki w listach do generała kilkakrotnie wyrażał się z wielkim uznaniem o postawie wszystkich młodych filozofów, podkreślając ich pilność i zdolności: « Nasi klerycy czynią doskonałe postępy w filozofii, tak że wielu z nich może później zostać wykładowcami » [382]. Podobnie sądził Alabiano [383]. Tę opinię profesorów i przełożonych potwierdził wizytator Maselli [384]. Także nieznany historyk jezuicki poparł ogólną opinię, stwierdzając, że nie ma trudności ze studentami filozofii, gdy chodzi o karność, a w dysputach zabierają głos skromnie i roztropnie [385]. Ta opinia, tak bardzo korzystna, była tym cenniejsza, że pochodziła od ludzi wykształconych w zachodnich akademiach i w wielu wypadkach specjalistów od szkolnictwa, mających możność porównania placówki wileńskiej z zachodnimi ośrodkami naukowymi. Wszyscy oni podkreślali wielkie, niekiedy wybitne uzdolnienia w zakresie nauk filozoficznych, pilność i zainteresowanie przedmiotem.

Od tego zgodnego chóru pochwał studentów filozofii odciął się zdecydowanie jeden głos: Szymon Fridelius w liście do generała Mer-

[377] Maselli do Akwawiwy 8 I 1592. ARSI Germ. 170 f. 10v.
[378] Bosgrave do Merkuriana 22 II 1577. ARSI Pol. 80 f. 12v.
[379] Hay do Merkuriana 15 VIII 1573: « Polacchi et Lithuani hanno buonissimo ingenio et fanno profitto mirabilmente nella philosophia ». ARSI Germ. 153 f. 161.
[380] Sunyer do Merkuriana 11 VIII 1577. ARSI Pol. 80 f. 61.
[381] Sunyer do Merkuriana 24 II 1578. ARSI Germ. 156 f. 285.
[382] Warszewicki do Borgiasza 28 VII 1572: « Nostri fratres egregie in philosophia proficiunt, et ita, ut ex non paucis lectores postea esse possint ». ARSI Germ. 134 f. 405.
[383] Alabiano do Akwawiwy 27 VII 1584. ARSI Germ. 163 f. 1.
[384] Maselli do Akwawiwy 25 III 1592. ARSI Germ. 170 f. 89v.
[385] *Annuae Prov. Pol. 1574.* ARSI Pol. 50 f. 55v.

kuriana w 1577 r. pisał, że słuchacze filozofii « eksterni » zachowują się tak, jak gdyby nie byli pod wpływem wychowawczym jezuitów. Poza kolegium prowadzą się jak « aulici ». Rzadko oni bywają w świątyni, a jeśli przyjdą, to swoją postawą raczej gorszą niż budują. Autor listu uważał, że prefekt studiów i rektor powinni większą troską otoczyć świeckich słuchaczy filozofii [386].

Rektor Warszewicki sądził, że zarzut Fridelitusa był niesłuszny. Pisał do generała, że nigdy nie było lepszych, spokojniejszych i pobożniejszych słuchaczy filozofii. Przy końcu listu przyznał jednak Warszewicki: « Nie mogę przeczyć, że można było spostrzec pewne zaniedbanie pobożności u świeckich słuchaczy filozofii; przyczyną tego był preceptor, który powołując się na metody stosowane w Rzymie, zbyt pobłażał młodym. Zawiadomiłem jednak o tym Ojca Prowincjała i postarałem się o poprawienie zaniedbania, a na przyszłość dołoży się wszelkich starań, by z pomocą Bożą wśród świeckich filozofów kwitła ta sama pobożność i karność, co i wśród reszty uczniów » [387].

Filozofię, jeśli chodzi o eksternów, studiowali przeważnie ubodzy pedagodzy, którzy zjechali do Wilna w charakterze opiekunów młodych, bogatych kolegów. Podczas gdy ich młodzi podopieczni uczyli się w klasach niższych lub wyższych szkoły średniej, ci korzystali z nadarzających się okazji, by studiować przez tych kilka lat filozofię. Część z nich została później na teologii [388]. Obok ubogich pedagogów studiowali synowie najbogatszych rodzin, którzy dla przyszłej kariery pragnęli otrzymać wyższe wykształcenie i zdobyć stopień naukowy [389].

Wśród eksternów początkowo przeważali Polacy. Wśród jezuitów był zawsze pewien odsetek obcokrajowców. Z niektórych wykładów korzystali również alumni wielonarodowościowego seminarium papieskiego [390].

[386] Szymon Fridelius do Merkuriana 10 III 1577. ARSI Pol. 80 f. 12.
[387] Warszewicki do Merkuriana 5 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 26.
[388] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11.
[389] *Annuae Prov. Pol. 1574.* ARSI Pol. 50 f. 55v.
[390] J. Poplatek, *Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1773.* « Ateneum Wileńskie », R. 11: 1936, s. 218-282.

IV

WYDZIAŁ TEOLOGICZNY

Program wykładów

Dla rozwoju studiów teologicznych na powstających uczelniach jezuickich decydujące znaczenie miał fakt, że św. Ignacy w wyborze programu nauczania nie wzorował się na Sorbonie, jak to uczynił w sprawach organizacji szkolnictwa, lecz na uniwersytetach hiszpańskich. Wykładana w nich teologia znalazła wspólny język z humanizmem, co było z wielką dla niej korzyścią. « To właśnie w Hiszpanii nastąpiło spotkanie humanizmu ze scholastyką. To połączenie dało początek współczesnej teologii » — stwierdził L. Willaert [391]. Teologia hiszpańska doceniała źródła pozytywne: Pismo św., naukę Ojców Kościoła i uchwały soborowe; nie oddawała się wybujałej i przesadnej spekulacji, jak to czyniły uniwersytety w Paryżu, Oksfordzie, Niemczech, Włoszech i Austrii. Dzięki takiej postawie uniwersytety hiszpańskie przyczyniły się w znacznym stopniu do odrodzenia teologii w Europie. Szczególną rolę w procesie odnowy studiów teologicznych odegrał uniwersytet w Salamance, gdzie znakomity profesor Franciszek de Victoria po raz pierwszy posłużył się w wykładach *Sumą* św. Tomasza z Akwinu w miejsce *Sentencji* Piotra Lombarda. Z jego szkoły, która łączyła głęboką spekulację z bogatą wiedzą pozytywną, wyszli: Franciszek Toledo, Grzegorz z Walencji, Rodriquez Arriaga i wielu innych wybitnych teologów jezuickich. Najwybitniejszymi profesorami w Kolegium Rzymskim byli właśnie Hiszpanie: Toledo, Suarez, Azor, Pereira, Ledesma, Vasquez i inni.

Poprzez Kolegium Rzymskie teologia hiszpańska przedostała się do wszystkich uniwersytetów, w których wykładali jezuici. Tak też

[391] L. Willaert, *Après le Concile de Trente. La Restauration catholique 1563-1648. Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, t. 18, Saint-Dizier 1960, s. 280.

było z Akademią Wileńską. Nie wykładano tu w ogóle *Liber sententiarum* Piotra Lombarda używanego powszechnie w XVI. w. jako podręcznik we wszystkich uniwersytetach (a na niektórych starych jeszcze w XVII w.). Od początku komentowano *Sumę teologiczną* św. Tomasza z Akwinu. W wykładach posługiwali się profesorowie metodą dyktowania i broniąc jej powoływali się na Franciszka de Victoria i jego sukcesy w uniwersytecie w Salamance. Obok nowej teologii scholastycznej — nowej, bo opartej na źródłach pozytywnych — Akademia Wileńska otaczała szczególną troską studium Pisma św. Wielkim uznaniem cieszyły się wykłady teologii polemicznej i moralnej, które miały licznych słuchaczy.

O kształcie teologii w Akademii Wileńskiej decydowali profesorowie. Podobnie jak w Kolegium Rzymskim, do najlepszych należeli Hiszpanie: Garcias Alabiano i Antoni Arias, którzy pierwsi objęli katedry po utworzeniu wydziału teologicznego. Studia teologiczne rozpoczęli oni w uniwersytetach hiszpańskich, ukończyli je zaś w Kolegium Rzymskim. Oni to przenieśli z Hiszpanii metodę dyktowania do Akademii Wileńskiej. Wszyscy niemal profesorowie Akademii Wileńskiej, z małymi tylko wyjątkami, studiowali w Kolegium Rzymskim. Profesorowie teologii polemicznej Emanuel de Vega i Jan Brant byli uczniami Roberta Bellarmina.

Kto nie prześledził dziejów myśli teologicznej u zmierzchu średniowiecza i u początków humanizmu, nie zrozumie, dlaczego w tym samym czasie, gdy teologia odstraszała w starych uniwersytetach, życzliwie i z zainteresowaniem była przyjmowana w nowych, dlaczego w Akademii Krakowskiej wykłady jej nużyły słuchaczy, a dla profesorów były ciężarem, zaś w Akademii Wileńskiej były chętnie wykładane i chętnie też słuchane [392].

Podstawą wykładów teologii scholastycznej od samego początku była *Suma teologiczna* św. Tomasza. Historyk kolegium wileńskiego opisujący otwarcie wydziału teologicznego (1578) zanotował, że Gar-

392 Nikt z piszących dotąd o teologii wileńskiej nie podkreślił ścisłego powiązania Wilna z Hiszpanią (szczególnie z Salamanką) poprzez Kolegium Rzymskie. Tymczasem jest to czynnik rzucający bardzo dużo światła na całość zagadnienia. Tylko pominięcie i niedostrzeżenie tego elementu może tłumaczyć wypowiedź ks. A. Klawka (*Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 18-19), że « scholastyka wileńska była naprawdę anachronizmem », z równoczesnym wyliczeniem najtęższych polskich teologów XVII w., którzy w większości na tej scholastyce zostali wykształceni. Por. M. J. Congar, *La théologie*, « Etude historique », 15: 1946, s. 346-502; M. Grabmann, *Geschichte der katholischen Theologie*, Freiburg im Breisgau 1933, s. 144; M. Grabmann, *Wstęp do Sumy teologicznej św Tomasza z Akwinu*, Lwów 1939; D'Irsay, *Histoire des universités françaises et étrangeres*, Paris 1933, t. 1, s. 331-361; R. P. Villoslada, *Storia del Collegio Romano*, Romae 1954, s. 12, 113.

cias Alabiano rozpoczął wykłady od komentarza pierwszej części *Sumy,* a jego kolega na drugiej katedrze teologii scholastycznej, Antoni Arias, od najpiękniejszej części z *Secunda Secundae,* od cnoty miłości [393].

Na otwarcie nowego kursu teologicznego został przysłany z Rzymu rozkład wykładów. Pod koniec 1582 r. prowincjał Campano donosił generałowi Akwawiwie, że otrzymał *Ordo studiorum* i że będzie robił wszystko, by był zachowany [394].

Rozkład wykładów przysłany z Rzymu ograniczał się do ogólnych wskazówek:

Godzina 9 - O przymiotach Bożych i tajemnicy Trójcy Świętej, z pierwszej części *Sumy* św. Tomasza

Godzina 14 - O sprawiedliwości i prawdzie, z *Secunda Secundae* św. Tomasza [395].

Rzymski rozkład wykładów nie wnosił istotnych zmian. Jego novum polegało na nieco odmiennym podziale materiału między dwóch profesorów. Traktaty z *Secunda Secundae* o miłości (q. 23-46) i o roztropności (q. 47-56) miał wykładać pierwszy profesor. Drugi rozpoczynał wykłady dopiero od traktatu o prawie i sprawiedliwości (q. 57-122). Taki podział materiału zachowywano w Kolegium Rzymskim [396], taki też zaproponował Projekt do *Ratio studiorum* z 1586 r. [397] i taki również został zaaprobowany i ostatecznie podany jako obowiązujący w *Ratio studiorum* z 1599 r. [398].

Równocześnie z teologią dogmatyczną rozpoczęły się wykłady Pisma św. Kronikarz kolegium zanotował krótko: « Evangelium S. Mathaei coepit P. Justus Rab » [399].

Rozkład wykładów polecał: « Każdej niedzieli będzie się objaśniać Ewangelię św. Łukasza » [400].

Profesorowie teologii w Akademii Wileńskiej szczególną troską otaczali Pismo św. Aprobowali w całej rozciągłości opinie *Projektu*

393 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111v. Rozkład wykładów przysłany z Rzymu nie mógł być wprowadzony w ciągu roku szkolnego 1582/83. Wprowadzono go w r. 1583/84 ze zmianami Pawła Bokszy. Nie wiadomo jednak, jak duże były te zmiany; z pewnością od niego pochodził przepis o nauczaniu języka ruskiego.

394 Campano do Akwawiwy 24 XII 1582. ARSI Germ. 160 f. 284-289 v.

395 *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313v.

396 MHSI MP (1), s. 517-518.

397 RStSI, t. 2, s. 77-78.

398 Tamże, s. 302. Siódma reguła profesora teologii podaje rozkład materiału na poszczególne lata.

399 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111.

400 *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313.

do *Ratio studiorum* z 1586 r., o wielkim znaczeniu Pisma św. tak dla naukowej polemiki, jak i działalności kaznodziejskiej, o nowych metodach wykładów Pisma św. (nie metodą scholastyczną), o wyborze tekstów. Ze swej strony pragnęli czegoś więcej. Sugerowali, by poznanie Pisma św. rozpoczynało się od samego nowicjatu, by młodzież w nowicjacie czytała Pismo św., uczyła się na pamięć ważniejszych i piękniejszych tekstów i recytowała je; po nowicjacie zaś, by przynajmniej przez pół godziny w niedziele, święta i dni wolne od nauki czytała Pismo św. To, zdaniem profesorów wileńskich, najlepiej przygotowałoby młodych jezuitów do studium egzegezy na teologii oraz zapalało miłością do niego [401]. Sugestie jezuitów polskich w tej dziedzinie nie zostały uwzględnione w ostatecznej redakcji *Ratio studiorum.*

Nauczanie Pisma św. wymagało znajomości języka hebrajskiego. Kronika kolegium wileńskiego podaje, że w kilka tygodni po utworzeniu katedry Pisma św. podjął wykłady języka hebrajskiego jeden z najlepszych jego znawców w Polsce, Jakub W u j e k [402].

Index lectionum z 1582 r. w ten sposób określił zakres programu języka hebrajskiego oraz czas lekcji: « w dni wolne od nauki [403], w święta i niedziele — tłumaczenie z hebrajskiego Księgi Rodzaju oraz wykład gramatyki » [404]. W latach osiemdziesiątych posługiwano się gramatyką Klenarda. Pod koniec XVI w., używano gramatyki Roberta Bellarmina, którą polecał *Projekt* do *Ratio studiorum* z 1586 roku [405].

Jezuici polscy wielką wagę przywiązywali do nauki języka hebrajskiego. Wychodzili oni z innego założenia niż ich towarzysze rzymscy, dla których język hebrajski o tyle był potrzebny, o ile pomagał do poznania Pisma św. Profesorowie z kolegiów polskich wiedzieli, że język hebrajski w szkołach innowierców był jednym z czynników, które przyciągały młodzież. Dlatego w początkach kolegium, zanim jeszcze rozpoczęto wykłady Pisma św., już wprowadzono lekcje tego języka i w Memoriale domagano się, by *Ratio studiorum* zostawiło swobodę w nauczaniu go w krajach północnych, aby był wykładany nie tylko teologom, lecz wszystkim, jak dzieje się to w szkołach innowierczych [406].

[401] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 40-41.
[402] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111v.
[403] Chodzi tu o czwartki całego roku.
[404] *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313.
[405] RStSI, t. 2, s. 125.
[406] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia f. 62, 63.

Do programu studiów teologicznych wchodziła także teologia polemiczna, zwana kontrowersją. Przedmiotem kontrowersji były zagadnienia sporne między katolikami a protestantami.

Index lectionum z 1582 r. polecał na pierwszej godzinie wykłady: « De dogmatibus ab haereticis nostris temporibus in controversiam vocatis » [407].

Bliższych danych o wykładach z kontrowersji w Akademii Wileńskiej nie ma. Istnieją jednak pewne przesłanki, które pozwalają z całą pewnością przyjąć, że w Akademii Wileńskiej panował niepodzielnie Robert Bellarmin, że wykłady teologii polemicznej w Wilnie były więcej lub mniej dokładnym odbiciem wykładów Bellarmina w Kolegium Rzymskim.

Przemawia za tym fakt, że profesorem kontrowersji w Akademii Wileńskiej został uczeń Bellarmina, wybitny polemista Emanuel de Vega, przemawiają tezy bronione w czasie dysput szkolnych [408], i wreszcie to, że profesorowie teologii radzący w Wilnie nad *Projektem* do *Ratio studiorum* pod koniec 1586 r. i na początku 1587, powoływali się na traktat Bellarmina, jako najbardziej odpowiedni do wykładów kontrowersji [409].

Teologia moralna miała cel czysto praktyczny. Reguła profesora tego przedmiotu polecała, by wykładający « skierował swoje wysiłki i zabiegi dla przygotowania doświadczonych proboszczów i szafarzy sakramentów » [410]. Profesor przez dwa lata winien był wyłożyć « Naukę o wszystkich sakramentach i karach kościelnych, a nadto o obowiązkach stanu ». Drugi profesor w tym samym czasie miał analizować *Dekalog,* « a przy siódmym przykazaniu będzie mówił o zawieraniu umów » [411].

W Akademii Wileńskiej wszystkie te zagadnienia musiał wyłożyć jeden profesor. Wykłady tego przedmiotu cieszyły się szczególnym wzięciem i miały wielu słuchaczów. Rektor Alabiano w 1587 r. donosił generałowi, że teologię moralną wykłada zadowalająco Adam Brock, cztery razy tygodniowo, że słuchają go alumni seminarium papieskiego i diecezjalnego, niektórzy z filozofów (ci, którzy nie będą studiowali teologii scholastycznej, lecz wkrótce po filozofii otrzymają święcenia

[407] *Index lectionum.* ARSI Germ. 161 f. 313v.
[408] *Assertiones Theologicae de augustissimo Eucharistiae Sacramento*, BJ, rkps 4776.
[409] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia f. 45.
[410] RStSI, t. 2, s. 323.
[411] Tamże, s. 324.

kapłańskie) oraz wszyscy ci, którzy nie będą studiować teologii dogmatycznej [412].

Metoda nauczania

Metodą nauczania, którą posługiwali się profesorowie Akademii Wileńskiej, był dyktat. Zagadnienie metody przekazywania słuchaczom treści nauczania w szkołach jezuickich ma swoją bogatą historię. Za życia św. Ignacego powszechnie przyjętym był wykład. Profesor tłumaczył jakieś zagadnienie, a słuchacze mogli robić zapiski, choć zasadniczo obowiązani byli tylko do wysłuchania wykładu. Z czasem zaczęła przeważać inna metoda, której początki dał sławny profesor uniwersytetu w Salamance, Franciszek de Victoria. Polegała ona na dyktowaniu gotowego już tekstu. Uczniowie zapisywali istotne elementy, a profesor na zakończenie powracał raz jeszcze do trudniejszych miejsc tekstu, rozwijając je i gruntownie tłumacząc.

W latach osiemdziesiątych XVI w. metoda dyktowania objęła wszystkie kolegia jezuickie, poza Włochami [413]. W Akademii Wileńskiej wprowadzili ją profesorowie, którzy studiowali w uniwersytetach hiszpańskich.

Projekt *Ratio studiorum* z 1586 r. [414] stanowczo odrzucił metodę dyktowania, przytaczając szereg racji przemawiających za usunięciem jej z kolegiów jezuickich. Zdaniem autorów Projektu, metoda ta jest niezgodną z tradycją szkolną i przepisami zakonnymi. Nie przysparza też prestiżu szkole jezuickiej, ponieważ dyktat nie może imponować tym licznym dostojnym gościom, którzy zwiedzają uczelnie Towarzystwa Jezusowego; także pod względem dydaktycznym ustępuje wykładowi, ponieważ słuchacze kierują swoją uwagę nie na treść, lecz przede wszystkim na zrobienie dokładnych notatek [415]. Wykład, przeciwnie, zmusza ucznia do samodzielnego formułowania myśli i do własnego osądu oraz budzi większe zainteresowanie dla omawianego zagadnienia [416].

Jezuici polscy, wśród których większość stanowili profesorowie wileńscy, w Memoriale w sprawie Projektu *Ratio studiorum* bardzo zdecydowanie bronili metody dyktowania, i żądając, by ją wszystkie

[412] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11v.
[413] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., Collegia, f. 48, 49, 50.
[414] RStSI, t. 2, s. 82.
[415] Tamże, s. 82, 83, 84, 85.
[416] Tamże, s. 84.

kolegia jezuickie przyjęły, wykazywali jej wyższość nad wykładem. Ich zdaniem, profesor przygotowując tekst dyktatu musi gruntownie przemyśleć każde zdanie, zdając sobie sprawę z odpowiedzialności za tych, którzy korzystać będą ze skryptu. Uczniowie zaś, którzy — jak się to często okazywało — nie zrozumieli wykładu, mogą swój skrypt gruntownie przestudiować i czytając go kilka razy, mogą spokojnie przemyśleć całe zagadnienie. Zresztą — wykazywali — nie chodzi tu o czysty dyktat, z pominięciem wykładu, lecz przeciwnie: o to, by profesor po ukończeniu dyktatu poświęcił kwadrans na wyjaśnienie trudniejszych zagadnień oraz drugi kwadrans na rozwiązywanie trudności, które przedstawiają słuchacze [417].

Ratio studiorum w ostatecznej redakcji z r. 1599 stonowała zakaz dyktowania, wysuwając tylko życzenie wykładów tam, gdzie to możliwe [418]. Jezuici wileńscy pozostali przy metodzie dyktowania do połowy XVIII w. W obronie dyktatu jako najlepszej metody nauczania wysuwali oni różne motywy. Najważniejszym jednak były trudności z podręcznikami, których brak zastąpić musiały skrypty.

Profesorowie

W Akademii Wileńskiej nie brak było w XVI w. ludzi wybitnych, szczególnie na wydziale teologicznym [419]. Niemała była w tym zasługa prowincjała Sunyera, który z uporem kołatał w Rzymie o jak najlepszych wykładowców. W doborze profesorów dla Akademii plany i aspiracje prowincjała polskiego były tak wielkie, że niekiedy aż nierealne. Między innymi prosił on generała o najwyższej klasy specjalistę języka hebrajskiego i arabskiego, Jana Baptystę Romano [420],

[417] *Iudicium Congregationis Prov. Pol.* ARSI F. Ges., f. 49-52, s. 21, 22.

[418] RStSI, t. 2, s. 288.

[419] Niektóre nazwiska profesorów wydziału teologicznego znalazły się już w *Polskim słowniku biograficznym* (Garcias Alabiano, Antoni Arias, Paweł Boksza, Artur Faunt, Stanisław Grodzicki, Baltazar Hostounsky, Adrian Junga), niektóre doczekały się monograficznego opracowania. Są jednak i tacy, o których dotychczas nawet nie wspomniano w literaturze poświęconej Akademii Wileńskiej, chociaż wykształceniem i pracą zasłużyli na to, by ich wydobyć z zapomnienia.

[420] Jan Romano, konwertyta, Żyd, przełożył na język arabski Pismo święte Nowego Testamentu oraz dekrety i kanony Soboru Trydenckiego, jak też wydał gramatykę i słownik języka arabskiego. Jako wybitny znawca języków Bliskiego Wschodu, służył papieżowi i kardynałom za tłumacza (Villoslada, *dz. cyt.*, s. 27, 30, 45, 52, 71). Przez kilka lat w listach Sunyera do generała powtarzało się nazwisko Jana Baptysty Romano. Miał on wykładać język hebrajski i arabski w kolegium wileńskim oraz duszpasterzować wśród Żydów i Tatarów. Sprawa przyjazdu Jana Romano do Polski była już zadecydowana. Przeszkodziło konsylium lekarskie. Mylą się Kot i Barycz

(Eliano, Bressano) i sławnego na Zachodzie Jana M a l d o n a t ę[421].

Był także inny czynnik oddziałujący z korzyścią na odpowiedni dobór profesorów teologii. W średniowiecznej hierarchii nauk, którą przyjęło szkolnictwo jezuickie, teologia stała na samym szczycie i najbardziej wybijający się profesorowie z wydziałów niższych po kilku latach obejmowali wykłady teologii.

Przed 1578 r. wykładał teologię tylko jeden profesor, przygotowując słuchaczy do przyszłego pełnienia funkcji kapłańskich. Drugi profesor wykładał język hebrajski.

Z chwilą otwarcia wydziału teologicznego w 1578 r., liczba profesorów teologii wzrosła do czterech. Dwóch wykładało teologię scholastyczną, jeden Pismo św. i jeden język hebrajski. Po trzech latach dodano jeszcze dwie katedry: teologii polemicznej i teologii moralnej. W ten sposób w Akademii Wileńskiej wykładało teologię sześciu profesorów. W dziewięćdziesiątych latach profesor teologii polemicznej komentował równocześnie Pismo św.[422].

Większość profesorów na katedrach teologicznych stanowili cudzoziemcy. Na osiemnastu — bo tylu wykładało teologię od początku kolegium do końca XVI stulecia — siedmiu było Polaków, a jedenastu cudzoziemców. Wśród tych ostatnich największą grupę, bo aż czterech, stanowili Hiszpanie[423], dwóch było Anglików i dwóch Belgów[424]. Portugalia, Czechy i Kraina (Austria) dały Akademii Wileńskiej po jednym profesorze[425].

Uderza brak Niemców[426] i Francuzów. Z przybyciem Henryka Walezego do Polski żywiono nadzieję, że uda się sprowadzić Francuzów.

twierdząc, że Jan Romano wykładał w Wilnie (H. Barycz, *Alma Mater Jagellonica*, Kraków 1958, s. 154; Kot, *Un Gesuita boemo...* s. 156; Hostounsky do Borgiasza 12 IX 1571. ARSI Germ. 181 f. 286; Sunyer do Borgiasza 11 i 21 VI 1571. ARSI Germ. 152 f. 48, 67, 91; Maggio do Nadala 16 XI 1571. ARSI Germ. 133 f. 92).

421 Sunyer do Merkuriana 10 IV 1577. ARSI Pol. 80, f. 16. O J. Maldonacie pisał ówczesny znakomity profesor Kolegium Rzymskiego, Jan de Mariana: « Maldonato, gloria della nostra nazione e del nostro Ordine », stał się nieśmiertelny « come rinnovatore dei metodi teologici e principe degli esegeti del suo tempo ». Villoslada, *dz. cyt.*, s. 59, 60.

422 *Annuae Prov. Pol. z lat 1592-1593, 1596 i 1598.* ARSI Pol. 50 f. 92, 111, 149, 165.

423 Garcias Alabiano, Antoni Arias, Michał Ortiz, Piotr Viana.

424 Anglicy: Adam Brock, Artur Faunt; Belgowie: Otto Bekan, Jan Gerardinus.

425 Emanuel de Vega, Baltazar Hostounsky, Michał Tolmeiner.

426 Piszący o Akademii Wileńskiej niesłusznie sądzili (jak np. Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 376), że wykładali w niej wyłącznie cudzoziemcy. Załęski pisał: « W Akademii Wileńskiej wykładali teologię scholastyczną przez długi czas niemal wyłącznie cudzoziemcy, zrazu Niemcy, jak Michał Tolmeiner, potem inni ». W świetle źródeł rzecz przedstawiała się inaczej. Nie było ani jednego profesora Niemca na teologii. Tolmeiner, który pochodził z Krainy, nie wykładał wcale teologii scholastycznej (zresztą sam nawet jej nie studiował), lecz jedynie język hebrajski.

Sunyer usilnie zabiegał o przysłanie ich do Polski [427]. Ucieczka króla przecięła jednak wszystkie plany. W XVI w. jezuitów francuskich na Akademii Wileńskiej nie było, w ogóle na terenie Polski źródła wspominają tylko o jednym [428].

Wśród profesorów wyższych wydziałów Akademii Wileńskiej nie było także Niemców. Prawdopodobnie wśród przysyłanych do Polski nie było wybitnych sił; skierowywano ich do środowisk, gdzie był element niemiecki (Braniewo, Dorpat, Ryga). Po elekcyjnej klęsce Habsburgów Niemcy nie byli popularni w Polsce. Wymowny pod tym względem jest list prowincjała Campano do generała Akwawiwy z r. 1584, w którym prosząc o rektora dla Akademii Wileńskiej, podkreśla z naciskiem, że nie może to być Niemiec [429].

Znaczna większość wykładowców wiedzę teologiczną zdobyła w Kolegium Rzymskim — środowisku odradzającej się myśli teologicznej — pod kierunkiem wybitnych profesorów. Dobierano ich ze stojących na najwyższym poziomie kolegiów jezuickich w Europie [430].

Profesorów dla Akademii Wileńskiej przygotowywali więc między innymi uczeni tej sławy, co Benedykt Pereira, Emanuel Sa, Franciszek Toledo, Jakub Ledesma, Stefan Tucci, Jan de Mariana, Achilles Gagliardi, Robert Bellarmin, Franciszek Suarez, Gabriel Vasquez, Jan Romano i inni.

Profesorowie narodowości angielskiej, tak na fakultecie teologicznym, jak i filozoficznym, wyszli z grupy katolików, którzy z chwilą wstąpienia na tron Elżbiety angielskiej zmuszeni byli uciekać z Anglii i którymi opiekował się sławny działacz kontrreformacyjny, założyciel seminarium przy uniwersytecie w Dounai, kardynał William Allen.

Działalność profesorów wileńskich nie ograniczała się do wykładów, dysput szkolnych i egzaminów. Oddawali się oni także pracy duszpasterskiej (publiczne dysputy, misje, kazania) i pisarstwu religijnemu. Dzieła ich miały najczęściej charakter polemiczny.

Już jeden z pierwszych katalogów kolegium wileńskiego (z r. 1571) podaje: « P. Baltazar Hostinus... controversiarum professor » [431]. Hostounsky'ego wykłady wybranych zagadnień z teologii polemicznej przeznaczone dla starszych uczniów trwały tylko kilka miesięcy. Rozpoczął je w maju r. 1571 [432], a już na początku 1572 r. Su-

[427] Sunyer do Merkuriana 9 VII 1573. ARSI Germ. 153 f. 125.
[428] Jan Forner, pracował w Dorpacie 1587. ARSI Pol. 6 f. 40.
[429] Campano do Akwawiwy 14 VI 1584. ARSI Germ. 163 f. 27.
[430] Por. Villoslada, *dz. cyt.*, s. 113.
[431] ARSI Pol. I f. 41.
[432] Warszewicki do Borgiasza 21 VI 1571. ARSI Germ. 152 f. 48-49.

nyer prosił Nadala o profesora teologii, bo Hostounsky zmuszony był wyjechać z Polski [433].

Od połowy 1574 r. rozpoczęły się wykłady teologii praktycznej, przeznaczonej dla absolwentów pierwszego kursu filozofii — jezuitów i eksternów. Chodziło o przygotowanie ich do funkcji kapłańskich. Program tych wykładów stanowiły zagadnienia z teologii moralnej i polemicznej oraz komentarz niektórych tekstów Pisma św. Profesorem tej bardzo praktycznej teologii został Piotr V i a n a , Hiszpan, który przybył z Rzymu do Poznania w drugiej połowie 1573 r. Tutaj wnet zaimponował wszystkim swoją wiedzą teologiczną. Na otwarcie roku szkolnego (7 X 1573) odbyła się w kolegium publiczna dysputa. Przedmiotem jej była nauka o usprawiedliwieniu i kulcie świętych. Obrony tez ze strony katolików podjął się właśnie Piotr Viana. Atakowali dwaj uczeni lekarze, luteranie, Niger i Polej. Dysputa stała się wielkim wydarzeniem miasta. Prawie cały wykształcony Poznań zebrał się w auli kolegium. Viana okazał się mistrzem w tego rodzaju walce. Raz pokonani, nie mieli przeciwnicy odwagi stanąć do dysputy, na którą jezuici zaprosili ich w następnym miesiącu.

Viana wykładał w Wilnie teologię moralną i polemiczną przez rok 1574/75, po czym rozpoczął wykłady z filozofii. Razem z Piotrem Vianą przybył do Poznania inny Hiszpan, Antoni Arias. Gdy Viana udał się do Wilna, Arias został skierowany do Braniewa, gdzie wykładał teologię moralną i komentował Pismo św. Jakub Wujek, rektor kolegium poznańskiego, prosił generała, by go odwołał z Braniewa i skierował do Poznania, argumentując krótko: szkoda takiego człowieka dla Braniewa [434]. Sunyer uprzedził jednak polecenie generała i wysłał Ariasa do Wilna, gdzie pragnął otworzyć akademię [435].

Po Piotrze Vianie wykładał przez dwa lata Antoni A r i a s (1576 i 1577). Według relacji Sunyera, z wielkim pożytkiem omawiał on zagadnienia teologii moralnej i polemicznej oraz komentował Pismo św. [436].

Pod koniec października 1578 r. otwarto kurs teologii dogmatycznej, z dwoma katedrami. Jedną oddano Garciasowi A l a b i a n o , drugą Antoniemu Ariasowi [437]. Obydwaj, będąc dobrymi teologami, stanowili cenny nabytek.

433 Sunyer do Nadala 9 II 1572. ARSI Germ. 134 f. 398.
434 Sygański KJW, s. 56.
435 Sunyer do Merkuriana 23 XII 1575. ARSI Germ. 155 f. 254.
436 Sunyer do Merkuriana 3 IX 1576. ARSI Germ. 137 f. 229.
437 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111 v.

Alabiano był do pracy profesorskiej dobrze przygotowany. Po wstąpieniu do Towarzystwa Jezusowego, studiował przez trzy lata filozofię w Saragossie, następnie trzy lata teologię w Walencji i rok w Barcelonie. Dla uzupełnienia wiedzy teologicznej został wysłany do Rzymu, gdzie słuchał wykładów jeszcze przez pół roku w Kolegium Rzymskim, prowadząc równocześnie powtórki z młodymi studentami.

Stosunkowo długie studium filozoficzne i teologiczne na uniwersytetach hiszpańskich, praktyka w Kolegium Rzymskim, wielkie zdolności oraz zapał do pracy decydowały o jego wybitnych kwalifikacjach na stanowisko wykładowcy nowo założonej Akademii. Wykłady rozpoczął Alabiano komentowaniem pierwszej części *Sumy teologicznej* św. Tomasza; prowadził je prawie przez 7 lat. Pełnego zadowolenia z nich nie miał. Nie osiągnął bowiem tego, o czym marzył jadąc do Wilna. Chciał bowiem stworzyć w Akademii ośrodek naukowy, z którego wyszłaby grupa teologów-specjalistów, dobrze przygotowanych profesorów i polemistów. W sposób plastyczny, z pewną nawet goryczą przedstawiał generałowi Akwawiwie swoje żale: zdolności Polakom nie brak. Jest wśród nich bardzo dobry materiał; niestety, nikt z nich nie kończy pełnego kursu teologii scholastycznej. Często po roku lub po dwóch zabiera ich prowincjał do pracy. Na początku drugiego kursu pisał: « Oby z tych obecnie, którzy zgłosili się na nowy kurs, jaki właśnie jutro, 2 stycznia, z pomocą Bożą zaczynamy, wytrwało przynajmniej czterech, abyśmy mogli z nich w czterech latach zrobić teologów. Bo jeżeli będą nam zabierać słuchaczy po roku lub po dwu latach, jak dotychczas robiono, to i za dwadzieścia lat nie będziemy mieli ani jednego teologa »[438].

Po tych skargach Alabiano wyrażał nadzieję, że na przyszłość prowincjał zmieni sposób postępowania. Po niedługim czasie powracał znowu do starych kłopotów.

Listy Alabiano, nabrzmiałe troską o gruntowne wykształcenie słuchaczy, nie mogły radykalnie zmienić sytuacji w Akademii, wobec ogromnego braku pracowników, jaki odczuwała młoda, rozwijająca się w szybkim tempie prowincja polska. Wielki autorytet, jakim się cieszył Alabiano w uczelni i w społeczeństwie, jego szczera troska o przyszłość Akademii zadecydowały, że generał polecił mu w 1585 r. objąć urząd rektora uniwersytetu[439].

[438] Alabiano do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 20.
[439] *Katalogi z 1584 i 1587 r.* ARSI Pol. 6 f. 2 i 16; Alabiano do Akwawiwy 1 I, 10 VII i 27 VII 1584. ARSI Germ. 162 f. 20, 74 i ARSI Germ. 163 f. 101 v.; Campano do Akwawiwy 25 VII 1584. ARSI Germ. 163 f. 97. ARSI, t. 18: 1949,

Po Alabiano pierwszą katedrę teologii scholastycznej objął Stanisław Grodzicki. W 1597 r. Grodzicki, jako rektor kolegium poznańskiego, tak pisał w katalogu o swoim wykształceniu: « Studia gimnazjalne odbył w Polsce i w Niemczech. W Rzymie ukończył kurs filozofii i teologii. Doktoryzowany w Rzymie » [440]. Grodzicki nauki humanistyczne studiował w kolegium Lubrańskiego w Poznaniu, następnie w latach 1556-1557 we Frankfurcie nad Odrą; po przyjeździe zaś z Niemiec w Akademii Krakowskiej, gdzie w 1560 r. uzyskał bakalaureat sztuk wyzwolonych. Po siedmioletniej przerwie w studiach (po śmierci ojca oddał się kupiectwu), zachęcony prawdopodobnie przez Warszewickiego do dalszego kształcenia się, wyjechał do Rzymu, gdzie przeszedł trzyletni kurs filozofii. Mieszkał przez dwa i pół roku w Collegium Germanicum, utrzymując się za własne pieniądze. Po ukończeniu filozofii rozpoczął studia teologiczne, które wnet przerwał, wstępując do nowicjatu (1571). Był to krok, na który zdecydował się Grodzicki po wielu rozterkach duchowych i walkach wewnętrznych, krok długo i gruntownie przemyślany [441]. Skrupulatność, niekiedy może aż do przesady posunięta, była cechą charakterystyczną Grodzickiego. Teologię, po trzyletnim wyczerpującym studium, ukończył uzyskując doktorat. Do Polski powrócił w 1575 r., aby przez przeszło dziesięć lat zajmować się pracą administracyjną (urząd przełożonego w Pułtusku, Krakowie, Jarosławiu). Powołany w 1585 r. na katedrę teologii scholastycznej, miał za sobą niewielką praktykę pedagogiczną: był przez jakiś czas kierownikiem ćwiczeń z teologii moralnej w Collegium Germanicum oraz prefektem nowicjuszów w Kolegium Rzymskim. Z powierzonego mu zadania wywiązywał się dobrze. Alabiano jako rektor Akademii Wileńskiej donosił generałowi, że Grodzicki wykłada z wielkim zadowoleniem wszystkich [442]. W 1590 r. skończył pracę profesorską. Przeszedł znowu do administracji: najpierw na stanowisko kanclerza Akademii, a następnie na urząd rektora kolegium poznańskiego. Obok pracy w administracji zakonnej i pracy profesorskiej, oddawał się Grodzicki z wielkim powodzeniem pracy duszpasterskiej i pisarskiej [443].

Po Grodzickim pierwszą katedrę teologii scholastycznej objął

s. 8, 60-62; Sygański LS, s. 159-160, 254-256, 262; S. Bednarski, *Alabiano Garcia*, w: PSB t. 1, s. 40.

440 ARSI Pol. 7 I. f. 2 II.

441 ARSI F. Ges., Voc. f. 53-55.

442 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.

443 *Grodzicki Stanisław*, w: PSB, t. 8, s. 618-619; K. Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki SJ*, Kraków 1973.

Anglik, Artur F a u n t (1552-1591), postać nie mniej wybitna od swoich poprzedników. W Lowanium, dokąd wysłał go późniejszy kardynał Allen, studiował nauki humanistyczne. Po nowicjacie w Monachium powrócił do Lowanium na pięcioletnie studium retoryki i filozofii. Teologię studiował w Kolegium Rzymskim przez cztery lata (1576-1580). Mistrzem, który dał mu najwięcej, był Robert Bellarmin. Do kolegium w Poznaniu przyjechał w 1581 r. i pracował tu bardzo owocnie. Był profesorem języka greckiego, profesorem teologii polemicznej i moralnej, prowadził dysputy, pisał dzieła polemiczne, był doradcą prymasa S. K a r n k o w s k i e g o . Do Wilna został posłany w 1590 r. Promowany na doktora teologii, rozpoczął wykłady teologii dogmatycznej w jesieni tegoż roku. Niestety, już 28 lutego w 1591 r. zmarł młodo, jako ofiara panującej epidemii [444].

Opuszczoną katedrę otrzymał dotychczasowy profesor filozofii, Marcin Ś m i g l e c k i . Naukę rozpoczął on w szkole katedralnej w rodzinnym Lwowie. Prawość charakteru i wybitne zdolności zwróciły nań uwagę Jana Zamoyskiego, który wysłał go z bratem do kolegium jezuickiego w Pułtusku. Nadzwyczajne postępy cieszyły kanclerza, który widział w młodym adepcie przyszłego profesora dla mającej powstać akademii w Zamościu. Z tą myślą wysłał go Zamoyski na dalsze studia do Kolegium Rzymskiego (1580). Tutaj powtarzał jeszcze rok retorykę, ponieważ jego protektor pragnął, by Śmiglecki zdobył w Rzymie jak najbardziej gruntowne wykształcenie humanistyczne. Tymczasem Śmiglecki wstąpił do Towarzystwa Jezusowego, z czym Zamoyski nie chciał się pogodzić. Na próżno jednak wielki kanclerz groził i prosił, na próżno Skarga przedstawiał generałowi jezuitów, na jaki gniew potężnego magnata naraża się kolegia polskie. Śmiglecki po rocznym nowicjacie, dwuletnim studium filozofii i dwuletnim teologii (profesorami jego byli m. in. F. Suarez, i R. Bellarmin) powrócił do Polski w 1586 r. Skierowany do Wilna wykładał tam najpierw filozofię, a od 1591 r. teologię scholastyczną. Z powierzonego zadania wywiązywał się doskonale. Z młodego profesora zadowoleni byli i uczniowie, i przełożeni [445]. Promocja na doktora w 1594 r. była wyrazem ogólnego uznania dla jego pracy. Profesor Śmiglecki był równocześnie troskliwym wychowawcą. Martwił się

[444] *Faunt (Faunteus) Wawrzyniec Artur*, w: PSB, t. 6 s. 378; L. Piechnik, *Działalność jezuitów na polu szkolnictwa w Poznaniu w XVI w.*, « Nasza Przeszłość » t. 30: 1969, s. 194.

[445] Przełożeni posłali do Rzymu następującą opinię o Śmigleckim: « ingenio et iudicio excellenti; valet ad conversandum, regendum, docendum philosophiam et theologiam; in humanioribus bene versatus ». BOSS, rkps 96 II, s. 25.

tym, że *Ratio studiorum* z 1591 r., wprowadzona na próbę, za mało uwzględniała stronę wychowawczą, dając pierwszeństwo zdobywaniu wiedzy.

W czasie pracy profesorskiej Śmiglecki znalazł czas na pracę polemiczną — dysputy i rozprawy pisemne przeciw kalwinom i arianom. Od 1599 r. Śmiglecki przeszedł do pracy administracyjnej w zakonie: pełnił funkcję rektora w Pułtusku, Poznaniu i Kaliszu, gdzie zmarł w 1619 r.[446].

Równocześnie z Alabiano w 1578 r. rozpoczął wykłady teologii scholastycznej także Hiszpan, Antoni A r i a s . Bogatszy w praktykę pedagogiczną, nie ustępował mu pod względem przygotowania teoretycznego. Obok studiów humanistycznych w kolegium jezuickim w Alcala de Henarès, ukończył pełny kurs filozofii ze stopniem bakałarza. Teologię studiował pięć lat: rok w Ocannie, trzy lata w Placencji i rok w Kolegium Rzymskim. Wysłany do Polski w 1573 r., wykładał przez dwa lata w Braniewie teologię moralną i polemiczną, następnie w Wilnie Pismo św., teologię polemiczną i teologię moralną (1576-1578). W pierwszych latach jego pracy profesorskiej narzekali słuchacze na brak jasności w wykładach, podkreślali równocześnie z uznaniem ogromną wiedzę profesora. Były nawet głosy, by go odesłać z Polski, zwłaszcza gdy Arias lekko ogłuchł. Po pewnym czasie jednak ustały w Wilnie skargi na niejasność jego wykładów. Powierzono mu katedrę teologii dogmatycznej oraz promowano na doktora teologii.

Pracę profesorską przerwał w 1586 r. Wyjechał na dwór królewski, by zastąpić Laternę w obowiązkach kapelana nadwornego Stefana Batorego. Po pół roku wrócił na katedrę profesorską, mimo nalegań pragnącego go zatrzymać przy sobie króla, któremu odpowiadały jego kazania, proste, spokojne, rozumne, pozbawione patosu i sztuczek oratorskich. Życie na dworze nie odpowiadało psychice Ariasa; odtąd opuszczał Wilno tylko na krótko i zwykle w czasie wakacji (sejm elekcyjny w Warszawie 1587, wizytacja diecezji z biskupem Radziwiłłem itp.).

[446] *Katalogi z lat 1590, 1593, 1597 i 1599*, ARSI Pol. 7 II, f. 100 i 158v. ARSI Pol. 7 I, f. 208 i 278; Campano do Akwawiwy 6 IV 1591. ARSI Germ. 169 f. 85; Maselli do Akwawiwy 25 III 1592. ARSI Germ. 176 f. 90; Boksza do Akwawiwy 27 V 1594. ARSI Germ. 172 f. 214; Śmiglecki do Akwawiwy 7 II 1595, 27 I 1596, 19 I 1597. ARSI Germ. 174 f. 112. ARSI Germ. 176 f. 32. ARSI Germ. 177 f. 51; Baliński, *dz. cyt.*, s. 95, 97 passim; Barycz, *Polacy na studiach...*, s. 228-230, 254-257; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 2, s. 55 passim, t. 3, s. 124 passim; Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 256, 379, 707, 790, 750; Sygański LS, s. 171, 173, 194 i 197; R. Jączyński, *Życie świętych i ludzi sławnych w Polszcze*, BCzart., rkps 1266.

W dziejach Akademii Wileńskiej Ariasowi przypada ważna rola. Postać to wybitna i sympatyczna. Nie był rzutkim organizatorem, ani błyskotliwym mówcą, cechowała go natomiast wielka sumienność i rzetelność w pracy. Piękną cechą charakteru Ariasa była miłość do ludzi, zwłaszcza biednych i cierpiących. Gdy wracał z dworu królewskiego, rozdał spotkanym po drodze ubogim dary, którymi obdarzyła go królowa. Ostatnim przejawem jego miłości do cierpiących było posługiwanie zarażonym podczas epidemii. Umarł 4 marca 1591 r. jako ofiara szalejącej zarazy. Wojewoda wileński, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, w r. 1599 polecił przenieść zwłoki Ariasa ze wspólnego grobu jezuitów do kaplicy Matki Boskiej w kościele Św. Jana. Kazał też wmurować ku czci zmarłego kamienną tablicę pamiątkową po lewej stronie ołtarza [447].

Po tragicznej śmierci w jednym tygodniu dwóch profesorów teologii dogmatycznej, Faunta i Ariasa, prowincjał Campano zwrócił się do Rzymu z prośbą o pomoc. Pragnął przed św. Michałem obsadzić drugą katedrę teologii scholastycznej. W wypadku, gdyby Rzym nie mógł przysłać żadnego profesora, w liście z 6 kwietnia 1591 r. przewidywał on tylko jedno rozwiązanie: rektorowi z Braniewa, Fryderykowi Bartschowi, oddać drugą katedrę, zwalniając go równocześnie z urzędu przełożonego [448]. W liście następnym z 3 lipca 1591 wymieniał jeszcze kandydatury Leonarda Krakera i Jana Branta. Prosił, by następca mógł być promowany na doktora teologii, bo tego wymaga godność Akademii i wzgląd na protestantów, wrażliwych na stopnie naukowe [449].

Profesorem został Leonard K r a k e r . Maselli, nowy prowincjał, donosząc generałowi o tym, scharakteryzował Krakera krótko: « Posiada wybitne zdolności ». Ponadto, zdaniem Masellego, długa praktyka profesorska (wykładał przez trzy kursy filozofię) zadecydowała o jego wyborze [450]. Kraker był pierwszym profesorem na katedrze teologii scholastycznej, który wykształcenie teologiczne zdobył w Akademii Wileńskiej. Pochodził z Poznania. Nauki humanistyczne rozpoczął w rodzinnym mieście, prawdopodobnie pod Benedyktem Her-

[447] *Katalogi z lat 1584, 1587 i 1590.* ARSI Pol. 6 f. 2, 16ᵛ i ARSI Pol. 7 II, f. 99; *Vocatio Antoni Arias.* ARSI F. Ges., II, f. 12-13, 133-135; Arias do Campano 20 i 25 VIII 1587. ARSI Germ. 167 f. 302 i 313; Boksza do Akwawiwy 1 I 1584. ARSI Germ. 162 f. 18 v.; Campano do Akwawiwy 15 VII 1587. ARSI Germ. 167 f. 282ᵛ; J. Poplatek, *Arias Antoni,* w: PSB t. 1, s. 157; Sygański KJW, s. 43, 56, 163.
[448] Campano do Akwawiwy 6 IV 1591. ARSI Germ. 169 f. 85.
[449] Campano do Akwawiwy 3 VII 1591. ARSI Germ. 169 f. 192.
[450] Maselli do Akwawiwy 14 X 1591. ARSI Germ. 169 f. 289.

bestem. Gdy jego nauczyciel opuszczał Poznań, Kraker pragnął jechać z nim do Rzymu. Matka nie zgodziła się na to, ze względu na jego młody wiek i jak opisuje Kraker w swojej autobiografii — postanowiła, po naradzie ze znajomymi, wysłać go do Braniewa. Kraków w tych rodzinnych naradach pominięto, ze względu na to, że obyczaje tamtejszych studentów budziły zastrzeżenia i obawy. Po przyjeździe do Braniewa szesnastoletni Kraker wystąpił z własnymi wierszami na otwarciu semestru. Przyjęto je z uznaniem. Po ukończeniu gimnazjum braniewskiego (1569) udał się do Rzymu, gdzie po nowicjacie studiował trzy lata filozofię w Kolegium Rzymskim (1571-1574). Wróciwszy do Polski, rozpoczął pracę pedagogiczną od nauczania syntaksy w Braniewie, następnie w Pułtusku wykładał retorykę, w Wilnie matematykę i przez prawie 8 lat filozofię. Po tej długiej praktyce pedagogicznej rozpoczął studium teologii (1586), by po jego ukończeniu powrócić do pracy pedagogicznej już jako profesor teologii. Z powierzonego mu obowiązku wywiązywał się dobrze. Maselli po wizytacji kolegium wileńskiego doniósł generałowi, że jest zadowolony z nowych profesorów teologii. Wyrazem uznania dla pracy profesorskiej była promocja Krakera na doktora teologii w 1594 r.

Kraker wykładał trzy lata teologię, po czym objął urząd rektora w Akademii [451].

Od 4 października 1594 r. Krakera zastąpił Michał Ortiz (1560-1638), Hiszpan z Victoria w Kastylii. Do jezuitów wstąpił w Salamance po poetyce (1577), w zakonie jeszcze przez dwa prawie lata kończył nauki humanistyczne. Następnie studiował trzy lata filozofię i tyleż teologię (1584-1587). Do Polski przybył w r. 1587. Prowincjał Campano skierował go do Kolożwaru, gdzie został prefektem studiów i profesorem w klasie syntaksy. Po usunięciu jezuitów z Siedmiogrodu Ortiz kontynuował pracę pedagogiczną w Wilnie, najpierw jako profesor retoryki, następnie filozofii, a od 1594 r. teologii scholastycznej. Wykłady rozpoczął od komentowania pierwszej części *Sumy* św. Tomasza *De Deo uno et trino, de angelis*. Praca jego była oceniana pozytywnie. Uzyskał stopnie naukowe: magisterium z filozofii i doktorat z teologii, obydwa w Akademii Wileńskiej. Wykładał do 1602 r. [452]. Resztę życia poświęcił pracy administra-

[451] *Katalogi z lat 1584, 1590, 1593, 1597 i* 1599. ARSI Pol. 6 f. 2 v. ARSI Pol. 7 II, f. 108 v. i 158. ARSI Pol. 7 I f. 208 i 278. Autobiografia, ARSI F. Ges., Vocat. III, f. 154; Boksza do Akwawiwy 27 V i 24 VII 1594. ARSI Germ. 172 f. 214 i 324; Barycz, *Polacy na studiach...*, s. 133; Baliński, *dz. cyt.*, s. 92; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 3, s. 24, 509.

[452] Wykłady jego z lat 1595 i 1596 pozostały w rękopisie, BJ, rkps 2706.

cyjnej na stanowiskach rektora kolegium kaliskiego (1602-1605), rektora Akademii Wileńskiej (1605-1608), przełożonego prowincji litewskiej (1624-1627) i wreszcie rektora w Nieświeżu (1627-1630)[453].

Obok dwóch katedr teologii scholastycznej, które powstały z chwilą otwarcia wydziału teologicznego, utworzono w Akademii Wileńskiej osobną katedrę Pisma św. Profesorem został Justus Rab z Krakowa. Wykłady rozpoczął on od komentowania Ewangelii św. Mateusza[454]. Wykładał przez trzy lata. Studia rozpoczął w Pińczowie, następnie przez 4 lata był uczniem Sturma w Strasburgu (1555-1559), po czym przez kilka lat uczył się języków starożytnych na protestanckich uniwersytetach w Wittenberdze, Genewie i Lipsku[455].

W Paryżu, do którego przyjechał w 1564 r., studiował przez cztery lata nauki humanistyczne, filozoficzne i teologiczne. Tutaj też pod wpływem głośnego teologa, Jana Maldonaty, powrócił do Kościoła i udał się na dalsze studia do Kolegium Rzymskiego (1568). Po studium teologii dogmatycznej, polemicznej i moralnej wstąpił Rab do Towarzystwa Jezusowego. Z nowicjatu, w którym przebywał dziewięć miesięcy, został skierowany do Lyonu do nauczania retoryki. Po roku, na prośby Sunyera, przyjechał do Polski. Zanim został profesorem w Akademii Wileńskiej, przeszedł kilka lat praktyki pedagogicznej, najpierw w Braniewie, ucząc retoryki, później w Pułtusku, gdzie wykładał Pismo św. dla wyższych klas. Gdy dla jezuitów otworzyły się możliwości pracy w Siedmiogrodzie, Rab został skierowany do Kolożwaru w celu nauczania retoryki i Pisma św. Praca Raba była bardzo wszechstronna. Głoszenie kazań, misje w Mołdawii i Szwecji, własne pisarstwo — wypełniały, obok zajęć profesorskich, jego pracowite życie. Był także cenzorem Pisma św. tłumaczonego przez Wujka i spowiednikiem Zygmunta III. W tym szerokim wachlarzu zajęć najwięcej lat życia i pracy poświęcił obowiązkom prefekta szkoły. Jak podaje katalog z 1599 r., obowiązki te pełnił przez lat 18 (w ciągu 50 lat życia i 30 lat spędzonych w zakonie). Przełożeni wyzyskali jego długie doświadczenie ze szkół zagranicznych, także pro-

[453] *Katalogi,* jak w przypisie 61; Campano do Akwawiwy 6 IV 1591. ARSI Germ. 169 f. 85-90; Boksza do Akwawiwy 27 V 1594. ARSI Germ. 172 f. 214; Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 256, 376; Sygański, KJW, s. 171; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 3, s. 24; BOSS, rkps 96 II, s. 25.

[454] *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111v.

[455] Barycz (*Polacy na studiach...*, s. 131) twierdzi, że Rab studiował w Jenie, pomija zaś Genewę. Katalog osobowy z roku 1587 (ARSI Pol. 6 f. 34), który najpełniej przedstawia studia Raba, mówi o Genewie, nie wspominając o Jenie; M. Bednarz, *Rappowie.* ASI Crac., rkps bez sygnatury.

testanckich. W tej bardzo różnorodnej pracy pomocną była Rabowi znajomość języków obcych. Oprócz znakomitego opanowania trzech języków humanistycznych, władał on swobodnie językiem niemieckim, francuskim i włoskim[456].

Pod koniec lat osiemdziesiątych prawdopodobnie wykładów z P i s m a ś w . w Akademii Wileńskiej nie było. Źródła nie wymieniają żadnego profesora. Przemawia też za tym sprawozdanie Ludwika Masellego z wizytacji, którą przeprowadził w Akademii Wileńskiej w 1592 r. Pisał on do generała: « W szkole wyższej bowiem nie ma ani Pisma św., ani języka hebrajskiego »[457].

Na początku 1593 r. znów donosił: « Do wyższych studiów dodano niedawno wykład Pisma św. i kontrowersji, co drugi dzień na zmianę, który prowadzi ten sam profesor, tj. o. Brant »[458].

B r a n t , uczeń Benedykta Pereiry z Kolegium Rzymskiego, wykładał Pismo św. przez 5 lat, tzn. do 1597 r., według przepisów *Ratio studiorum* z r. 1591[459].

Od 1598 r. katedrę po Brancie objął Jan G e r a r d i n u s .

Pierwszym, który wykładał j ę z y k h e b r a j s k i w kolegium wileńskim, był Michał T o l m e i n e r (ur. 1540), z Krainy. Do jezuitów wstąpił w Wiedniu (1577) po ukończonych studiach humanistycznych. Zdobył gruntowne wykształcenie humanistyczne, natomiast filozoficzne i teologiczne niewielkie (w Pradze dialektyka i teologia moralna), zaledwie w zakresie obowiązującym, by otrzymać święcenia kapłańskie. Przyczyną była choroba oczu. Do Wilna przybył w 1570 r., gdzie pracował bardzo pożytecznie w administracji oraz jako kaznodzieja niemiecki. Zdolności do języków (oprócz trzech języków humanistycznych i ojczystego, tzn. słoweńskiego, znał również język niemiecki i czeski) pozwoliły mu na opanowanie języka polskiego. Język he-

456 *Katalog 1571*. ARSI Pol. 7 I, f. 31-32. *Katalogi z lat 1584, 1587 i 1594*. ARSI Pol. 6 f. 34 i 92; ARSI Pol. 7 I, f. 222; *Katalog 1599*. ARSI Pol. 7 I, f. 278. ARSI Autobiografia F. Ges. Voc. II, f. 41-61; Sygański LS, s. 353; Barycz, *Polacy na studiach...*, s. 130-131, 135; *Doc. Hung.*, t. 2, s. 520; t. 3, passim. Jakub Szafarnius, rektor kolegium lubelskiego pisał na temat uzdolnień i wiedzy Raba: « Praestans ingenium, memoria in linguis, iudicium et prudentia plus quam mediocris, experientia non parva; in litteris profectus magnus. Naturalis complexio sanguinea. Talentum ad omnia Societatis munia ». BOss, rkps 96 II, s. 81.

457 ARSI Germ. 170 f. 10v.

458 « Ad studia altiora addita est nuper lectio scripturae sacrae et controversiarum alternis diebus ab eodem professore, qui est P. Brantus ». Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34v.

459 Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34v.

brajski wykładał Tolmeiner od r. 1572 do 1576. Z powodu słabego zdrowia, nadwyrężonego w czasie epidemii w 1575 r. Sunyer zmuszony był odesłać go do Austrii. Tolmeiner, jedyny jezuita z Krainy, był postacią sympatyczną i wielce zasłużoną dla kolegium. Do Polski był bardzo przywiązany. Dowodem tego są jego listy do generała, pełne troski o byt i rozwój młodej wiceprowincji, oraz zapis, jaki uczynił ze swej ojcowizny na rzecz kolegiów polskich (dla kolegium pułtuskiego 900 złp., dla wileńskiego 500 złp. oraz dla braniewskiego 400 złp.). Przy pewnym niedostatku wykształcenia filozoficznego i teologicznego, odznaczał się wielkim wyrobieniem duchowym, hartem wobec cierpienia i pogodą wewnętrzną. Jego opiece duchowej została oddana powstająca właśnie *Sodalicja Mariańska*[460].

Historyk kolegium, opowiadając o otwarciu wydziału teologicznego w r. 1578, zanotował: « Po kilku tygodniach zaczął O. Rektor uczyć języka hebrajskiego »[461]. Rektorem wówczas był już Jakub Wujek. Wujek studiował język hebrajski najpierw w Akademii Krakowskiej, później (1565-1567) w Kolegium Rzymskim pod Janem Baptystą Romano (Eliano). Wykładał jednak nie dłużej niż rok, już bowiem we wrześniu 1579 r. wyruszył jako kierownik misji do Siedmiogrodu[462].

W latach osiemdziesiątych obowiązek profesora języka hebrajskiego pełnił także przełożony kolegium, Paweł Boksza[463].

Katedra teologii polemicznej w Akademii Wileńskiej rozpoczęła działalność w 1581 r.[464]. Profesorem został Emanuel de Vega, Portugalczyk (1553-1638). Przygotowany do tej pracy był znakomicie. Nauki humanistyczne, z dwuletnią retoryką, ukończył w

460 *Katalogi kolegium w Wilnie z lat 1571 i 1572*. ARSI Pol. 7 I, f. 39 i 41; Tolmeiner do Borgiasza 7 VI 1571 i 5 VII 1572. ARSI Germ. 152 f. 58 i ARSI Germ. 134 f. 402. Maggio do Borgiasza 23 III 1568, 8 II, 8 V, 24 VI i 25 VIII 1570. ARSI Germ. 151 f. 37, 129, 149, 256v; Tolmeiner do Merkuriana 15 VII 1573, 27 IV 1574, 7 II i 25 VIII 1575. ARSI Germ. 153 f. 139; ARSI Germ. 154 f. 85; ARSI Germ. 136 f. 360, s. 387-387 v.; Sunyer do Merkuriana 10 i 11 XI 1576. ARSI Germ. 137 f. 309 i 310; Sygański LS, s. 82; A. Kroess, *Geschichte der böhmischen Provinz*, t. 1, Wien 1910, s. 104, 118, 137 i 229.

461 *Historia Coll. Viln.* ARSI Pol. 65 f. 111.

462 Dane biograficzne i bibliograficzne dotyczące Jakuba Wujka w pracy J. Poplatka, *Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka T. J. i program dalszej pracy*, « Polonia Sacra », 3: 1950, s. 20-65; t. 2 i t. 3, passim.

463 *Katalog kolegium w Wilnie 1584*. ARSI Pol. 6 f. 2. W latach dziewięćdziesiątych nauczanie języka hebrajskiego wchodziło w zakres obowiązków profesora Pisma św.

464 *Historia seu succinta narratio*. ARSI Pol. 75 f. 298.

mieście rodzinnym, w Coimbrze. Nauczycielami jego od lat najmłodszych byli jezuici. Już jako jezuita (wstąpił do zakonu w październiku 1569 r.) studiował w Kolegium Rzymskim 3 lata filozofię oraz 5 i pół roku teologię. Za mistrza teologii polemicznej miał największego specjalistę w tej gałęzi wiedzy, Roberta Bellarmina, który wydając swoje dzieło, *Controversiae christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, dał wspaniałą broń wszystkim walczącym z protestantyzmem. Obok trzech języków humanistycznych, nauczył się w Rzymie jeszcze języka włoskiego, a w Wilnie litewskiego i polskiego.

Emanuel de Vega wykładał od r. 1581 do 1587 teologię polemiczną. Zachowały się jego wykłady z r. 1585 o usprawiedliwieniu człowieka wobec Boga, o Kościele i o pokucie [465]. Vega był jednak słabym dydaktykiem. Garcias Alabiano, rektor Akademii, pisał na początku 1587 r. do Akwawiwy, że słuchacze teologii nie są zadowoleni z wykładów Emanuela de Vegi: chociaż bowiem jest niezwykle uzdolniony i materiał ma bardzo dobrze opanowany, to jednak metoda jego wykładów jest zawiła i trudna. Poza tym w sądach swych jest zbyt wolnomyślny, co może być niebezpieczne dla przyszłych kapłanów. Alabiano sugerował przeniesienie Vegi na inne stanowisko: skoro dobrze mówi kazania i jest mistrzem w prowadzeniu rozmów z młodzieżą, to mógłby pracować na innym polu [466].

We wrześniu 1587 r. wyjechał Emanuel de Vega do Siedmiogrodu. Przed wyjazdem był promowany na doktora teologii. Prowincjał Campano, prosząc o to Rzym 4 grudnia 1586, argumentował, że mało jest wśród uczonych z doktoratami przedstawicieli o tak rozległej wiedzy jak de Vega [467]. Donosząc zaś generałowi o promocji Vegi, o jego wyjeździe z Wilna i podkreślając, jak dzielnym pracownikiem był w Akademii, dodał uwagę, że przydałaby mu się większa skromność [468]. Emanuel de Vega nie należał do ludzi potulnych i łatwych we współżyciu. Z Kolożwaru, gdzie był mistrzem nowicjuszy (zwolniono go jednak szybko z tego odpowiedzialnego urzędu) i profesorem teologii polemicznej, wyjechał już następnego roku. Jednym z powodów przerwania pracy było to, że nie mógł się pogodzić z rektorem Rubenem. Niedługo też zabawił w Pradze, gdzie objął urząd kanclerza Akademii oraz katedrę teologii polemicznej. Już po dwu latach

465 BJ, rkps 2691.
466 Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.
467 Campano do Akwawiwy 24 VII 1586. ARSI Germ. 166 f. 326.
468 Campano do Akwawiwy 21 IX 1587. ARSI Germ. 167 f. 361.

musiał opuścić Pragę, ponieważ obraził Jana Wenzla, fundatora kolegium.

Działalność Emanuela de Vegi w Akademii Wileńskiej nie ograniczała się jedynie do pracy profesorskiej. Dużo czasu i sił poświęcał walce z innowiercami, rozprawom polemicznym, w których zwalczał wielkich reformatorów, Lutra, Kalwina, Bezę, i mniejszych, jak Wolana, Blandratę czy arian, dysputom, a wreszcie wyprawom misyjnym z biskupem żmudzkim, M. Giedroyciem [469].

Już w 1586 r., gdy Emanuel de Vega wykładał teologię dogmatyczną za Ariasa (który pełnił w tym czasie obowiązki kaznodziei na dworze Stefana Batorego), na katedrze teologii polemicznej zastąpił go Adam Brock, profesor teologii moralnej. Wykłady swoje kontynuował i po wyjeździe dawnego profesora teologii polemicznej do Siedmiogrodu. Miały one jednak charakter tymczasowy i już w 1590 r. zastąpił go Michał Otto Bekan, Belg z Beek (1550-1622). Przez współczesnych uważany był za Niemca — może dlatego, że wykształcenie otrzymał w kolegiach niemieckich: w Trewirze wstąpił do Towarzystwa Jezusowego (1570), w Würzburgu powtarzał przez rok retorykę, w Moguncji studiował trzy lata filozofię, trzy lata teologię i uzyskał stopień magistra nauk wyzwolonych. Przyjechał do Polski z przeznaczeniem na misję mołdawską (1589). Skierowany jednak został do Akademii Wileńskiej, by wykładać teologię polemiczną. Wykładał tylko przez 2 lata. Odwołany został bowiem na stanowisko przełożonego misji do Gdańska (1592), gdzie konieczny był « Niemiec ». W Akademii pozostawił po sobie dobre wspomnienie. Wykształcony gruntownie (chociaż już nie tak, jak ci, którzy przeszli Kolegium Rzymskie bądź uniwersytety hiszpańskie), miał za sobą sporą praktykę pedagogiczną, gdyż przed wyjazdem do Polski uczył poetyki i retoryki, a w Polsce (w Lublinie) przez rok języka greckiego; znał język łaciński, grecki i niemiecki. W Polsce nauczył się języka polskiego. Prowincjał Campano w liście do generała, który chciał zabrać Bekana i wysłać do Niemiec, prosił, by go zostawiono, bo pracuje owocnie i więcej ma słuchaczy niżeli profesorowie teologii scholastycznej [470]. Do nauczania Bekan już jednak nie wrócił. Poświęcił się pracy

[469] *Katalogi z lat 1584 i 1587.* ARSI Pol. 6 f. 2ᵛ i 17ᵛ; Campano do Akwawiwy 31 III i 16 IX 1584, 4 XII 1586, 21 IX 1587. ARSI Germ. 163 f. 188ᵛ i 339; ARSI Germ. 166 f. 326; ARSI Germ. 67 f. 361; Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13; Baliński, *dz. cyt.*, s. 76, 84; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 3, s. 354; Kroess, *dz. cyt.*, t. 1, s. 480, 565 i 717; Sygański KJW, s. 165, 167, 177; Załęski, *dz. cyt.*, s. 256, 376, 710, 759-760.

[470] Campano do Akwawiwy 6 IV 1591. ARSI Germ. 169 f. 85-90.

administracyjnej (Gdańsk, Braniewo, Ryga). Był także przez kilka lat mistrzem nowicjatu, a od 1610 r. został kapelanem Zygmunta III [471].

Od 1592 r. profesorem teologii polemicznej został Polak, Jan B r a n t z Poznania. Od lat najmłodszych kształcił się u jezuitów. Humaniora skończył w kolegium w Poznaniu, retorykę w gimnazjum braniewskim, mieszkając w konwikcie prowadzonym przez jezuitów. Wstąpił do zakonu w 1571 r. Po dwuletnim nowicjacie studiował filozofię w kolegium wileńskim przez 3 lata. Skierowany do Poznania, uczył tu syntaksy, poezji i retoryki. W 1580 r. Maggio, tym razem jako wizytator, donosił generałowi, że retoryki naucza niezwykle i wszechstronnie uzdolniony Jan Brant, któremu potrzebne jest koniecznie wykształcenie teologiczne. Po takiej ocenie został Brant skierowany do Kolegium Rzymskiego, gdzie teologii uczył Robert Bellarmin. Po czteroletnim studium powrócił Brant do Poznania, by przez dwa lata wykładać grekę i dialektykę a przez rok teologię polemiczną wraz z teologią moralną [472]. Długa praktyka pedagogiczna, wielkie zdolności oraz solidne wykształcenie pod znakomitymi profesorami uczyniły Branta jednym z najlepszych profesorów na katedrze teologii polemicznej. Wykładał do 1597 r., po czym przeszedł do pracy administracyjnej. Był przełożonym w kolegium pułtuskim i w rezydencji lwowskiej [473].

Ostatnim wileńskim profesorem teologii polemicznej w XVI w. był Belg z Liège, Jan G e r a r d i n u s. Nauki humanistyczne ukończył w rodzinnym mieście, dwuletnie zaś studium retoryki z dialektyką w Moguncji. Jeszcze kilka miesięcy powtarzał retorykę w Kolegium Rzymskim, gdzie był promowany na magistra nauk wyzwolonych. Po nowicjacie w Rzymie przybył do Poznania na studium filozofii (1585). Kurs filozofii trwał trzy lata, po czym Gerardinus uczył w infimie, a następnie przez dwa i pół roku w klasie poetyki. Od 1585 r. stu-

[471] *Katalog 1590*. ARSI Pol. 7 II, f. 114; *Katalog 1593*. ARSI Pol. 7 II, f. 151; *Katalog 1599*. ARSI Pol. 7 I, f. 291; Campano do Akwawiwy 6 i 25 IV, 1 V 1591. ARSI Germ. 169 f. 85-90, 115 i 130; Maselli do Akwawiwy 6 IX 1592. ARSI Germ. 170 f. 240.

[472] Rektor Akademii Leonard Kraker, przesyłając generałowi opinię o Brancie, podkreślał szczególne uzdolnienia i przygotowanie « ad docendum Scripturam Sacram, casus et controversias ». BOss, rkps 96 IV, s. 25.

[473] *Katalogi z lat 1593 i 1597*. ARSI Pol. 7 II f. 158 i ARSI Pol. 7 I, f. 208; ARSI F. Ges., Voc. II, f. 268-270; Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34; Confalonieri do Akwawiwy 23 VI 1596. ARSI Germ. 176 f. 186; Brant do Akwawiwy 20 I 1596. ARSI Germ. 176 f. 186; Brant do Akwawiwy 20 I 1597. ARSI Germ. 177 f. 60; Bieliński, *dz. cyt.*, t. 3, s. 143; Rostowski, *dz. cyt.*, s. 420; Załęski, *dz. cyt.*, s. 149, 152.

diował przez cztery lata teologię w Akademii Wileńskiej. Następnie wykładał przez 3 lata filozofię w Braniewie. W 1598 r. rozpoczął wykłady teologii polemicznej w Akademii Wileńskiej. Gerardinus był pierwszym profesorem teologii cudzoziemcem, który wykształcenie filozoficzne i teologiczne zdobył całkowicie w Polsce. Przygotowany był do pracy profesorskiej przez długą praktykę pedagogiczną i gruntowne studia[474].

Pierwszym profesorem katedry teologii moralnej (utworzonej równocześnie z katedrą teologii polemicznej) został Anglik, Adam Brock. Postać to dla prowincji polskiej zasłużona, chociaż w historii kultury polskiej nie doceniana. Rostowski, Baliński i Bieliński nie poświęcili mu ani słowa; Wielewicki[475] i Załęski[476] zaledwie wzmiankowali.

Brock pochodził z Londynu. Wykształcenie humanistyczne zdobył w Oksfordzie, gdzie przez pięć lat studiował poetykę, retorykę i dialektykę i gdzie zdobył bakalaureat sztuk wyzwolonych. Następnie rozpoczął studia prawnicze w Lowanium. Porwany atmosferą żarliwości religijnej, panującą wśród jego rodaków wypędzonych z ojczyzny, już po roku przerwał studia, wstępując do Towarzystwa Jezusowego (1565). W Kolegium Rzymskim pod głośnym profesorem Pereirą studiował filozofię. Po ukończeniu filozofii generał F. Borgiasz posłał go do Polski, a Sunyer skierował do Braniewa, gdzie w 1578 r. pełnił Brock obowiązki profesora dialektyki, prefekta nauk, mistrza nowicjatu itd. Równocześnie prywatnie przerabiał teologię. W 1578 r. ukończył ją w Akademii Wileńskiej, by już w 1581 r. podjąć wykłady z teologii moralnej. Alabiano, rektor Akademii, w liście do Akwawiwy pochlebnie ocenił pracę profesorską Brocka[477]. Jako dowód uznania dla jego pracy i dla jego wiedzy, przyznano mu w 1586

[474] Baliński, Bieliński, Rostowski i Załęski nie wspominają o Gerardinusie. Wszystkie dane o nim opierają się przede wszystkim na katalogach. *Katalog kolegium w Poznaniu 1587*. ARSI Pol. 6 f. 26; *Katalogi kolegium w Wilnie z lat 1590 i 1593*. ARSI Pol. 7 II f. 100 v i 160; *Katalog kolegium w Braniewie 1597*. ARSI Pol. 7 I f. 202; Campano do Akwawiwy 14 VI 1585. ARSI Germ. 164 f. 240v; Sygański KJW, s. 149, 152.

[475] Wielewicki, *dz. cyt.*, s. 13-16, 420, 270.

[476] Załęski, *dz. cyt.*, t. 4, s. 331.

[477] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 11; podobnie jak najlepszą opinię wystawił mu późniejszy rektor Leonard Kraker. BOss, rkps 96 II, s. 25.

r. stopień doktora teologii. Wykładał ją do 1593 r.[478]. Brock był dobrym człowiekiem, wzorowym zakonnikiem i cenionym profesorem. Pogodnego usposobienia, wobec przełożonych karny i posłuszny, we współżyciu łatwy, wciąż zatroskany o dobro prowincji, był w swoich sądach ostrożny i obiektywny. Powierzano mu ważne sprawy dotyczące całej prowincji: udział w kongregacji generalnej w Rzymie dla wyboru generała (1581), wyjazd do Brześcia w celu zbadania warunków dla mającego tam powstać kolegium (1584), urząd doradcy prowincjała i rektora Akademii Wileńskiej. Sądy Brocka okazywały się bardzo trafne. Opowiedział się np. przeciw przyjęciu placówki w Brześciu. Przestrzegał generała przed zbyt szybkim rozrostem placówek, co w konsekwencji musiało spowodować obniżenie poziomu nauki. Był także przeciwny zakładaniu kolegium w Krakowie i ostrzegał, że nic dobrego dla Kościoła i zakonu z tego nie wyniknie. Działalność Brocka najpierw w Braniewie, gdzie pomagał rektorowi Widmanstadtowi w reorganizowaniu kolegium, później w Wilnie, gdzie przebywał już wcześniej z krótkimi przerwami, stale zaś od 1578 r., jego szczera troska o przyszłość prowincji, a zwłaszcza o szkolnictwo, głębokie wyrobienie, takt, życzliwość i trzeźwość w sądach — czyniły z niego postać sympatyczną i bardzo zasłużoną dla Akademii Wileńskiej[479].

Studenci

W r. 1577 rektor Warszewicki donosił generałowi, że nie brak kandydatów na studia teologiczne: oprócz dwunastu młodych jezuitów, czekają na rozpoczęcie kursu teologicznego także eksterni[480].

Eksterni w tym wypadku to pedagodzy młodszych bogatych kolegów. Przyjeżdżali oni do Wilna najczęściej już po ukończeniu kur-

[478] Confalonieri do Akwawiwy 23 VI 1596. ARSI Germ. 176 f. 187.

[479] *Autobiografia.* ARSI F. Ges., Voc., II, f. 70-71; *Informatio de F. Adamao Anglo.* ARSI Germ. 131 f. 380; *Katalogi z lat 1590, 1593, 1597 i 1599.* ARSI Pol. 7 II f. 99 i 158; ARSI Pol. 7 I f. 208 i 278; Brock do Akwawiwy 27 VII 1584, 19 VIII 1593, 31 V i 13 VI 1595, 16 I 1597. ARSI Germ. 163 f. 99 v; ARSI Germ. 171 f. 251; ARSI Germ. 172 f. 229; ARSI Germ. 174 f. 238; ARSI Germ. 177 f. 38; Campano do Akwawiwy 2 VII 1584, 4 XII 1596, i 6 IV 1591. ARSI Germ. 162 f. 72; ARSI Germ. 166 f. 326; ARSI Germ. 169 f. 87; Boksza do Akwawiwy 30 IV i 27 V 1594. ARSI Germ. 172 f. 159 i 214.

[480] Warszewicki do Merkuriana 5 X 1577. ARSI Pol. 80 f. 25.

sów humanistycznych, w charakterze opiekunów młodszych kolegów, synów bogatej szlachty. Korzystając z pobytu w Wilnie, sami studiowali filozofię, a później teologię. Alabiano wyrażał się o nich jednak dość krytycznie: byli nieliczni i nie rokowali większej nadziei na przyszłość. Główną przyczyną takiego stanu było, według Alabiano, że w rozdzielaniu beneficjów kościelnych w Polsce podstawową i prawie jedyną rolę odgrywały zasługi na dworze, a nie wykształcenie, zwłaszcza teologiczne. Dlatego najzdolniejsi uczniowie najczęściej po ukończeniu retoryki, a co najwyżej filozofii, udawali się na dwór królewski. Na teologii pozostawali pedagodzy synów bogatej szlachty i magnatów, zwabieni nie tyle pragnieniem wiedzy teologicznej, ile raczej z braku innych możliwości. Rektor Alabiano nie wierzył, by kiedyś teologia stała się popularna w Polsce wśród świeckich — nawet gdyby zmienił się sposób rozdzielania beneficjów [481].

Z chwilą założenia przy Akademii dwóch seminariów, papieskiego i diecezjalnego, liczba słuchaczy teologii znacznie wzrosła; nastąpiło też zróżnicowanie pod względem narodowościowym. Seminarium papieskie, w myśl bulli erekcyjnej, winno było corocznie kształcić dwudziestu alumnów [482]. Nie zawsze jednak było ich tylu. Jan Poplatek stwierdził, że « liczba ta bywała różna: w niektórych latach alumnów było trzydziestu, w innych nie utrzymywano nawet przepisanej ilości dwudziestu » [483]. Liczba alumnów seminarium diecezjalnego, założonego w 1582 r. przez biskupa Radziwiłła, wynosiła dwunastu. Po reorganizacji seminarium w 1595 r. przez legata papieskiego Aleksandra Comuleo — seminarium miało liczyć dwudziestu alumnów [484].

Na wydziale teologicznym studiowali także alumni biskupa kujawskiego, Hieronima Rozrażewskiego. W 1582 r. było ich siedmiu [485]. Pod koniec XVI w. (od 1594 r.) dołączyli się jeszcze młodzi franciszkanie [486].

Bardzo trudno nawet w przybliżeniu ustalić liczbę wszystkich słuchaczy teologii. Źródła podają dokładne dane tylko dla młodych jezuitów i tylko za niektóre lata. I tak:

[481] Alabiano do Akwawiwy 2 I 1587. ARSI Germ. 167 f. 10-13.
[482] Poplatek, *Zarys dziejów seminarium papieskiego w Wilnie,* s. 60.
[483] J. Poplatek, *Wykaz alumnów seminarium papieskiego w Wilnie (1585-1773),* « Ateneum Wileńskie », R. 7: 1930, z. 1-2, s. 170-228.
[484] Monicovius do Akwawiwy 6 II 1595. ARSI Germ. 174 f. 108; *Seminarium diecezjalne,* zob. t. 2, s. 239-257.
[485] Sygański LS, s. 174, 186, 193.
[486] *Annuae Prov. Pol. 1594.* ARSI Pol. 50 f. 127v.

Rok	Słuchacze teologii	
	dogmatycznej	pozytywnej
1579 [487]	13	—
1582 [488]	11	7
1583 [489]	10	7
1584 [490]	10	10
1587 [491]	9	4
1590 [492]	10	1
1592 [493]	13	—
1593 [494]	15 [495]	—
1596 [496]	13	?
1597 [497]	12	?

Słuchacze teologii dzielili się na następujące grupy: eksterni, młodzi jezuici, alumni seminariów diecezjalnych (wileńskiego, żmudzkiego i przez kilka lat włocławskiego), alumni seminarium papieskiego i młodzi franciszkanie.

Eksterni byli narodowości polskiej. Alabiano pisał o nich: « Słuchacze, których mieliśmy tutaj do tej pory w klasach wyższych, prawie wszyscy przybyli z kolegium poznańskiego i z innych kolegiów polskich ». Podobnie młodzi jezuici byli w większości Polakami [498]. Natomiast wszyscy alumni seminarium diecezjalnego byli Litwinami [499].

Najbardziej zróżnicowani pod względem narodowościowym byli alumni seminarium papieskiego. Obok Rusinów, Prusaków i Litwi-

[487] *Annuae Prov. Pol. 1579.* ARSI Pol. 51 f. 175.
[488] Boksza do Akwawiwy 16 XI 1582. ARSI Germ. 161 f. 310.
[489] Campano do Akwawiwy 26 VIII 1583. ARSI Germ. 161 f. 199.
[490] *Katalog z roku 1584.* ARSI Pol. 6 f. 1-11.
[491] *Katalog z 1587.* ARSI Pol. 6 f. 16-22.
[492] *Katalog kolegium w Wilnie 1590.* ARSI Pol. 7 II f. 99-101.
[493] Maselli do Akwawiwy 25 III 1592. ARSI Germ. 176 f. 89; *Annuae Prov. Pol. z 1592 r.*, gdzie czternastu jest notowanych. ARSI Pol. 50 f. 92.
[494] Maselli do Akwawiwy 31 I 1593. ARSI Germ. 171 f. 34; *Katalog kolegium w Wilnie z r. 1593* podaje szesnastu.
[495] Bartsch do Akwawiwy 22 X 1593. ARSI Germ. 171 f. 289; *Annuae Prov. Pol. z r. 1593*, gdzie notowanych jest szesnastu. ARSI Pol. 50 f. 111.
[496] Confalonieri do Akwawiwy 1 IV 1596. ARSI Germ. 176 f. 147.
[497] Confalonieri do Akwawiwy 12 IV 1597. ARSI Germ. 177 f.149; ARSI Pol. 7 II f. 99-101.
[498] Maselli do Akwawiwy 15 IV 1591. ARSI Germ. 167 f. 11.
[499] Zob. t. 2, s. 239-257: *Seminarium diecezjalne.*

nów — studiowali tam Anglicy, Szkoci, Duńczycy, Niemcy, Włosi, Węgrzy, Szwedzi, Norwegowie, Finowie, Moskale i Tatarzy [500].

Opinie o uzdolnieniach i pilności studentów teologii, które wysyłano co pewien czas do Rzymu, były pozytywne, a niekiedy bardzo pochlebne. Pochodziły od ludzi wykształconych na najlepszych uczelniach na Zachodzie (Alabiano) [501] i najlepszych znawców życia uniwersyteckiego (Maselli) [502].

[500] Poplatek, *Wykaz alumnów seminarium papieskiego w Wilnie.*

[501] Alabiano do Akwawiwy 1 I i 27 VII 1584. ARSI Germ. 162 f. 20; ARSI Germ. 163 f. 101.

[502] Maselli do Akwawiwy 25 III 1592 i 31 I 1593. ARSI Germ. 176 f. 89; ARSI Germ. 171 f. 14.

V

ZNACZENIE AKADEMII WILEŃSKIEJ

Znaczenie Akademii dla Kościoła katolickiego na Litwie

« Nowinki religijne » przenikały do Wielkiego Księstwa Litewskiego i rozszerzały się zasadniczo w trzech nurtach: jako wyznanie augsburskie; jako wyznanie helweckie oraz jako arianizm. Dwa pierwsze wyznania wnet okrzepły ustalając zasadniczy zrąb swej doktryny; arianizm natomiast przechodził ciągłą ewolucję, nawet w zasadniczych elementach swej doktryny.

Dopiero około połowy XVI w. można dostrzec pewne objawy przenikania nauki Lutra na obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego. W latach 1536-1548 « nowa wiara » zaczyna pojawiać się w zachodniej części Wielkiego Księstwa, czysto litewskiej i katolickiej [503]. Pierwszymi jej zwiastunami byli studenci i dworzanie, którzy wracali na Litwę z Krakowa, następnie obcokrajowcy, zwłaszcza Niemcy i Włosi, przebywający na dworach magnackich, i wreszcie księża katoliccy, którzy przejęli się nauką o « czystym słowie Bożym » i zagrożeni cenzurami kościelnymi, zbiegli ze swoich placówek, szukając bezpiecznego schronienia na Litwie. Działalność tych czynników była jednak sporadyczna i przypadkowa.

Akcja przemyślana i zorganizowana przyszła z zewnątrz. Książę Albrecht Hohenzollern najwięcej przyczynił się do przeszczepienia nauki Lutra na teren Litwy. Z Królewca uczynił on ośrodek ekspansji protestantyzmu [504]. Najpierw podjął « ewangelizację » Mazurów, Litwinów i Prusaków, zamieszkujących jego kraj. Ale to miało być tylko pomostem dla dalekosiężnych planów szerzenia « czystej ewangelii » w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Śmiałe plany księcia

[503] S. Kot, *La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie*, Bruxelles 1953, s. 8.
[504] W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w Reformacji Polskiej*, « Reformacja w Polsce » 61: 1934, s. 38; A. Brückner, *Z polsko-litewskich dziejów wyznaniowych*, « Reformacja w Polsce » 2: 1922, s. 256.

sięgały Krakowa i Wilna. Do pracy tej o charakterze czysto religijnym i oświatowym (książę wcale nie dążył do germanizowania nawet swoich podwładnych, Mazurów i Litwinów) zaprzągł szkołę, którą w 1544 r. przekształcił na uniwersytet, oraz drukarnię. Przede wszystkim jednak dla zrealizowania swoich planów skupił koło siebie wykształconych Polaków i Litwinów, którzy zmuszeni byli szukać u niego schronienia w obawie przed prześladowaniem z powodu swych przekonań innowierczych. I tak w 1536 r. przyjął Albrecht Jana Tortyłowicza Bateckiego, w 1539 r. Abrahama Kulwiecia, a później Stanisława Rafałowicza, Marcina Mażwida, Jana Seklucjana, Jana Maleckiego...[505]. Ludzi tych wykorzystywał książę jako tłumaczy katechizmów, kancjonałów, postylli itp. na język polski i litewski. Z Królewca rozchodziły się po ziemiach litewskich druki propagujące wyznanie augsburskie, najpierw w języku polskim, a następnie litewskim[506]. Z drukarni królewieckiej wychodziły często na koszt księcia pisma autorów spoza Prus Książęcych, szczególnie z Polski (Mikołaja Reja, Eustachego Trepki i innych).

Działalność Królewca znalazła możnych zwolenników na Litwie, co zadecydowało o szybkim rozwoju luteranizmu na ziemiach litewskich. Początkowo opiekę nad « nową wiarą » roztoczył na Żmudzi Jan Bielewicz, później (po 1553 r.) zdobył luteranizm potężnego protektora w osobie kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego i wojewody wileńskiego, Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Było to wielkie zwycięstwo. Radziwiłł Czarny cieszył się ogromnym autorytetem wśród magnatów i szlachty wileńskiej, wywierał niemały wpływ na króla Zygmunta Augusta i był człowiekiem o niespożytej energii. W celu propagowania nauki Lutra wnet założył drukarnię w Brześciu, której kierownictwo powierzył Szymonowi Zacjuszowi. Działalność Radziwiłła przerzedzała nie tylko szeregi Kościoła katolickiego, ale obejmowała także prawosławie. Z motywami tej działalności religijnej splatały się motywy polityczne, mianowicie chęć osłabienia autorytetu Wielkiego Księcia Litewskiego oraz pomniejszenie znaczenia biskupów katolickich.

Zwycięski pochód luteranizmu na Litwie został nagle zatrzymany. Cios przyszedł ze strony najmniej spodziewanej. Radziwiłł Czarny przeszedł w 1557 r. na kalwinizm. Za nim poszła szlachta. Luteranizm pozostał wyznaniem mieszczan z Wilna, Kowna oraz innych miast litewskich, przede wszystkim mieszczan pochodzenia nie-

[505] J. Warmiński, *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906.
[506] A. Brückner, *Różnowiercy polscy*, Warszawa 1905, s. 70 n.

mieckiego. Do wybitniejszych przywódców należeli: Szymon Wonrab, Wacław Agryppa i Mikołaj Talwosz.

W latach pięćdziesiątych XVI stulecia wzrastało na Litwie zainteresowanie dla nauki Kalwina. Było ono wynikiem licznych kontaktów z Koroną, gdzie wyznanie helweckie już się rozpowszechniło. Momentem jednak decydującym i zwrotnym dla dalszego rozwoju nauki Kalwina na Litwie było przybycie w 1557 r. Jana Łaskiego do Wilna [507]. Łaskiemu wprawdzie nie udało się pozyskać króla, ale mógł on poszczycić się niemałym sukcesem wciągając Mikołaja Radziwiłła Czarnego w szeregi uczniów Kalwina. Fakt ten był bogaty w następstwa. Radziwiłł bowiem rozległe swoje posiadłości obsadzał odtąd jedynie kalwinami; Zacjusz przystąpił do organizowania regularnych gmin wyznaniowych, a drukarnia w Brześciu rozpoczęła intensywną działalność wydawniczą. Za przykładem wpływowego Radziwiłła liczne rodziny magnackie i szlacheckie przechodziły na kalwinizm. Zmieniły wyznanie rody: Chodkiewiczów, Sapiehów, Wiśniowieckich, Kiszków, Naruszewiczów, Hlebowiczów itd. [508]. Ustrój nowego Kościoła, o cechach demokratycznych, bardziej odpowiadał szlachcie litewskiej niż absolutystyczny luteranizm. Kalwinizm wnikał również w środowiska prawosławne. Kontakty z prawosławnymi mnichami nawiązał Jan Łaski. Rozwijał je później Szymon Budny i Wawrzyniec Krzyszkowski. Wpływem swoim pragnęli oni objąć przede wszystkim duchowieństwo prawosławne. W tym celu w 1562 r. założono drukarnię w Nieświeżu, gdzie wychodziły katechizmy i inne pisma religijne w języku ruskim.

Wspaniały rozwój kalwinizmu nie trwał długo. Złożyło się na to kilka czynników. Najpierw w łonie samego kalwinizmu zrodził się ferment arianizmu. Początek już przed 1560 r. dał Piotr z Goniądza. Za jego przykładem poszli: Wawrzyniec Krzyszkowski, który zamienił w 1562 r. zbór kalwiński w Nieświeżu na ariański, Marcin Czechowicz, kaznodzieja Radziwiłła Czarnego, Tomasz Falkoniusz i inni. Kazimierz Tyszkowski pisze tak o tej wielkiej klęsce kalwinizmu: « W latach 1562-1565 wszyscy prawie ministrowie kalwińscy na Litwie przeszli na arianizm » [509]. Także skłonny do radykalizmu religijnego Radziwiłł Czarny nie dotrzymał wierności wyznaniu helweckiemu. Jerzy Blandrata zdołał przekonać go (prawdopodobnie w 1564

[507] K. Górski, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Kraków 1949, s. 101 nn.

[508] Kot, *La Réforme*, s. 16.

[509] K. Tyszkowski, *Przejście Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r.*, « Reformacja w Polsce » 2: 1922, s. 200.

r.), że Kalwin nie głosił czystej nauki, i na nic się zdały namowy Kalwina i Bullingera; Radziwiłł przeszedł na stronę swych ministrów arian: Szymona Budnego, Wawrzyńca Krzyszkowskiego i Piotra z Goniądza. Odejście troskliwego protektora było dla kalwinizmu klęską niemałą, ale większą porażką, która zaważyła dobitnie na jego rozwoju, było odstąpienie ministrów. Na brak ministrów cierpiały odtąd stale gminy kalwińskie, jeszcze nawet w XVII w.

Po roku 1615 ożywił się kalwinizm na nowo. Znalazł troskliwego i możnego opiekuna w osobie Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Rudego, hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego, który uważając siebie za głowę kalwinizmu na Litwie, otoczył go specjalną opieką. Wysyłał młodzież na studia, starał się o pastorów, zabezpieczał współbraciom byt materialny, podtrzymywał kontakty z kalwinami w Polsce i wysyłał delegatów na synody. Za jego staraniem wzrosła ilość wydawnictw oraz powstawały nowe szkoły (Słuck, Kiejdany, Birże). Ten wtórny rozkwit kalwinizmu, nie tak bujny i bogaty jak pierwszy, zniszczyły wojny w początkach drugiej połowy XVII w.

W latach sześćdziesiątych w. XVI w łonie wyznania helweckiego na terenie Korony i Litwy zaznaczył się ferment ideologiczny. Kiełkował on i rozwijał się pod wpływem pism antytrynitarzy: Hiszpana Serveta, Włochów: Gentilisa, Leliusa, Socyna i Blandraty. Jerzy Blandrata, który swoim metodycznym wątpieniem dawał się we znaki samemu Kalwinowi, po przybyciu do Polski wnet pozyskał dla swoich poglądów niektórych ministrów kalwińskich. Pod jego urokiem pozostawał Grzegorz Paweł z Brzezin, który prowadzony dyskretnie przez mistrza [510], wysunął się w pierwszym pokoleniu arian na czoło całego ruchu. W 1565 r. na synodzie w Piotrkowie rozdział zborów antytrynitarskich od kalwińskich stał się faktem dokonanym. Najzdolniejsi ministrowie opowiedzieli się za nowymi prądami. Ewolucja poglądów, jaką przechodzili arianie, obejmowała coraz to nowe dogmaty. Od triteizmu [511], podkreślającego rozdzielność i odmienność istoty każdej z trzech osób Trójcy Św., poprzez diteizm, tzn. odrzucenie bóstwa Ducha Św., doszli oni do unitaryzmu, tj. poglądu, że Bogiem jest tylko pierwsza osoba, tj. Bóg Ojciec. Chrystus zaś jest tylko człowiekiem, a przed narodzeniem istniał tylko w przeznaczeniu. Stąd tylko krok do nonadorantyzmu, tj. odrzucenia czci Chrystusa. Do narastającego radykalizmu dogmatycznego dołączył się radykalizm ety-

[510] K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin*, Kraków 1929, s. 189-192.
[511] A. Kossowski, *Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskim w XVI-XVII w.*, Lublin 1933, s. 41.

czny i socjalny [512]. Głoszono obowiązek wyrzeczenia się urzędów, potępiano udział w wojnie, posiadanie majątku i służących; odrzucano przysięgę i karę, zwłaszcza karę śmierci.

Na Litwie o przywództwo nad zwolennikami nowych prądów walczyli dwaj najwybitniejsi pisarze i działacze arianizmu, Piotr z Goniądza i Szymon Budny. Piotr z Goniądza po powrocie z Padwy osiedlił się na Podlasiu i pierwszy zaczął zwalczać doktrynę katolicką o Trójcy Św. [513]. Pozyskał wprawdzie dla nowych poglądów młodych ministrów litewskich: Szymona Budnego, Marcina Czechowicza i Wawrzyńca Krzyszkowskiego, ale działalność jego nie wywarła decydującego wpływu na rozwój arianizmu w Polsce i na Litwie. Poglądami swymi wyprzedzał innych, ale grunt pod ziarno nowych rewolucyjnych idei nie był przygotowany. Władztwo dusz w zborach ariańskich na Litwie zdobył Szymon Budny. W zagadnieniach teologicznych był on bardzo radykalny. Nie tylko głosił unitaryzm i nonadorantyzm, ale odrzucał nawet istnienie nieśmiertelnej duszy. Popierany przez ministrów litewskich, walczył z nauką o bóstwie Chrystusa na synodach i w licznych pismach, które docierały nie tylko do najdalszych zakątków Litwy, ale rozchodziły się daleko za granicę, do Prus, Szwajcarii i Anglii. Budny, tak bardzo radykalny, gdy chodziło o doktrynę religijną, w poglądach etycznych i socjalnych był umiarkowany. Nie zgadzał się z koncepcją życia wspólnot morawskich, ani z modelem realizowanym w Rakowie przez Grzegorza Pawła z Brzezin, Jana Niemojewskiego, Marcina Czechowicza i innych. Szymon Budny, który całymi latami korzystał z opieki magnata, Jana Kiszki, był realistą. Nie żądał wyrzeczenia się majątku i urzędów; nie potępiał wojny sprawiedliwej ani dochodzenia swych praw na drodze sądowej. Ten realizm i umiar w poglądach etycznych i socjalnych u Budnego wykopał przepaść pomiędzy ariańskim kościołem litewskim a małopolskim, ze stolicą w Lublinie, któremu przewodzili Marcin Czechowicz i Jan Niemojewski [514].

Po śmierci Budnego arianizm na Litwie powoli zamierał. Jan Licinius i inni nie mogli wypełnić tej luki, którą spowodowała śmierć najwybitniejszego z braci litewskich. Działalność nowej gwiazdy arianizmu polskiego, Fausta Socyna, przypadająca na lata dziewięćdziesią-

[512] S. Kot, *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich*, Warszawa 1932.
[513] Górski, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej*, s. 185-196.
[514] Kot, *La Réforme*, 27-30.

te, nie objęła Wielkiego Księstwa Litewskiego. Budny zbyt głęboko poróżnił zbory litewskie ze zborami małopolskimi [515].

Akcja kontrreformacyjna jezuitów w Wilnie przebiegała jednocześnie na wielu frontach.

Frontem najważniejszym, bo decydującym o przyszłości, była uczelnia. Już w pierwszym roku jej istnienia kronikarz domowy zapisał, że wśród uczniów jest wielu synów możnych innowierców. Opowiadał też, jak doszło do tego. Sami synowie prosili, by rodzice zabrali ich ze szkoły innowierczej i oddali jezuitom. Powodem tego było życie kolegium jezuickiego, bardzo bogate i urozmaicone. Przeróżne imprezy szkolne, jak przedstawienia, dialogi, wycieczki, dysputy itp. przyciągały młodzież. Znamienna jest końcowa uwaga kronikarza: « przychodzą do nas tylko po naukę — tak twierdzą — i my tak ich przyjmujemy, ale jeżeli nie zaraz, to po jakimś czasie tak nasiąkają katolicyzmem, że zrywają z zapatrywaniami swoich ojców » [516].

Co roku kronikarz notował o pojednywaniu się uczniów z Kościołem. Niekiedy podawał dokładnie liczbę [517], innym razem ogólnie stwierdzał, że i w tym roku były liczne nawrócenia.

Uczelnia wileńska oddziaływała także na starsze pokolenie różnowierców. Kronikarz pisząc o popisach studentów w 1590 r. dodał znamienną uwagę: cieszą się rodzice katoliccy i innowierczy z postępów swoich dzieci [518]. W innym miejscu, opowiadając o przekształceniu kolegium w uniwersytet, zanotował, że w nim jak w innych uniwersytetach, nadaje się stopnie tym, którzy na to zasługują, co budzi wielki podziw, uznanie i radość wszystkich, nawet heretyków. Nigdy bowiem na Litwie nie widziano czegoś takiego, ani nie myślano, że kiedykolwiek będzie można zobaczyć » [519].

Praca duszpasterska była drugim ważnym narzędziem w walce o rząd dusz. Liczne dokumenty rękopiśmienne [520] wykazują, jak praca ta rozrastała się, obejmując stopniowo coraz szersze kręgi. Zaczęło się od kaplicy w kolegium, gdzie zaraz po przybyciu jezuitów do Wilna « co niedzielę i we wszystkie bardziej uroczyste święta gło-

515 S. Szczotka, *Synody arian polskich*, « Reformacja w Polsce » 7: 1936, s. 34 n.

516 ARSI Pol. 75 f. 299-299v.

517 *Annuae Prov. Pol.* ARSI Pol. 50 f. 18.

518 *Annuae Prov. Pol. z lat 1570-1574, 1584 i 1590.* ARSI Pol. 65 f. 120; ARSI Pol. 50 f. 53, 65 i 72.

519 ARSI Pol. 75 f. 295.

520 Zagadnienie duszpasterstwa jezuitów na Litwie nie jest jeszcze dotąd opracowane, mimo bogatych źródeł rękopiśmiennych zachowanych w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Rzymie. W rozdziale tym uwzględniłem tylko niektóre dokumenty, ponieważ ten bardzo szeroki problem bezpośrednio nie łączy się z tematyką niniejszego opracowania.

szono kazania, po włosku dla Włochów, po niemiecku dla Niemców, a przed kazaniami w kościele dla wszystkich — kazania po polsku dla uczniów »[521].

Po dwóch latach, gdy jezuici otrzymali kościół Św. Jana Chrzciciela, przylegający do kolegium[522], wpływ ich pracy duszpasterskiej rozszerzył się znacznie. Warszewicki, Skarga, Junga, Wujek, Rozrażewski, Grodzicki i inni kazaniami swymi ściągali licznych mieszczan i szlachtę. Przychodzili także innowiercy, zwabieni sławą kaznodziejów. Wielu z nich, jeżeli wprost nie uległo urokowi i żarliwości mówców, to przynajmniej traciło pewność co do swych przekonań.

W 1574 r. biskup Protaszewicz polecił jezuitom głoszenie kazań w katedrze. Dawało im to nowe możliwości oddziaływania[523]. Praca duszpasterska jezuitów stała się jeszcze bardziej skuteczną z chwilą, gdy w kazaniach zaczęli posługiwać się językiem litewskim, białoruskim i łotewskim. W ten sposób docierali do szerokich mas, które były w ogromnej większości na pół pogańskie.

Od 1580 r., na polecenie wizytatora Jana Carminaty, udzielali jezuici lekcji katechizmu na placach miejskich w języku polskim, litewskim i niemieckim. Wicerektor Boksza donosił w 1582 r. generałowi, że nauczanie to, przeznaczone przede wszystkim dla dzieci i prostego ludu, przynosiło bogate owoce i obejmowało różne narodowości.

Nauczanie katechizmu prowadziły zwyczajnie dwie lub trzy osoby: kapłan z klerykami jezuickimi albo też alumnami seminarium diecezjalnego lub papieskiego. W latach osiemdziesiątych nauczano: na rynku wileńskim po polsku i po litewsku, obok kościoła Św. Piotra na Antokolu po litewsku, przy moście na Wilii po polsku i po litewsku, przy Bramie Trockiej po polsku i po litewsku, przy Bramie Rudzickiej po litewsku, w więzieniu zamkowym po polsku, w szpitalu Św. Magdaleny dla Niemców po niemiecku, w więzieniu miejskim po polsku, w szpitalu Św. Trójcy po polsku i po litewsku, w szpitalu Św. Magdaleny przed Bramą Niemiecką po polsku. Do folwarków jezuickich wyjeżdżał kapłan z alumnem[524].

Obok nauczania katechizmu w różnych punktach Wilna jezuici podejmowali wyprawy misyjne w różne strony Litwy, Rusi i Żmudzi.

521 ARSI Pol. 65 f. 120.

522 Przykrości, jakie przeżywali jezuici z okazji przyjęcia kościoła, opisuje Bednarski, *Stanisław Warszewicki*, s. 75-78.

523 Tamże, s. 82.

524 Boksza do Akwawiwy 25 VII 1582. ARSI Germ. 160 f. 118-119.

Kroniki prowincji polskiej wspominają o całym szeregu takich wypraw misyjnych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Pod rokiem 1593 czytamy o 47 takich wyprawach, przy czym niektóre z nich trwały po miesiącu i więcej. Setki nawróceń i chrztów były rezultatem tej pracy [525].

Oprócz szeroko zakrojonej pracy duszpasterskiej, nie omieszkali jezuici oddziaływać dyskretnie poprzez osobiste kontakty na różnowierczych magnatów i szlachtę litewską. Zdawali sobie dobrze sprawę z tego, że Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Sapiehowie i inni, którzy przedtem przez swe odejście od starej wiary oderwali wielką część społeczeństwa Litwy od Kościoła, analogicznie i teraz nawracając się, mogliby z powrotem przyciągnąć szerokie masy do katolicyzmu.

Pierwszym, który powrócił do katolicyzmu, był kolega uniwersytecki Warszewickiego z Wittenbergi, kasztelan wileński, marszałek wielki litewski i gubernator Inflant — Jan Chodkiewicz. Pewne zmiany w przekonaniach Chodkiewicza zapoczątkował już Augustyn Rotundus Mieleski, jeszcze przed przybyciem na Litwę jezuitów. Warszewicki prowadził dzieło dalej, poprzez lekturę, prywatne dyskusje w gronie znajomych katolików i różnowierców, a przede wszystkim poprzez długie poufne rozmowy. Przypieczętowaniem zmian zachodzących w psychice marszałka była rozmowa ze sławnym teologiem Franciszkiem Toledo. Wreszcie Chodkiewicz złożył publiczne wyznanie wiary (1572) na ręce legata papieskiego Commendone i stał się gorliwym apostołem katolicyzmu [526].

Indywidualne oddziaływanie jezuitów doprowadziło do Kościoła katolickiego synów Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Pracę rozpoczął ich pedagog, Jezierski, poprzednio już nawrócony przez Rotundusa. Pierwszym z czterech synów, który odszedł od wiary ojca, był najstarszy Krzysztof, zwany Sierotką. Pobyt w środowiskach innowierczych na Zachodzie, gdzie był świadkiem walki przeróżnych sekt protestanckich, uległość w sprawach wiary wobec królowej angielskiej itp. musiały wzbudzić w Krzysztofie zastrzeżenia i wątpliwości. Zetknięcie się z odrodzeniem religijnym w Rzymie oraz wpływ Commendonego i Grazianiego zbliżyły magnata do katolicyzmu. Troskliwa opieka Hozjusza, Warszewickiego i Skargi utrwalała go w postanowieniu przejścia na katolicyzm i dopomogła do pokonania bojaźni wobec potężnego stryja, Radziwiłła Rudego. Za przykładem

[525] Szerzej na ten temat zob. K. Drzymała, *Działalność jezuitów wileńskich w XVI w.*, Przemyśl 1936, s. 19-28.
[526] Wyczerpująco pisze o tym Bednarski, *dz. cyt.*, s. 88-91.

Krzysztofa poszli młodsi jego bracia: Jerzy, Stanisław i Albrecht. Jezuici uczyli ich zasad wiary katolickiej.

Warszewicki z głęboką radością pisał do generała i notował w swym *Compendium*, że 31 marca 1575 r. w Wielki Czwartek czterech Radziwiłłów przystąpiło do Stołu Pańskiego. Było to wydarzenie ważne dla katolicyzmu, do pewnego stopnia stawało się ono symbolem przemian, jakie dokonywały się na Litwie. Niemałym sukcesem indywidualnych zabiegów Warszewickiego było pojednanie Ulrycha, brata Hozjusza, z Kościołem. Przez długie lata, ku zmartwieniu Hozjusza, Ulrych wyznawał naukę Lutra. Stosunki towarzyskie oraz poufne rozmowy z rektorem Warszewickim wreszcie osiągnęły skutek.

W 1586 r. przeszedł na katolicyzm Lew Sapieha, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego. I w tym wypadku przyczyniły się do tego osobiste kontakty z jezuitami: Skargą, Laterną i Ariasem. Dla katolicyzmu na Litwie było to wielkie wydarzenie. Ze względu na zasługi Lwa Sapiehy nad rekatolizacją Litwy nazywano go potem drugim po Jagielle fundatorem Kościoła katolickiego na Litwie[527].

Innym jeszcze narzędziem walki jezuitów o rząd dusz na Litwie były dysputy publiczne, mające ogromne znaczenie psychologiczne.

Jezuici przez publiczne dysputy mieli możność podnosić na duchu wyznawców « starej wiary », równocześnie ograniczając bezkarność zwolenników « nowinek ». W niedługim czasie udało się im tego dokonać. Okazję dali sami innowiercy. 11 września 1570 r. grupa kalwinów z Andrzejem Wolanem i Andrzejem Trzecieskim na czele przybyła do kolegium w celu odbycia dysputy. Dołączyło się do nich kilku zwolenników Lutra. Ze strony jezuitów stanęli: rektor Warszewicki oraz profesorowie Baltazar Hostounsky i Jan Hay. Przedmiotem dysputy była nauka o Eucharystii. Obie strony rozeszły się pozostając przy swoim zdaniu i komentując przebieg dysputy na swoją korzyść. Wieść o dyspucie odbiła się głośnym echem w Wilnie, budząc powszechne zainteresowanie.

Jezuici, korzystając z zainteresowania społeczeństwa, wyzwali przeciwników na publiczną trzydniową dysputę. Propagandowo została ona doskonale przygotowana. Czas wybrano odpowiedni: uroczystość otwarcia kolegium. Przez siedem dni na drzwiach kościołów wileńskich wisiały tezy oraz wezwanie do innowierców, by się stawili. Poza tym wysłali jezuici zaproszenia do katolików i innowierców.

[527] Tyszkowski, *dz. cyt.*, s. 198-203.

W wyznaczonym dniu 15 października 1570 r., w obecności biskupa, gdy po trzykrotnym wezwaniu nikt z ministrów kalwińskich i luterańskich nie wystąpił do dysputy, sami jezuici, Warszewicki, Hostounsky i Hay, wytaczali zarzuty i trudności i sami na nie odpowiadali. Dysputa trwała przez trzy dni, a przedmiotem jej były prawdy poruszane w pierwszym spotkaniu. Obecna tam grupa innowierców nie zabrała głosu.

Warszewicki opisując to wydarzenie w swojej kronice zanotował, że dysputa podniosła na duchu katolików, gdy zobaczyli, że heretycy nie śmieli nawet stanąć do dysputy.

Innowiercy tłumaczyli się, że dla odbywania publicznych dysput kolegium nie jest miejscem właściwym. Dlatego też w następnym roku jezuici urządzili drugą dysputę publiczną w kościele Św. Jana. Przedmiotem była doktryna o czci świętych i ich wstawiennictwie. Tym razem innowiercy przyszli z Wolanem na czele. Ale na wezwanie nie wystąpili od razu. Bronił tez o. Zdelaricz, atakowali goście: przeor dominikanów o. Cyprian, franciszkanin o. Stanisław i lekarz Protaszewicza. Po pewnym czasie zabrał głos Wolan, wspierany przez swoich. Według źródeł jezuickich, został on kilka razy przyparty do muru i nie potrafił znaleźć odpowiedzi na trudności wysunięte przez jezuitów. Prawdopodobnie tak musiało być, skoro Wolan do publicznej dysputy z jezuitami już nigdy nie stanął. Na drugi dzień przybyli w dużej grupie zwolennicy Lutra. W przeddzień wiele odgrażali się oni jezuitom w ulotkach rozrzucanych po mieście, nie szczędząc przy tym zarzutów i oszczerstw. Teraz jednak nikt z nich nie zabrał głosu. Jezuici sami podzielili między sobą role obrońców i stawiających zarzuty, rozwiązując trudności postawione w ulotkach.

Odtąd przez dość długi czas nie urządzano publicznych dysput; owe coroczne, z okazji otwarcia roku szkolnego, miały charakter popisów szkolnych. Prawdopodobnie dopiero w latach dziewięćdziesiątych ponownie miały miejsce publiczne dysputy. Pierwsza odbyła się w 1594 r. w Nowogródku. Profesor Akademii Marcin Śmiglecki, dyskutował przez dwa dni (24 i 25 stycznia) po sześć godzin z ministrem ariańskim, dawnym rektorem szkoły antytrynitarskiej w Iwiu, Janem Liciniusem Namysłowskim. Tematem dyskusji była doktryna, której bronił Śmiglecki, o przedwiecznym bóstwie Chrystusa. W dyspucie tej znajdujemy pewne novum, mianowicie funkcje moderatorów i pisarzy. Moderatorowie mieli czuwać, by dysputa przebiegała poprawnie, tzn. by nie zabierali głosu widzowie, by nie było osobistych napaści itp. Obowiązkiem zaś pisarzy było dokładne

notowanie wypowiedzi. Moderatorowie mogli sprawdzać notatki pisarzy. Ze strony katolickiej funkcje moderatorów pełnili Jan Pac i Andrzej Zawisza; ze strony innowierców — Bazyli Zienkiewicz i Leon Makłok. Fakt, że Faust Socyn przyznał zwycięstwo profesorowi Akademii i że ponad 12 ze szlachty litewskiej zerwało z arianizmem, przemawia za sukcesem jezuity.

Najsławniejszą ze wszystkich dysput publicznych Akademii Wileńskiej w XVI w. była dysputa wileńska w 1599 r.

Mimo ugody sandomierskiej (1570), która złączyła kalwinów, luteranów i braci czeskich na płaszczyźnie wspólnej walki z katolicyzmem, innowiercy czuli się w Polsce coraz bardziej zagrożeni. Dlatego pragnęli wzmocnić się unią z prawosławiem. W 1599 r. zjechali przedstawiciele schizmatyków do Wilna, by omówić warunki współpracy. Spotkaniu patronował wojewoda kijowski, Konstanty Ostrogski. W czasie rozmów ministrów z przedstawicielami prawosławia wystąpił Jan Pac, ciwun wileński, z wezwaniem na publiczną dysputę, na której Marcin Śmiglecki pragnął wykazać błędy przeciwników. Na pierwszy dzień wysunął problem aktualny dla wszystkich zebranych, mianowicie prymat biskupa rzymskiego. Wyzwanie przyjęto. Drugiego czerwca 1599 r. w olbrzymiej sali pałacu Radziwiłłowskiego zebrało się wyjątkowo dostojne i liczne towarzystwo, m.in. pięciu wojewodów: wileński, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, kijowski, Konstanty Ostrogski, brzesko-kujawski, Andrzej Leszczyński, brzesko-litewski, Krzysztof Zienowicz, i smoleński, Jan Abramowicz, ponadto moc szlachty i mieszczan wileńskich, z Trybunałem Litewskim na czele, obradującym wówczas w Wilnie. Moderatorami ze strony jezuitów byli Lew Sapieha, kanclerz W. Ks. Litewskiego, oraz Jan Pac, ze strony przeciwnej zaś Krzysztof Moniwid Dorohostajski, marszałek W. Ks. Litewskiego, i książę Jerzy Radziwiłł, marszałek Trybunału.

Na miejscu najbardziej widocznym zasiedli przeciwnicy: kilkudziesięciu ministrów, z Danielem Mikołajewskim, Marcinem Janicjuszem i Marcinem Gracjanem na czele; naprzeciw nich zajęli miejsca Marcin Śmiglecki z drugim profesorem Akademii, Hieronimem Stefanowskim, oraz kilku duchownych katolickich. Przez 6 godzin dysputowali, powołując się na Pismo św. i Ojców Kościoła. Po dyspucie strony zostały przy swoim zdaniu. Katolicy gratulowali zwycięstwa Śmigleckiemu, innowiercy ministrom.

Po tym starciu innowiercy zaniechali dalszych dysput i chociaż był układ na piśmie, że spotkania będą kontynuowane w następnych

dniach, wymówili się koniecznością szybkiego wyjazdu z Wilna i brakiem czasu [528].

Spory profesorów Akademii z różnowiercami nie ograniczały się do dysput. Zwykle dawały one impuls licznym polemikom prowadzonym na kartach książek i broszur. Już pierwsze publiczne dysputy z lat 1570 i 1571, na których poglądy różnowierców zostały w widoczny sposób podważone, wytworzyły atmosferę rozdrażnienia i napięcia. Nic więc dziwnego, że gdy Skarga, przysłany w 1573 r. na pomoc Warszewickiemu do Wilna, zaprosił Andrzeja Wolana na prywatną rozmowę, ten zaproszenia nie przyjął [529]. Skarga, nie zrażając się odmową, przesłał mu w liście krótkie opracowanie zasadniczych prawd nauki Kościoła katolickiego, by spowodować w ten sposób wymianę zdań przez prywatną korespondencję. Wolan jednak sprawę wydobył na światło dzienne wydając w 1574 r. w Łosku rozprawę *Vera et orthodoxa veteris ecclesiae sententia de sacramento corporis et sanguinis Christi ad Petrum Skarga*. Dzieło to zawierało tezy Zwinglego i Kalwina o Eucharystii. Za Zwinglim twierdził, że Eucharystia jest symbolem Ciała Chrystusowego, za Kalwinem zaś przyjmował tylko taką obecność Chrystusa, która realizuje się poprzez wiarę Jego wyznawców.

Biskup Protaszewicz, któremu Wolan dla zmylenia opinii dedykował swoje dzieło, zabronił je czytać pod karą klątwy kościelnej. Jezuici ze swej strony postanowili jak najprędzej replikować. I tak już w następnym roku we Florencji ukazała się praca *De Sanctissima Eucharistia, tractatus contra Andream Volanum, Calvini discipulum*. Autorem jej był teolog hiszpański, Franciszek Turrianus. Jezuici wileńscy, a zwłaszcza Skarga nie byli zadowoleni z tego, że odpowiedź wyszła spod pióra cudzoziemca. Ich zdaniem, prestiż Towarzystwa Jezusowego w Polsce wymagał odpowiedzi przez jezuitów polskich, by innowiercy nie mieli podstaw do twierdzenia, że potrzeba było pomocy teologów aż z Rzymu, by rozprawić się z tezami Wolana. Z tego powodu Skarga był przeciwny [530] wydaniu w Polsce dzieła Turrianusa. Sam więc przygotował odpowiedź, która ukazała się pod koniec maja 1576 r., nakładem drukarni akademickiej w Wilnie, pt. *Pro Sacratissima Eucharystia contra haeresim Zwinglianum et An-*

[528] Dysputę tę obszernie opracował K. Drzymała na podstawie sprawozdania Marcina Śmigleckiego i Daniela Mikołajewskiego o odbytej dyspucie wileńskiej. ASI Crac., maszynopis, s. 43.

[529] Sunyer do Borgiasza 11 IX 1572. ARSI Germ. 134 f. 412; Bednarski, *Stanisław Warszewicki*, s. 80.

[530] Sygański LS, s. 61.

dream Volanum, praesentiam Corporis D. N. Jesu Christi in eodem Sacramento auferentem. Nauki Kościoła o realnej obecności Chrystusa w Eucharystii bronił Skarga w oparciu o Pismo św. i Ojców Kościoła, a więc o te źródła, które przyjmowali także przeciwnicy. Całość odznaczała się jasnością i przystępnością.

W r. 1576, a więc w tym samym roku, w którym Skarga wydał swoją rozprawę, wyszło w Łosku dzieło Szymona Budnego: *O przedniejszych wiary Christiańskiej artikulech.* Komentując na swój sposób dobrane teksty Pisma św. bronił Budny tezy, że Chrystus przed narodzeniem się z Najśw. Maryi Panny w ogóle nie istniał, oraz że dusza ludzka nie jest nieśmiertelną. We wstępie zaatakował jezuitów. Skarga polemiki z Budnym nie podjął. Sądził bowiem, że radykalna doktryna antytrynitarzy nie będzie miała żadnego wpływu na społeczeństwo, że Kościołowi może więcej zaszkodzić katechizm Lutra niż obszerne dzieła arian, zwłaszcza Budnego, którego doktryna zbliżona była do mahometanizmu [531].

Skarga stał na stanowisku, że przeciwnikami niebezpiecznymi dla Kościoła byli przede wszystkim zwolennicy Lutra i Kalwina. Dlatego też ich przede wszystkim zwalczał do końca swego pobytu w Wilnie. Dzieło swoje *Pro Sacratissima Eucharistia...* przesłał między innymi Wolanowi, by zachęcić go do kontynuowania polemiki. Ten zabrał się natychmiast do przygotowania odpowiedzi. Skarga dowiadywał się o tym od tych, którym Wolan czytał teksty mającej ukazać się książki. Wyszła ona dopiero w 1579 r. w Łosku pt. *Defensio caenae Domini contra Scargam Jezuitam et Franciscum Turrianum.* Autor dedykował swoje dzieło królowi, wzywając go we wstępie, by bronił zwolenników wyznania helweckiego przed Antychrystem, tzn. papieżem. Przed wyjazdem Batorego na wojnę wolał jednak Wolan nie rozprowadzać swojej pracy. Król dowiedział się o dedykacji dopiero z listu Possewina i zaraz polecił ukarać Wolana.

Skarga uważał, że jego obowiązkiem jest odpowiedzieć na zarzuty przeciwnika. W krótkim czasie nadarzyła się okazja. Na pogrzebie Katarzyny z Ostrogskich Radziwiłłowej wygłosił kazanie w katedrze wileńskiej (5 grudnia 1579) wobec Mikołaja Radziwiłła Rudego, Jana Kiszki, Mikołaja Paca, Andrzeja Wolana oraz innych najwybitniej-

531 Później jednak Skarga zmienił zdanie. T. Grabowski, (*Literatura ariańska w Polsce 1560-1660,* Kraków 1908, s. 286) tak pisał o nim:... « zadał Rakowowi cios najboleśniejszy własną jego bronią i metodą. I odniósł zwycięstwo najświetniejsze. Pożytecznie jest dziś nawet czytać te polemiki, w których świadomość katolicka znalazła teologa o dziwnej ścisłości wyrażenia i jędrności wysłowienia, nie osiągniętych odtąd do czasów Kajsiewicza ».

szych innowierców i ich możnych protektorów. Kazanie obejmowało siedem części, w których Skarga zbijał tezy Zwinglego i Kalwina o Eucharystii, podtrzymywane przez Wolana, oraz naświetlił ten problem ze strony doktryny katolickiej. Na podstawie tego kazania wydał Skarga w 1582 r. napisaną po polsku rozprawę: *Siedem filarów, na których stoi katolicka nauka o Przenajświętszym Sakramencie ołtarza, przedstawione przeciw nauce zwingliańskiej-kalwińskiej Jędrzeja Wolana.*

W tym samym roku ukazało się w języku łacińskim inne dzieło polemiczne Skargi przeciw Wolanowi: *Artes duodecim Sacramentariorum sive Zwinglio-Calvinistarum...* Było ono ukończone wcześniej i Skarga korzystał z niego pisząc *Siedem filarów...*, nie mogło jednak ukazać się drukiem, ponieważ drukarnia akademicka została unieruchomiona przez zecera Łęczyckiego, który ukradł czcionki łacińskie i uciekł z nimi do innowierców.

Tym razem Wolan zareagował szybko i mocno. Już bowiem w 1583 r. wyszedł w Wilnie jego paszkwil: *Idololatriae Loyolitarum Vilnensium oppugnatio, itemque ad nova illorum obiecta responsio.* W następnym roku, nie czekając na odpowiedź ze strony jezuitów, wydał Wolan drugi paszkwil: *Libri quinque contra Scargae Jesuitae Vilnensis septem missae sacrificiique eius columnas et librum 12 artium Zwingliocalvinistarum.* Tylko część tych dwóch dzieł obejmowała rzeczową argumentację dotyczącą problemów już poruszanych w poprzednich pracach, reszta stanowiła złośliwe oskarżenia i zarzuty przeciw papieżowi, klerowi katolickiemu, jezuitom, a zwłaszcza Skardze. Skarga spostrzegłszy, że polemika coraz bardziej oddalała się od spokojnego i rzeczowego tonu i że w takiej atmosferze nie można niczego dobrego spodziewać się po niej, zaprzestał dalszych dyskusji [532]. Podjął ją profesor teologii polemicznej w Akademii Wileńskiej, Emanuel de Vega, który w latach osiemdziesiątych wysunął się na czoło polemistów wileńskich.

Już w 1580 r. wydał rozprawę: *De vero et unico primatu Divi Petri...* Bronił w niej prymatu biskupa rzymskiego; w 1585 r. w dziełku polemicznym: *Assertiones theologicae de augustissimo Eucharistiae Sacramento* Vega zwalczał głównie Lutra i Kalwina, a z Polaków Jana Łaskiego, broniąc negowanej przez nich prawdziwej i realnej obecności Chrystusa w Eucharystii. Drugą część tego dzieła wydał

532 E. Święcicki, *Skarga jako obrońca katolickiej nauki o Eucharystii,* « Przegląd Teologiczny », R. 9: 1928, s. 22-38, 112-146.

w następnym roku pod tytułem: *Evangelica et apostolica doctrina de... Missae Sacrificio...*, polemizując także z Chemnitiusem, Illirikiem, Bezą i Stankarem.

Vega był najpłodniejszym z profesorów Akademii Wileńskiej [533]. W jednym tylko 1586 r. wydał oprócz *De Missae Sacrificio...* cztery inne rozprawy polemiczne: *Disputatio theologica de distributione Eucharistiae...*; *De principiis fidei...*; *De vita et miraculis Lutheri, Calvini et Bezae*; *De cultu et invocatione Sanctorum...* Ta ostatnia rozprawa, o wzywaniu świętych i ich czci, była odpowiedzią na atak Wolana zwrócony przeciw jego pracy z 1585 r., *De Eucharistiae Sacramento...* W traktacie tym zajął się Vega paszkwilem *Idololatriae Loyolitarum Vilnensium...*, napisanym przez Wolana jeszcze w 1583 r., w czasie jego polemiki ze Skargą. Wolan odpowiedział w następnym roku w *Apologia Andreae Volani.* Vega nie mógł już zareagować, ponieważ został wysłany do Siedmiogrodu. Dyskusję z Wolanem kontynuował kanonik Andrzej Jurgiewicz, uczeń Vegi, promowany w Akademii Wileńskiej w 1586 r. na doktora teologii [534].

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI w. najbardziej czynnym polemistą ze strony Akademii był Stanisław Grodzicki, profesor teologii scholastycznej [535]. Zachęcony poczytnością dwóch kazań, wydanych w Wilnie 1587 r., a dotyczących potrzeby reformy kalendarza, oraz radami biskupa Jerzego Radziwiłła, przygotował do druku wygłoszone uprzednio kazania rozbudowując je i poszerzając. W ten sposób powstał właściwie traktat teologiczny, który ukazał się drukiem w Wilnie w 1589 r. pt. *O jednej Osobie w używaniu Sakramentu Ciała Pańskiego w Kościele Bożym zwyczajnym kazań sześć...*, dedykowany królowej Annie Jagiellonce. Autor w oparciu o Pismo św. udowadniał, że przyjmowanie Najśw. Sakramentu pod dwoma postaciami nie było nakazane przez Chrystusa, lecz zostawione do decyzji Kościołowi św., oraz że nie tylko za czasów apostolskich, ale jeszcze przed Wniebowstąpieniem Chrystusa było praktykowane przyjmowanie Komunii św. pod jedną postacią.

Okazją do następnego wystąpienia był pogrzeb Katarzyny z Tęczyńskich, żony Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego, 20 lip-

533 Z czasów wileńskich pozostało jeszcze kilka jego dzieł polemicznych w rękopisie, zob. Poplatek, *Szkice do słownika jezuickiego w XVI w.*, s. 466.

534 J. Brown, *Biblioteka pisarzów asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego.* Przekł. z łac. W. Kiejnowski, Poznań 1862 s. 414; Rostowski, *dz. cyt.*, s. 432; Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 760.

535 K. Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki TJ jako teolog i kaznodzieja 1541-1613*, « Polonia Sacra », t. 1: 1948, s. 275-283.

ca 1592 r. W obecności magnatów litewskich wyznania helweckiego, szlachty i ministrów kalwińskich, wśród których znajdował się Andrzej Chrząstowski, w długim kazaniu Grodzicki przedstawił prawdę o czyśćcu oraz piękno i konieczność ceremonii kościelnych w czasie pogrzebów. Andrzej Chrząstowski odpowiedział mową wygłoszoną w zborze wileńskim, której treść opublikował następnie 21 sierpnia tegoż roku pt. *Psychotopia albo czyściec*. Chrząstowski wystąpił w niej przeciw doktrynie Kościoła o czyśćcu, nie szczędząc złośliwych uwag o katolikach, a szczególnie jezuitach. W odpowiedzi Grodzicki 20 października tegoż roku ogłosił drukiem swoje kazanie, dodając w zakończeniu odpowiedź na broszurę Chrząstowskiego, pt. *Trutina Psychotopii*.

Drugie kazanie o czyśćcu wygłosił Grodzicki 26 stycznia 1593 r. na pogrzebie Albrechta Radziwiłła, marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego, w kościele Św. Jana w Wilnie. Ogłosił je drukiem dwa miesiące później, na życzenie żony zmarłego oraz kardynała Radziwiłła.

W pierwszej części kazania Grodzicki raz jeszcze przedstawił dowody przede wszystkim z Pisma św. za istnieniem czyśćca, w drugiej zaś starał się wykazać, że innowiercy, posługując się tekstami Pisma św. dla udowodnienia, że czyściec nie istnieje, w rzeczywistości umacniają jeszcze bardziej prawdę o nim.

Grodzicki w czasie swego pobytu w Wilnie napisał jeszcze dwie rozprawy polemiczne: *Ewanielik*... oraz *Prawidło wiary heretyckiej*... (1592), obydwie w języku polskim, podobnie jak kazania. Wydał je w drukarni akademickiej. *Ewanielik*, dziełko w formie dialogu, zwalcza przede wszystkim błędy kalwinów litewskich. *Prawidło wiary heretyckiej* jest odpowiedzią na *Obronę Postylli* Grzegorza z Żarnowca, skrytykowanej przez Wujka. W *Obronie Postylli* Grzegorz z Żarnowca w przedmowie i pierwszej części zwalczał jezuitów i papieża, w drugiej zaś usiłował obronić doktrynę kalwińską. Grodzicki w swoim dziełku wykazywał, że Bóg mówi do ludzi nie tylko przez Pismo św., lecz także przez naukę Kościoła, i że bez Kościoła, jako ostatecznej instancji tłumaczącej teksty Pisma św., dochodzi się do absurdu, gdyż wówczas ostatecznie prawidłem wiary staje się nie Pismo św., lecz subiektywny rozum. W 1593 r. opuścił Grodzicki Wilno, by już do niego nie wrócić[536].

Jak w latach siedemdziesiątych Piotr Skarga, w osiemdziesiątych

[536] Brown, *dz. cyt.*, s. 183-185; Załęski, *dz. cyt.*, t. 1, s. 745-749.

Emanuel de Vega, a po nim Stanisław Grodzicki, tak pod koniec XVI i w początkach XVII w. podjął główny ciężar walki polemicznej Marcin Śmiglecki. Już od 1591 r., jako profesor teologii scholastycznej, przygotowywał on obszerne dzieło o bóstwie Chrystusa, w którym poddał krytyce poglądy religijne antytrynitarzy polskich. Dysputa nowogrodzka (1594) przyspieszyła wydanie dzieła. Popularność *Opisania Dysputacji Nowogrodzkiej o Przedwiecznym Bóstwie Syna Bożego...* oraz jego poczytność zachęciła Śmigleckiego do wydania swojej pracy. Wyszła ona w Wilnie w 1595 r. pt. *O Bóstwie Przedwiecznym Syna Bożego...* Poddał w niej Śmiglecki krytyce naukę najwybitniejszych antytrynitarzy polskich: Budnego, Czechowicza, a szczególnie Socyna. Dzieło Śmigleckiego sprowokowało odpowiedź Piotra Statoriusa (młodszego) oraz polemikę z Walentym Smalciusem. Przeciw doktrynie Socyna o Chrystusie wystąpił Śmiglecki już w następnym roku w rozprawie *Zachariae Prophetae pro Christi Divinitate illustre testimonium...* Do doktryny arian nawiązywał jeszcze często w swych dziełach polemicznych z początków XVII w. (*Nova Monstra novi Arianismi...*, 1612; *Verbum Caro Factum...*, 1613; *De erroribus novorum Arianorum,* 1615). Nie zaniedbywał jednocześnie walki z wyznaniem helweckim, wciąż silnym na Litwie. W dziele *Absurda Synodu Toruńskiego...* polemizował z Zacjuszem, krytykując i drwiąc z rzekomych synodów innowierczych, z rzekomej zgody kalwinistów z luteranami, z rzekomej krzywdy heretyków, z ubogich nabożeństw innowierców.

Po dyspucie wileńskiej w 1599 r. Śmiglecki, podobnie jak jego przeciwnik, minister kalwiński Daniel Mikołajewski, wydał drukiem sprawozdanie z niej, które zostało przyjęte przez czytelników bardzo życzliwie. Zachęcony tym, wydał Śmiglecki w 1600 r. rozprawę *O jednej widomej Głowie Kościoła Bożego,* w której bronił prawdy o prymacie papieża.

Na początku XVII w. Śmiglecki podjął dyskusję na temat duchowego charakteru ministrów innowierczych rozbudowując tezy Artura Faunta. W rozprawach *Nodus Gordius...* z 1609 r. i *De notis Ministrorum...* z 1617 r. wykazywał, że ministrowie nie posiadają żadnego posłannictwa od Chrystusa, ani też duchowego charakteru i że nie mogą w związku z tym nazywać siebie kapłanami, księżmi czy biskupami. Dzieła te wywołały gwałtowną replikę w Polsce i za granicą w obozie wszystkich zwolenników nowinek [537]. Jak żaden z polemistów jezuic-

[537] K. Drzymała, *Polemika ks. Marcina Śmigleckiego z innowiercami o powołaniu ministrów,* « Nasza Przeszłość », t. 9: 1959, s. 323-356.

kich nie dorównywał Skardze w jasnym ujęciu zagadnienia, w polocie, jędrności i obrazowości języka, tak znowu Śmiglecki przewyższał wszystkich jako najlepszy logik [538].

Ruch reformacyjny, który w zdobywaniu dla siebie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie napotykał do 1570 r. prawie na żadne przeszkody, pod koniec XVI w. zmuszony był przejść do defensywy. Szala zwycięstwa przechyliła się wyraźnie na stronę « starej wiary ». W niemałym stopniu przyczynili się do tego jezuici wileńscy, których wszechstronną działalność tak scharakteryzował Stanisław Kot:

« Z ich przybyciem wytworzyła się nowa atmosfera; działalność o niespotykanym w tym kraju rozmachu, troska o dusze tak magnatów, jak i biedoty wiejskiej, zapał do polemiki, gorące przywiązanie do prawdy, odraza do herezji, upodobanie w wystawnych i uroczystych nabożeństwach, w ceremoniach oddziaływujących na tłum; równocześnie wykazują oni łatwość pisania, głoszenia kazań, prowadzenia dusz i odznaczają się głęboką wiedzą teologiczną. Uświadomiwszy sobie skłonności Litwinów do tego, co « zachodnie », otwierają w różnych okolicach kraju kolegia, w celu kształcenia młodzieży poprzez ogładę humanistyczną, popisy retoryczne i teatralne, uroczystości stowarzyszeń religijnych itd. » [539].

Znaczenie Akademii dla rozwoju kultury zachodniej na Litwie

Rzeczą znamienną i godną uwagi jest zbieżność idei, która legła u podstaw Akademii Wileńskiej, z ideą, która przyświecała twórcom, a szczególnie odnowicielom Uniwersytetu Krakowskiego. « Nawrócenie i oświecenie Litwy ma być gwiazdą przewodnią nowej instytucji » — tak ujął Kazimierz Morawski program odnowionego przez Jadwigę i Jagiełłę Uniwersytetu Krakowskiego [540]. Przez półtora wieku pełnił on zaszczytnie tę misję. W połowie jednak XVI w. « zatraca Uniwersytet swój charakter cywilizacyjno-nauczycielski wobec Litwy » [541]. Dzieło kontynuuje Akademia

538 Grabowski, *Literatura ariańska*, s. 287, 294.

539 Kot, *La Réforme*, s. 61.

540 K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1900, t. 1, s. 69-105.

541 H. Barycz, *Rozwój i upadek Akademii Krakowskiej*, Kraków 1931, s. 22. Znamiennym jest, że ta sama Akademia Krakowska, która na początku XVI w. udaremniła plany otwarcia uniwersytetu we Wrocławiu, pragnąc, by jej tylko światło świeciło całemu Śląskowi, w drugiej połowie tego samego wieku nie zareagowała, gdy inna akademia przejmowała jej wielkie dziedzictwo wobec Litwy.

Wileńska. Jak przed dwoma prawie wiekami, gdy wielka idea wprowadzenia Litwy i sąsiednich krajów do rodziny narodów europejskich snuła się jak złota nić poprzez dokumenty związane z powstaniem i odnową Uniwersytetu Krakowskiego, tak i teraz, przez te same nawet wyrażenia, powtarzają to bp Protaszewicz, król Stefan Batory i jezuici w listach, aktach fundacyjnych i akcie erekcyjnym.

Biskup Protaszewicz w liście do swej diecezji, wyłuszczając motywy, które skłoniły go do fundacji szkoły wileńskiej, pisał: « Od długiego czasu jesteśmy świadkami, że nasza Ojczyzna, mianowicie Wielkie Księstwo Litewskie, prowincja pośród innych znaczna, ludna, zasobna i obfita w dobre talenty i bogata we wszystkie inne rzeczy, odczuwa ten dotkliwy brak, że nie posiada żadnych szkół ani kolegiów, w których by ku chwale Boga Wszechmocnego i na rozszerzenie Jego czci oraz na pożytek tejże Rzeczypospolitej wykładano publicznie dobre nauki i gdzie mogłaby się kształcić młodzież, a ludność zdobywać cnotę i oświatę. Nie wszyscy, choć z natury zdolni i obdarzeni bystrym sądem, mogą zdobyć się na koszty podróży do innych krajów i szkół, by wypielęgnować swoje talenty » [542].

Dlatego — konkluduje autor — zastanawiając się, w jaki sposób przysłużyć się Ojczyźnie, « której po Bogu Najwyższym winniśmy wszelką miłość », postanowił dać jej szkołę na odpowiednim poziomie.

Król Stefan Batory wyobrażał sobie przyszły uniwersytet jako « forum na dalekiej północy, do którego jak na targowisko dobrych nauk i dla zaczerpnięcia wiary katolickiej zbiegać się będą młodzieńcy z sąsiednich krajów » [543]. Myśl jezuitów tak wyraził Baltazar Hostounsky w liście do generała:

« Na całej tej północy poza Wilnem nie ma drugiego miasta, które by było równie jak Wilno sławne i odpowiednie dla życia ludzkiego, a zarazem równie bliskie Moskwy, Tatarii i Szwecji. Nie ma również tutaj nigdzie uniwersytetu, a nawet szkół sławniejszych, ani doktorów i magistrów, którzy by mogli uczyć. W Wilnie, na Litwie i w jej sąsiedztwie mieszka wiele różnych narodowości, które będą mogli jezuici nauczać i kulturę ich podnosić » [544].

Nawrócić i oświecić Litwę oraz sąsiednie ludy — oto naczelna idea i wielkie zobowiązanie, które młoda Akademia Wileńska odziedziczyła po starszej Akademii Krakowskiej.

Twórcy Akademii Wileńskiej dali Litwie i Koronie uniwersytet

[542] ARSI Pol. 65 f. 97.
[543] Bieliński, *dz. cyt.*, t. 1, s. 33.
[544] ARSI Germ. 150 f. 276.

nowego typu — szkołę wyższą, która stała się ośrodkiem nie tylko nauk humanistycznych, ale także ośrodkiem nowej filozofii i nowej teologii. Uniwersytet Krakowski był kwiatem średniowiecza, organizacją i programem zbliżał się do najstarszych uniwersytetów europejskich. Uczelnia wileńska, twór humanizmu i walki ideologicznej katolików z innowiercami, była ukształtowana na wzór nowych uniwersytetów powstałych na Zachodzie.

Wraz z otwarciem kolegium Litwa otrzymała pierwszą szkołę humanistyczną, o wysokim poziomie nauczania, zapewnionej przyszłości, tak pod względem doboru odpowiednich sił nauczycielskich, jak też pod względem materialnym. Studia humanistyczne były wprawdzie pielęgnowane również w gimnazjach innowierczych i niektóre z nich jaśniały wspaniałym blaskiem, ale ich byt był zawsze zagrożony, już to przez śmierć fundatora, już to przez ewentualny powrót do « starej wiary », a poziom zawsze był wykładnikiem poziomu profesorów. Zwykle po kilku lub kilkunastu latach istnienia, wraz ze zgonem fundatora, umierało także gimnazjum, a ze śmiercią wybitnego profesora upadał wysoki poziom szkoły. Zresztą na Litwie nie udało się innowiercom stworzyć takich ośrodków, jakimi były w Koronie Pińczów, Lewartów, Raków czy Toruń.

O wysoki poziom nauk humanistycznych w kolegium wileńskim troszczył się pierwszy rektor, Stanisław Warszewicki, humanista wielkiej miary. Jego współbracia zakonni donosili generałowi, że troska rektora o studia humanistyczne jest może zbyt wielka i że absorbuje jego siły i czas, ze szkodą dla wykładów filozofii.

Zaledwie trzy lata upływały od założenia kolegium, a Warszewicki już pisał do generała Borgiasza, że szkoła przynosi obfite owoce i zapełnia się młodzieżą nie tylko katolicką, lecz także innowierczą, a wielu zamiast wyjeżdżać do Niemiec kieruje się do szkoły jezuickiej [545].

I chociaż w uczelni wileńskiej wykładano także filozofię i teologię, to jednak nauki humanistyczne cieszyły się szczególnym wzięciem. One to przede wszystkim sprawiły, że jak daleko tylko na wschodnie i północne rubieże Rzeczypospolitej docierały wpływy Akademii i innych związanych z nią placówek jezuickich, tak daleko sięgały granice kultury humanistycznej. Zróżnicowane pod każdym względem społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego nie miało zasadniczo tradycji szkolnych — i dlatego efekt pracy uczelni nie mógł być

[545] Warszewicki do Borgiasza 26 IV 1571. ARSI Germ. 152 f. 38v.

od razu głęboki. Trudności powiększał fakt, że polemika z innowiercami i schizmą pochłaniała wiele sił i energii; nadto lata nieurodzajów, po których przychodziły zwykle epidemie, burzyły całkowicie normalne życie szkoły; były też lata, gdy szkoła czuła się zagrożona przez wojska carskie [546].

Akademia Wileńska pielęgnowała nie tylko nauki humanistyczne, z których korzystało najwięcej młodzieży, lecz była także ośrodkiem nowej filozofii, tak zwanej « drugiej scholastyki ». Przed otwarciem Akademii zasadniczo nie uprawiano nauk filozoficznych na Litwie [547].

Władysław Tatarkiewicz przeglądając materiały z zakresu dziejów nauczania filozofii na Litwie, tj. 2024 rękopisów, z których większość stanowiły skrypty wykładów filozoficznych, tak pisał: « Fundację Akademii Wileńskiej w 1578 r. należy uważać za datę rozpoczynającą dzieje nauki i filozofii na Litwie. Scholastici juniores otwierają więc dopiero filozofię na Litwie » [548].

W kształtowaniu oblicza studium filozoficznego w innych szkołach zakonnych, także niejezuickich, w jego rozwoju i kierunku ważną rolę odegrała Akademia Wileńska. Z wykładów filozofii korzystali, obok kleryków jezuickich i studentów świeckich, również klerycy innych zakonów i w ten sposób zgromadzenia te przygotowywały sobie profesorów dla swoich studiów zakonnych. O wpływie Akademii na wykłady w innych szkołach świadczy i ten fakt, że ewolucja w wykładach filozofii na przestrzeni XVII wieku w szkołach zakonnych na Litwie poszła w kierunku zakreślonym przez Akademię Wileńską już w XVI w.

Akademia Wileńska była również ośrodkiem nowego kierunku teologii, którego cechą charakterystyczną był powrót do źródeł Objawienia, pozytywny stosunek do humanizmu oraz nastawienie polemiczne. Z wykładów teologii korzystali nie tylko Polacy i Litwini, lecz także kandydaci na kapłanów pochodzący z krajów protestanckich (przede wszystkim ze Skandynawii) oraz prawosławnych, dla których gruntowniejsze wykształcenie teologiczne było szczególnie potrzebne.

Wydział teologiczny był ponadto ośrodkiem polemiki, w którym powstawały najlepsze dzieła teologiczne XVI w. Czasy Sokołowskiego,

546 Sunyer do Merkuriana 9 VII 1573. ARSI Germ. 153 f. 125.

547 Rozrażewski do Merkuriana 6 II 1575. ARSI Germ. 136 f. 375v. Opinia Rozrażewskiego potwierdza zdanie wyrażone przez D'Irsay'a (*dz. cyt.*, t. 1, s. 360): « Les Jésuites purent préparer le renouveau de la philosophie chrétienne, bien pauvrement représentée surtout au delà des Alpes au moment de leur apparition ».

548 Tatarkiewicz, *Materiały do dziejów nauczania filozofii na Litwie*, s. 9.

Skargi i Wujka są, zdaniem Aleksego Klawka, najpomyślniejszym okresem naszego piśmiennictwa teologicznego. Obok Wujka i Skargi wymienia Klawek Benedykta Herbesta, Marcina Śmigleckiego i Stanisława Grodzickiego. Pisze o nich: « Pracowali dla kraju, ale i poza granicami ojczyzny niejeden z nich był znany i ceniony. Umyślnie nawet wydawano dzieła za granicą, już o tym wspomina Grodzicki, aby nie tylko rodacy, ale i obcy mogli z prac polskich korzystać » [549].

Był to bodaj wyjątkowy okres w dziejach katolickiej teologii polskiej, kiedy Polacy mieli ambicję pomagać przez swoje dzieła polemistom katolickim na Zachodzie.

Wydział teologiczny w niedługim czasie wykształcił wybitnych profesorów teologii i pisarzy polemicznych (Leonard Kraker, Jan Gerardinus, Adam Brock, Adrian Junga i inni).

Akademia Wileńska, najbardziej na północ wysunięta wyższa uczelnia jezuitów, w niczym nie ustępowała podobnym zakładom na Zachodzie. Nie tylko obowiązywał ten sam program, ale i profesorowie wileńscy, którzy wyjeżdżali za granicę, zajmowali tam równorzędne katedry.

Słowem Akademia Wileńska stała się szeroką bramą, przez którą dotarły na Litwę nowe prądy kulturalne. Ciągła wymiana ludzi, przyjazd profesorów wykształconych w uczelniach zachodnich, wyjazdy młodzieży za granicę, szczególnie do Rzymu, sprowadzanie książek i skryptów z Zachodu — wszystko to stwarzało żywe kontakty Litwy z ośrodkami przodującymi w rozwoju kulturalnym na Zachodzie.

Społeczeństwo litewskie doceniało wyjątkową rolę Akademii. Gdy na sejmikach prowincjonalnych podniosły się głosy, by kolegium wileńskie płaciło kontrybucję na potrzeby wojny, sami senatorowie-innowiercy bronili jezuitów, twierdząc, że « nie przystoi i krzywdą byłoby obarczać nowymi ciężarami tych, którzy przez dobre wychowanie i kształcenie młodzieży przynoszą chwałę i pożytek całej Litwie, co więcej, dumnymi być powinni (ci, którzy chcieli nałożyć podatek na kolegium), że wreszcie zobaczyli w swojej ojczyźnie otwartą Akademię i że już pod ręką mają tę, której trzeba było dawniej szukać z wielkim kosztem za granicą » [550].

549 Klawek, *Zarys dziejów teologii w Polsce*, s. 15, 16.
550 *Annuae Prov. Pol. 1584.* ARSI Pol. 50 f. 65 (5).

Akademia a szkolnictwo jezuickie w Koronie i na Litwie

Uczelnia wileńska od początku swojej działalności odgrywała specjalną rolę w stosunku do wszystkich szkół jezuickich w królestwie polskim — w Koronie i na Litwie.

Przełożeni polskiej prowincji i przełożeni kolegiów świadomie dążyli do tego, by szkoła wileńska stanęła na możliwie najwyższym poziomie. Rektor Warszewicki pisał o niej już w 1575 r. do generała Merkuriana jako o « Collegium in Regno Poloniae praecipuum » [551].

Do kolegium wileńskiego ściągano najlepsze siły pedagogiczne. Jeżeli, mimo prośby jezuitów polskich, Rzym nie przysyłał odpowiednich profesorów, prowincjałowie Sunyer, a później Campano zabierali ich z innych kolegiów prowincji polskiej. Z samego Braniewa w przeciągu kilku lat zostali przeniesieni do Wilna: Antoni Arias, Justus Rab i Adam Brock, bardzo dobrzy profesorowie, oraz Filip Widmanstadt, długoletni rektor kolegium braniewskiego i zdolny organizator.

Kolegium wileńskie kształciło nauczycieli dla innych szkół jezuickich — nie tylko do przedmiotów humanistycznych, lecz także do nauczania filozofii i teologii. Prowincjał Sunyer pisał w 1578 r. do generała, że wszystkie kolegia mają dzięki studium filozofii w Wilnie dobrych magistrów [552]. Sam Pułtusk miał otrzymać w 1575 r. trzech absolwentów filozofii do nauczania w humaniorach [553]. W 1573 r., gdy kończył się pierwszy kurs filozofii, Warszewicki w liście do Merkuriana donosił, że niektórzy słuchacze filozofii są na tyle zdolni i wykształceni, że mogą podjąć się prowadzenia wykładów z filozofii [554]. Po otwarciu wydziału teologicznego Alabiano, profesor teologii dogmatycznej, a później rektor Akademii, dążył wraz z innymi profesorami do kształcenia przyszłych teologów, którzy mogliby w przyszłości pisać dzieła z zakresu teologii oraz wykładać teologię w Wilnie i w innych kolegiach polskich.

Hostounsky przedstawiając generałowi Borgiaszowi korzyści, jakie przyniesie Akademia, pisał: « Uniwersytet wyświadczy wielkie usługi i samym jezuitom, będą bowiem mogli kształcić na nim swą młodzież bez kosztownego wysyłania jej na studia w dalekie kraje » [555].

[551] Warszewicki do Merkuriana 26 VIII 1575. ARSI Germ. 136 f. 384.
[552] Sunyer do Merkuriana 10 VIII 1578. ARSI Germ. 157 f. 77.
[553] Sunyer do Merkuriana 26 VIII 1574. ARSI Germ. 154 f. 210.
[554] Warszewicki do Merkuriana 30 XI 1573. ARSI Germ. 153 f. 216.
[555] Hostounsky do Borgiasza 6 VI 1569. ARSI Germ. 150 f. 275.

Przewidywania Hostounskyego ziściły się w całej pełni. Źródła powtarzają wiele razy, że Akademia stanowiła także « seminarium nostrorum », to znaczy seminarium, którego celem było przygotowanie przyszłych profesorów dla wszystkich kolegiów polskich.

Kolegium wileńskie reprezentowało także myśl pedagogiczną jezuitów polskiej prowincji. Tu przecież została zwołana w 1586 r. komisja, której celem było przedyskutowanie nadesłanego z Rzymu Projektu *Ratio studiorum* oraz wydanie o nim opinii. Wśród rzeczoznawców wybranych do tej komisji z terenu całej prowincji polskiej przez prowincjała Campano, przeważającą część stanowili profesorowie wileńscy.

Dla przedyskutowania zagadnień teologicznych weszli w skład komisji: Garcias Alabiano, Stanisław Grodzicki, Antoni Arias, Emanuel de Vega i Adam Brock; dla zagadnień humanistycznych: Adam Almanius, Kasper Moravius i Jakub Szafarnius. Inne kolegia, oprócz Poznania (którego dwaj profesorowie przysłali swoje uwagi na piśmie), brały udział w komisji tylko za pośrednictwem swoich rektorów. To wyjątkowe znaczenie i wyjątkowa rola Akademii Wileńskiej zaznaczyły się jeszcze bardziej w dyskusji nad drugim projektem, z 1591 r., który miał być wprowadzony na próbę. Prowincjał Ludwik Maselli zwołując nową Komisję, oparł się prawie wyłącznie na profesorach Akademii Wileńskiej [556].

Rola Akademii Wileńskiej w stosunku do innych kolegiów polskiej prowincji nie ograniczała się tylko do przygotowywania dla nich nauczycieli i do reprezentowania ich myśli pedagogicznej; jako « collegium in Regno Poloniae praecipuum », stanowiła ona dla kolegiów polskich szkołę wzorcową. Taki właśnie jej charakter uwidocznił się najbardziej w latach dziewięćdziesiątych, gdy wprowadzano w życie *Ratio studiorum*.

Akademia Wileńska była pierwszą szkołą, w której zostały wprowadzone nowe przepisy. Po zreorganizowaniu Akademii, kierując się doświadczeniami poczynionymi tamże, miały inne kolegia polskiej prowincji wprowadzić nowe przepisy normujące życie szkolne. Tak też się stało. W 1592 r. prowincjał Maselli pisał do generała Akwawiwy: « Już prawie wprowadzono nową ordynację studiów — za

[556] O przebiegu i wynikach dyskusji jezuitów polskich nad Projektem *Ratio studiorum* pisał S. Bednarski w rozprawie *Jezuici polscy wobec Projektu ordynacji studiów*, Kraków 1933. Wkład jezuitów polskich w ogólną ordynację studiów jezuickich był duży. Memoriał ich był ze wszystkich przesłanych do Rzymu najbardziej odważny i radykalny.

łaską Bożą nie brak starań, by wszystko, o ile to możliwe, ułożyć na modłę rzymską ». Następnie dodał znamienne zdanie: « I reszta kolegiów pójdzie za przykładem wileńskim » [557].

[557] Maselli do Akwawiwy 25 II 1592. ARSI Germ. 176 f. 90.

ZAKOŃCZENIE

Najstarsze dzieje Akademii Wileńskiej nasuwają jedną uwagę ogólną: linia rozwojowa uczelni wileńskiej nie wznosiła się równomiernie, lecz wykazywała wahania i zastoje; stąd w pierwszych dziesiątkach lat jej istnienia zarysowują się wyraźnie trzy okresy, podobnie jak w dziejach całej prowincji polskiej.

Pierwszy to lata siedemdziesiąte, pod rządami wiceprowincjała, a od 1576 r. prowincjała niezależnej już prowincji polskiej, Franciszka S u n y e r a. Drugi to lata osiemdziesiąte, okres rządów prowincjała Pawła C a m p a n o. Trzeci wreszcie okres rozpoczyna się w 1590 r., wraz z przybyciem do polskiej prowincji wizytatora Ludwika M a s e l l e g o.

Cechą charakterystyczną dla pierwszego okresu był powolny rozwój placówek, gruntowne przygotowanie do ich otwarcia i usilne starania przełożonych o odpowiednich profesorów.

Dobrym duchem tego okresu był Hiszpan, Franciszek Sunyer, organizator prowincji polskiej. Urodzony w Barcelonie w 1530 r., prawo cywilne i kościelne ukończył ze stopniem magistra w Perugii, do Towarzystwa wstąpił 27 marca 1557 r. Po studiach filozoficznych i teologicznych w Kolegium Rzymskim, wykładał filozofię w Wiedniu, « z chwalebną znajomością przedmiotu » [558]. W 1565 r. został wysłany do Polski, gdzie przez 15 lat z uporem i wytrwałością godną podziwu budował nową prowincję.

Wizytator Maggio, zawiadamiając Rzym o zgonie Sunyera, napisał o nim krótko i dobitnie, że zmarły « był niezmordowany w pracy i wyniszczony chorobami » [559].

Sunyer, « szczupły fizycznie, ale wielkiego ducha », żywił jedną ambicję: zorganizować prowincję, która pod względem naukowym

[558] Rostowski, *dz. cyt.*, s. 88: « magna cum laude doctrinae ».
[559] Maggio do Manarea 24 X 1580: « Plenus erat laboribus et infirmatibus vexatus ». ARSI Germ. 121 f. 191.

i poziomem szkolnictwa nie ustępowałaby starszym prowincjom zachodnim. Prosząc Rzym o profesorów, żądał najlepszych sił, najwybitniejszych uczonych: Bellarmina, Maldonatę, Jana Romano, Jakuba della Croce itp.

Wprawdzie nie udało mu się sprowadzić do Polski tych wielkich gwiazd, ale Rzym, znając wymagania Sunyera, przysyłał zdolnych ludzi. Sunyer rozumiał doskonale, że poziom nauczania i w ogóle stan szkolnictwa zależy przede wszystkim od nauczycieli, toteż największą jego troską było dostarczenie dla kolegiów polskich dobrych wykładowców ze stopniami naukowymi. W jego obszernej korespondencji z Rzymem nie ma prawie listu, w którym nie prosiłby o wybitnych profesorów. Ustawicznie podkreślał potrzebę przyznawania stopni naukowych dla polskich jezuitów. Przywiązawszy się do Polski, wysoko cenił zdolności Polaków i starał się, by w kolegiach polskich wykładali Polacy [560]. Za rządów Sunyera kolegium wileńskie, chociaż były to same jego początki, nie ujawniało żadnych braków w nauczaniu. Młodzież była kształcona systematycznie i gruntownie. Nauki humanistyczne były obsadzane przez magistrów wykształconych w akademiach zachodnich, zwykle z dłuższą praktyka. Kursy filozoficzne trwały nawet dłużej niż trzy lata, czyli czas przepisany przez *Konstytucję*. Początki studium teologicznego zapowiadały się równie dobrze. W korespondencji między jezuitami polskimi a Rzymem nie ma śladów skargi na Sunyera i innych przełożonych. Jezuici przysłani przez generała do Polski, mający możność porównywania poziomu kolegium wileńskiego ze szkołami zachodnio-europejskimi, wyrażali się o nim jak najlepiej i przesyłali do Rzymu bardzo pozytywne oceny.

Za zakończenie tego okresu można uważać wizytację prowincji polskiej przez Wawrzyńca Maggio w 1580 r. [561]. Generał Merkurian w instrukcji, którą dał wizytatorowi, podkreślił, że polska prowincja rozwija się pomyślnie, że stan jej jest dobry i zarazem polecił zwrócić baczniejszą uwagę na sprawy gospodarcze [562].

560 Sunyer do Polanco 21 I 1573. ARSI Germ. 152 f. 291.

561 ARSI Historia Soc. 60 f. 115. Oczywiście, że data podana jako koniec pierwszego okresu musi być do pewnego stopnia umowna, jak bywa to przy tego rodzaju podziałach czasu i stopniowym narastaniu zmian.

562 Wybór Wawrzyńca Maggio na wizytatora prowincji polskiej był nadzwyczaj trafny. Do niego jako prowincjała prowincji austriackiej należały kolegia polskie, dopóki nie utworzono niezależnej prowincji polskiej. Z obcych jezuitów pozostających poza granicami Polski był on najlepiej zorientowany w stanie prowincji. Ponadto do Polski był on szczególnie przywiązany i zawsze chętny do pomocy. Po wizytacji pisał z Rzymu, że tęskni za Polską, że zawsze gotów na jej usługi. « Italus natus sum natura, usu tamen et affectu Polonus » - pisze Maggio do Hieronima Rozrażewskiego 12 IX 1581. ARSI Germ. 121 f. 212.

Drugi okres, obejmujący lata osiemdziesiąte, przypada na rządy Stefana Batorego w Polsce, a w prowincji polskiej — Pawła Campano. Cechą charakterystyczną tego okresu był żywiołowy w tym czasie rozwój nowych placówek szkolnictwa jezuickiego. Mnożyły się coraz to nowe kolegia, a obok nich seminaria i bursy ubogich studentów. Bardzo znamienną dla tego zjawiska była treść listu Pawła Campano do Akwawiwy w 1584 r.[563]. Donosił w nim mianowicie, że w czasie swego trzydniowego pobytu u króla w Grodnie dowiedział się o woli królewskiej, aby jezuici otwarli w Grodnie kolegium. Campano bronił się przed przyjęciem fundacji, tłumacząc królowi, że przecież za jego trzyletnich rządów prowincjalskich liczba placówek jezuickich powiększyła się dwa razy, a liczba pracowników nieznacznie tylko wzrosła, że przecież kolegia w Połocku, Rydze, Lublinie, Kaliszu i Nieświeżu nie są jeszcze wykończone. Król jednak nie chciał ustąpić. Nalegał argumentując, że Grodno jest jego stolicą i że tam chce być pochowany. Campano wymówił się brakiem kompetencji i skierował króla do generała. Król sprawę kolegium w Grodnie obiecał poruszyć u papieża. Campano widząc jak bardzo królowi zależy na tym, pomimo wyżej wymienionych przeszkód, skłaniał się do otwarcia nowego kolegium. Podobny przebieg miały starania o niedoszłą fundację kolegium w Brześciu[564].

Prowincjał Campano znalazł się w trudnej sytuacji wobec żądań króla, który pragnął szybkiego rozwoju kolegiów jezuickich nie tylko w Królestwie i na Litwie, ale także w Siedmiogrodzie. Teren prowincji polskiej powiększył się znacznie. Campano, donosząc o tym Rzymowi, przewidywał, że w niedługim czasie na tym samym terenie powstaną trzy lub cztery prowincje[565].

Zapotrzebowanie na pracowników rosło nieproporcjonalnie szybko w stosunku do kształcenia młodych kadr. W zachodnich prowincjach było niewiele lepiej i z trudem tylko prowincjał polski mógł otrzymać stamtąd jakąś pomoc. Na domiar złego epidemie, które pojawiały się w Polsce co kilka lat, robiły niemałe wyłomy w szczupłych kadrach jezuitów polskich[566].

Taki stan prowincji musiał odbić się na poziomie nauk we wszystkich szkołach jezuickich, także i w Akademii Wileńskiej. Nauki

563 Campano do Akwawiwy 28 VIII 1584. ARSI Germ. 163 f. 151-153.
564 Campano do Akwawiwy 2 VIII 1584. ARSI Germ. 162 f. 72-73.
565 Campano do Akwawiwy 2 IV 1584. ARSI Germ. 162 f. 225-226.
566 Campano do Akwawiwy 4 XII 1586, gdzie donosił generałowi, że w ciągu jednego roku umarło na epidemię 40 jezuitów. ARSI Germ. 166 f. 321.

humanistyczne miewały młodych nauczycieli, bez dłuższej praktyki, a niekiedy bez odpowiedniego przygotowania. W niższych klasach uczyli klerycy, którzy jeszcze nie mieli ukończonej retoryki. Fakultet filozoficzny miał dobrych profesorów, ale wykłady były skrócone do dwóch lat, by w ten sposób mogli młodzi ludzie szybciej pójść do pracy. Najgorzej przedstawiał się wydział teologiczny, mimo bardzo dobrych profesorów. Prowincjał Campano, by zaradzić brakom, często zabierał słuchaczy teologii i wysyłał ich do pracy na różnych placówkach, dezorganizując w ten sposób pracę wydziału. Uskarżali się profesorowie w listach do generała Akwawiwy na taką politykę prowincjała, szczególnie Garcias Alabiano, ale bezskutecznie. Sytuację pogarszał fakt, że rektoraty Skargi i Bokszy miały charakter tymczasowy. Żaden z nich nie przeciwstawił się prowincjałowi Campano. Gdy rektorem został Garcias Alabiano (1585), stan zmienił się nieco na lepsze. Nie była to jednak zmiana zasadnicza, ponieważ prowincjał w obliczu wielkich potrzeb całej prowincji nie miał innego wyjścia i mimo oporu rektora, przerywał, chociaż już coraz rzadziej, studia słuchaczom teologii, by ich kierować na placówki. Istotnej reorganizacji dokonał dopiero wizytator Ludwik Maselli, mianowany wizytatorem prowincji polskiej 5 maja 1590 r.[567]. W 1592 r. wprowadził on do kolegiów polskich *Ratio studiorum* — na razie tylko na próbę. Instrukcja, jaką otrzymał od generała, różniła się bardzo od tej, którą otrzymał 10 lat temu Maggio. Akwawiwa polecił przede wszystkim zwrócić uwagę na stan nauczania[568]. Zmuszały go do tego relacje o szkołach nadchodzące z Polski. Maselli, doskonały znawca szkolnictwa jezuickiego i dobry obserwator, potwierdził niedomagania, o których pisali już do Rzymu inni jezuici polscy, poczynił bardzo ciekawe spostrzeżenia. Z uwag jego wynika, że system szkolnictwa jezuickiego przeszczepiony na teren polski od samych początków wykazywał pewne lokalne, bardzo charakterystyczne właściwości. I tak, jezuici polscy, zdaniem Masellego, z niemałą szkodą dla solidnej pracy szkolnej zbyt wielką wagę przywiązywali do doraźnych efektów. Zbyt wiele robiło się na pokaz (popisy). Za dużo deklamacji. Nie podobała się też Masellemu zbyt wielka liczba przedmiotów. Retorom wykładało się logikę, teologię moralną i polemiczną, najmłodszym w infimie grekę. Przeciążenie lekcjami szkodziło w systematycznej pracy. Niepotrzebnie też, zdaniem wizytatora, magistrzy polscy tracili

[567] ARSI Hist. Soc. I, 61, f. 131.

[568] ARSI F. Ges., 3. 3 Varia f. 92 nr 12: *Instructio particularis pro Ludovico Maselli visitatore Poloniae anno 1590.*

czas na pilnowanie uczniów w dni świąteczne i w czasie zabaw. Wystarczyłby jeden, a innym należałoby zostawić czas na gruntowniejsze przygotowanie się do lekcji.

Krytykował Maselli stanowisko dyrektorów na stancjach. Wyznaczeni przez jezuitów, by pilnowali kolegów i donosili jezuitom o ich prowadzeniu się, więcej złego wyrządzali karności szkolnej niż dobrego [569]. Wizytacja miała usunąć te wszystkie niedomagania, które pojawiły się w kolegiach polskich, oraz wprowadzić nową *Ratio studiorum*. Dzieło reorganizacji studiów rozpoczęto od Akademii Wileńskiej. Maselli zdawał sobie sprawę, że jezuici polscy niełatwo zrezygnują z przyzwyczajeń. Dlatego liczył na wykształcenie młodego pokolenia już według nowej *Ratio studiorum*. Najzdolniejszych uczniów wysyłał do Kolegium Rzymskiego, by wykształceni według nowej ordynacji szkolnej, umieli wprowadzać ją do kolegiów polskich [570].

Akcja Masellego udała się. Grodzicki, surowy w sądach i bardzo skąpy w pochwałach — donosił już w 1591 r., że dzięki wizytatorowi szkolnictwo jezuickie w Polsce zostało wreszcie uporządkowane [571]. W Akademii Wileńskiej powróciła systematyczna, solidna praca. Nauki humanistyczne otrzymały dobrych magistrów, kursy filozoficzne trwały znów trzy lata, studentom teologii nie przerywano studiów. Skończono z improwizacją i dezorganizacją lat osiemdziesiątych.

569 Maselli do Akwawiwy 30 VI 1591. ARSI Germ. 171 f. 138.
570 Maselli do Akwawiwy 22 IV 1593 i 10 XII 1592. ARSI Germ. 171 f. 138 i ARSI Germ. 170 f. 310..
571 Grodzicki do Akwawiwy 31 III 1591. ARSI Germ. 169 f. 81.

W « Aneksach » zostały zamieszczone dokumenty nie opublikowane dotąd, które dla poznania najstarszych dziejów Akademii Wileńskiej i w ogóle szkolnictwa jezuickiego w Polsce w XVI w. mają zasadnicze znaczenie.

Przygotowując wydanie niniejszych dokumentów, kierowano się zasadami *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

I

Biskup wileński Walerian Protaszewicz do wiernych swojej diecezji w sprawie otwarcia Kolegium Wileńskiego

Wilno 25 lipca 1570
(Kop. Rzym. ARSI, Pol. 65 f. 97-99)

Valerianus, Dei gratia episcopus Vilnensis, universis et singulis Dominis Praelatis et Canonicis, nostrae Cathedralis Vilnensis necnon conventualium Abbatibus, Praepositis, Prioribus, Superioribus, Guardianis Viceguardianis, ac parochialium ecclesiarum rectoribus eorumque loca tenentibus, commendariis, Vicariis, Altaristis, Mansionariis, Praebendariis, et aliis quibuscumque beneficiatis per et infra civitatem et dioecesim nostram Vilnensem ubilibet constitutis, tenore praesentium significamus: quia cum non a parvo tempore animadverteremus patriam hanc nostram, Magnum videlicet Ducatum Lithuaniae, Provinciam magni inter caeteras nominis, frequentem et cultissimam bonorumque ingeniorum feracem, ac caeteris omnibus rebus florentissimam, hoc vel haud mediocri incommodo affectam esse, quod scholas seu collegia nulla habeat, in quibus ad laudem et gloriam Dei omnipotentis eiusque cultus divini propagationem ac Reipublicae istius utilitatem, publica fieret bonarum litterarum professio iuventusque erudiri ac homines ad virtutem et humanitatem informari possint, nec omnibus, quantumvis ingenio naturali et iudicio praeditis ad adeundas alias regiones et scholas excolendaque ingenia, sumptus suppetere queant. Eam felicitatem caeteris provinciis, non solum non deesse, sed etiam superesse plerumque videmus, licet huic nostrae, quae, praeter catholicos, ex schismaticis et multiplici sectarum labe infectis ac etiam machometanis constat: ea res vel maximum momentum in Ecclesia Catholica, et Repub[lica] adferre possit. Cogitantibus vero nobis et in hoc curam et studium omne nostrum ponentibus, quomodo charissimae patriae et altrici nostrae, quae nos genuit et ad hunc honoris et dignitatis gradum erexit et cui post Deum omnem charitatem debemus hac in re, cum Dei adiutorio prodesse et commodare possemus. Tandem Deo Opt[i-

mo] Max[imo] nobis inspirante ad praescripta decretorum seu canonum sacri Concilii Tridentini, mentem et voluntatem nostram, quantum in nobis est, conformantes et cum consilio hominum summo iudicio praeditorum, praesertim vero Serenissimi Principis et Domini Domini Sigismundi Augusti Dei gratia Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Massoviae, Samogitiae, Livoniae etc. Domini et Haeredis, Domini nostri Clementissimi consilio, gratia et auctoritate freti, tum et Illustrissimorum ac Reverendissimorum Dominorum, Domini Stanislai Hosii episcopi Varmiensis et Domini Joannis Francisci Commendoni, Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalium necnon Domini Vincentii Portici Lucensis prothonotarii apostolici in Regno Poloniae, clarissimorum de Latere Legatorum persuasioni ac exhortationi acquiescentes, in eam sententiam adducti sumus, ut in Provinciam hanc et civitatem eius primariam Vilnensem accerseremus et induceremus viros aliquos doctos ac religiosos ex illis collegiis, quae vocantur Societatis JESU. Quorum quidem doctrinae ac vitae inculpatae magnaeque in propaganda religione christiana et cultu divino, instituendaque et erudienda optimis litteris ac moribus iuventute, industriae ac dexteritatis celebre nomine ac fama, hoc praesertim infelici, ac depravato seculo; quo illis cum, tot haereticorum et idolatrarum monstris et portentis decertandum est, totum christianum orbem ad antipodas usque pervagata est. Quod quidem re ipsa fecimus et tantorum auctorum consilia cum iudicio profecta sequuti, accersivimus viros quosdam dictae Societatis, cum quibus sedulo iis de rebus conferentes et in omnes partes animum versantes certam ordinationem et fundationem collegii Societatis eorum pro illorum et pro tempore existentium perpetua sustentatione et condicione, ex facultatibus et fortunis a Domino Deo concessis sine cuiuscumque iniuria cum auctoritate et approbatione Sanctae Sedis Apostolicae fecimus ac constituimus. Posteaque vero Dei benignitate ac diligenti studio, opera, sumptuque nostro, in dicto collegio auctus esset numerus bonarum litterarum professorum atque idem collegium a nobis fundatum iam esset inchoatum, significandum esse voluimus omnibus apertum iri studiosae iuventuti scholas, in lingua latina omnium partium Grammatices, humaniorum litterarum, bonorum auctorum. Praeterea Rhetorices ac linguarum tam Graecae, quam Hebraicae ad festum S. Stanislai proxime venturum, in autumno. Et quod etiam adiungetur lectio quaepiam ad studium Sacrae Theologiae pertinens, et aliquod Germanicae linguae exercitium. Porro omnes lectio-

nes et earum ordo, atque horae suo tempore in cathalogo integre proponentur. Deinceps autem cum ipsius collegii progressu et profectu auditorum augebitur Domino dante et disciplinarum et lectionum numerus[1] Dabitur etiam opera, ut cum studiis litterarum virtutis ac pietatis studium a iuventute coniungatur. Quapropter invitantur omnes, qui ad honesta studia animum adiecerunt, ut in tempore ad diem praedictum inchoationis, seu renovationis studiorum conveniant. Parentes etiam liberos suos, ut mittant, eos tamen, qui iam, ante legere et scribere didicerint. Quodsi qui maturius ante diem dictum advenient nihilominus sine fructu non erunt, sed in litteris, ut aptiores fiant, ad sequentem renovationem, diligenter interim sicut et hi, qui iam adsunt, exercebuntur. Non tantum autem ad notitiam vestram deducendum id esse duximus, verum etiam omnes, et singulos hortandos in Domino, immo mandando sub oboedientiae, et excommunicationis paena, quamprimum praesentes ad scientiam vestram pervenerint, ut diebus Dominicis, et aliis festis solemnioribus coram populo ad Divina audienda congregato palam ex suggesto vestris in concionibus collegium hoc Vilnense publicare curetis ac persuadere sedulo, ut si qui habeant studio litterarum dignos, eos huc mittere non negligant. Nam sumptus, quem solummodo in fovendos, et alendos hic suos impendent, tantum abest, ut illos paeniteat; ut etiam cognito profectu eorum speique suae fructu consequuto, gratia auxiliante divina, Dominum Deum laudaturi, et dignas Divinitati suae grates laeti persoluturi sint. Proinde quia certo scimus, quam plures in hac dioecesi nostra Vilnensi paraecias ab haereticis occupatas fore; ideo ne praesens processus, per eosdem haereticos, aliquo modo intercipiatur, vobis omnibus, et singulis executoribus supradictis sub poena excommunicationis, superius expressa, ac synodalis paenis, districte praecipientes mandamus: quatenus eundem processum, prius perlectum ac debite exequuntum, ac in librum aliquem Ecclesiae cuiuslibet vestrum, seu metricam, propter futuram eius rei memoriam, inscriptum, et acticatum, unus ad alium, sibi viciniorem, et pravitate haeretica non infectum, (alias omisso illo infecto) transmittat; ultimus vero eum nobis vel officio nostro, Vilnam repraesentet, et remitti faciat. In quorum omnium, et singulorum praemissorum fidem, et testimonium, sigillum nostrum praesentibus est impressum.

Datum Vilnae XXV mensis Julii, anno Domini 1570.

[1] Zdania wyróżnione drukiem rozstrzelonym w oryginale są podkreślone.

II

Jezuici zawiadamiają społeczeństwo litewskie o otwarciu kolegium w Wilnie i o programie nauczania

Wilno 1570

(Kop. Rzym, ARSI, Lith. 38 f. 14-16)

Collegium Societatis Jesu in Vilnensi celeberrima Magni Ducatus Lithuaniae civitate institutum lectori salutem. Ut nihil inter omnia, quae mundus inferior complexu suo coërcet atque continet homine praestantius, ita neque dignius neque divinius quicquam hominis animo cogitari potest. Quippe cui praeter egregiam quandam et praeclaram naturae indolem imago quoque et similitudo Dei est impressa, quae non exiguam illius cum summa divinitate cognitionem designet. Caeterum cum ita sit a summo rerum Opifice cum corpore coniunctus, ut sine eo nihil possit in hac mortali vita efficere, fit ut hac terrena mole tamquam carcere inclusum quodammodo obscuretur. Itaque nisi extrinsecus lucis aliquid inferatur, ad exercendam vim suam atque vigorem nequit assurgere. At ubi doctrinae et scientiarum lumen per has veluti sensuum fenestras ad illius intelligendi facultatem penetravit, cum rerum divinarum atque humanarum scientia fuerit collustratus, nihil eo splendidius, nihil in terra Deo similius reperietur. Nam scientia fretus quaecumque supra subterque caelo, terra, undis definiuntur, licet procul a conspectu remota, velut ante pedes iacentia sine ullo erroris periculo instar Dei, qui falli et fallere non potest, contemplabitur, suisque principiis unamquamque rem ita metietur, ut ipsa iudicii firmitate perspicuum divinitatis cuiusdam vestigium prae se ferat. Denique illam, quae est in natura divina, praeteritorum, praesentium et futurorum certissimam cognitionem, antiquitatis omni inspectione, ex praeteritis et praesentibus futura firma ratiocinatione colligens pro rata portione imitabitur. Ex quo quid ad cuiusque puram sinceramque voluptatem, quid ad praesidium religionis, quid ad Reipublicae utilitatem perveniat facile iudicari potest. Si enim

vocum harmonia tibicines, corporum imitatio pictores, simulachra statuarios delectat, quid? Litteratos causarum cognitio, effectorum comprehensio, sententiarum sine ulla haesitatione constantia non multo magis delectabit? Ad religionem autem christianam an non optimo iure omnis ille studio perceptus disciplinarum apparatus, quibus homines a veri Dei scientia alieni gloriabantur, tanquam Egiptiorum spolia ab iniustis possessoribus ad veros et legitimos Israelitas (quod a sanctis patribus praeclare factum videmus) transferetur? Cum enim sacra fidei nostrae religio divinitus edita sit et eam ipsam ob rem nihil fraudis, nihil mendatii, nihil simulationis, nihil vanitatis toleret, adeo scientiis non obscuratur, ut multo etiam illustrior sit atque ornatior tanquam domina famularum comitatu aucta et stipata. Respublica vero quanto religiosiores, sapientiores et rerum variarum cognitione magis instructos (quod in Ulisse praedicat Homerus), habebit consiliarios et cives, nunquid non tanto melioribus consiliis et feliciore successu administrabitur? Quare si laudem merentur, qui publici commodi causa emporia aedificant, in quibus res vaenales magno praecio proponantur, quid illis tandem deberi confitendum est, qui suis impensis sine cuiusque sumptu artium liberalium officinas aperiunt et excollendis pietate hominibus seminaria instituunt! Inter quos est reverendissimus dominus Valerianus religiosissimus Vilnensis urbis antistes, quem cum honoris causa nominaverimus, laudes tamen illius orationis huius et chartae angustiis nolumus coarctari. Laudabunt illum sane in portis opera eius et ut praesens, tum multo magis posterior aetas pietatis eius memoriam grata recordatione prosequetur. In enim nullo suo compendio neque privatae laudis fructu, sed sola Dei gloria et patriae utilitate commotus ad imitationem veterum, qui religionis ergo sumptuosissimas Academias fundarunt, similiter religiosi collegii Vilnae in Magno Ducatu Lithuaniae fundationem agressus, hoc anno ludum artium iam erexit, unde iuventus cum litteris tum pietate ac virtute informata non sine grandi patriae emolumento ad res gerendas olim prodiret. Cuius gubernationem familiae Societatis Jesu magna animi propensione commendavit atque concredidit, cum eius proprium munus esse iuventutis institutionem, sacrarum litterarum interpretationem, conciones ad populum, doctrinaeque christianae rudioribus explicationem et eorum sacramentorum ac numerum spiritualium, quibus proximi praecipue iuvari possint, exercitationem, fama et amicorum relatione comperisset. Quod de hac minima nostra Societate ad tam remotas regiones perlatum esse, Dei Optimi Maximi singulari providentia ascribimus, dabimusque operam, ut excitatae de illa opinioni in posterum rebus ipsis

atque factis pro virili divino freti auxilio respondeamus. Interea tamen pro iuventutis ratione atque conceptu ab infimis ordiemur, quo commodius ad sublimiora perveniamus contenti hoc tempore levia quaedam nostrae operae tirocinia iecisse et studiosos eo modo ac ordine, quem subiectus exercitationum cathalogus indicat, rhetoricis et politiore literatura erudivisse.

Index lectionum et exercitationum scholasticarum, quae in novo collegio Vilnensi Societatis Jesu ad proximum s. Stanislai festum instituentur anno MDLXX [1].

In classe rhetorica

Hora VII matutina: Rhetorica Ciceronis ad Herennium praelegetur
Hora IX: Oratio graeca Isocratis ad Daemonicum
Hora I pomeridiana: Horatii epistolae
Hora II: Oratio Ciceronis pro M. Caelio
Hora III: Auditarum lectionum repetitiones ac disputationes instituentur et themata compositionum castigabuntur

In classe humaniorum litterarum

Hora VII matutina: Tradetur prosodia Joannis Despauterii, cui succedet libellus de copia rerum et verborum
Hora IX: Liber Ciceronis de officiis ab initio
Hora I pomeridiana: Grammatica graeca Clenardi, in cuius praeceptis cum mediocriter profecerint studiosi, Aesopi fabellae adiungentur
Hora II: Justini historia, cui succedent eclogae Vergilii post Pascha
Hora III: Lectionum repetitione, disputatione, epistolis carminibusque castigandis transigetur

In prima classe grammatices

Hora VII matutina: Syntaxis Despauterii accurate docebitur
Hora IX: Epistolarum familiarium Ciceronis liber primus
Hora I pomeridiana: Eadem syntaxis et grammaticae Despauterii auditae alternis diebus diligens repetitio

[1] Z pisma wynika, że tytuł napisany był ręką prowincjała Wawrzyńca Maggio.

Hora II: Ovidii de nuce cum quo Murmelii tabulae de quantitate syllabarum alternis diebus explicabuntur. Tabulis vero absolutis succedent eadem hora rudimenta graecae linguae ex institutionibus Clenardi

Hora III: Curabitur, ut repetendo disputandoque se exerceant et in conscribendis castigandisque epistolis et carminibus instituantur

In secunda classe grammatices

Hora VII matutina: Grammatica Despauterii exacte explicabitur

Hora IX: Epistolae selectae Ciceronis

Hora I pomeridiana: Eadem grammatica, cui facilis aliqua syntaxis explicatio succedet

Hora II: Inflexioni nominum et verborum opera dabitur

Hora III: Discipuli suas lectiones repetent, epistolas suo Marte compositas exhibebunt, selectiores phrases ediscent et quaestionibus proponendis sese mutuo exercebunt

In postrema classe grammatices

Hora VII matutina: Rudimenta Donati inculcabuntur adhibita frequenti repetitione et examine puerorum

Hora IX: Minor catechismus d. Canisii cum piis precibus mandabitur memoriae ac recitabitur

Hora I pomeridiana: Pergetur in Donato

Hora II: Flectendis verbis nominibusque tribuetur

Hora III: Catonis disticha explicabuntur adiuncta repetitione auditae lectionis

Communia omnibus classibus

Diebus Veneris hora nona matutina in tribus superioribus classibus catechismus latine, in inferioribus duabus lingua vernacula docebitur. Diebus sabbati singulis in classibus instituentur disputationes et repetitiones lectionum totius hebdomadae. Absoluto vero mense, ubi eorum omnium, quae toto illo temporis spatio perceperunt, rationem reddiderint, ipsi eadem per celebres disputationes (proposta victoriae corona) a se mutuo inquirent. Quaelibet praeterea classis mense quolibet cum altera sibi proxima ad mutuam concertationem procedet, ut hoc tam utili exercitationis genere utrique et quae antea didicerunt,

retineant, et quae tum audiunt, plenius intelligant ac memoriae inculcent.

Diebus dominicis festisque evangelia eorum dierum superioribus classibus latine, inferioribus vernacule hora VII matutina declarabuntur. Deinde omnes, ut divinis officiis debita cum pietate intersint, in templum deducentur. A prandio vero orationes tum solutas, tum ligatas in magistrorum aliorumque auditorum ordine declamandas hora prima sua praesentia cohonestabunt. Cui actioni succedet aliquod exercitium linguae germanicae, ut omnium desiderio in hac etiam parte satisfiat.

Diebus Lunae et Jovis hora VII matutina quaestiones fidei explicabuntur, eae maxime, quae nostra aetate in dubium vocantur. Diebus vero Mercurii et sabbati hora IX matutina principia hebraicae linguae tradentur, si idonei auditores accesserint. Caeterum quae ad exercitium pietatis ac morum informationem pertinent, peculiaribus studiosorum legibus comprehensa sunt.

Carmina hebraica [2].

Carmina graeca

Carmina latina
Laus Deo Optimo Maximo

Ad studiosum

Pulchre puer, magno clarissima nomine fama
Pulchri sunt pulchrae fertilitatis agri.
Est pulcher murex succis flagrantibus ardens.
Pulchri nummi auri, quos parit unda Tagi.
Pulchrum est imperium et sceptrum cum stemmate pulchrum
Pulcher et est summus, stirps quoque pulchra, gradus
Pulchrior est virtus, fama, agris, murice nummis,
Imperio, sceptro, stemmate, stirpe, gradu.
Caetera linguae, puer, virtutem quaerito tantum.
Illa brevi pereunt, ista perennis erit.

[2] Wiersz hebrajski i jego przekład grecki i łaciński znajdują się na f. 16. Tu jest zapowiedź tych tekstów. Poniżej podany jest ów wiersz w brzmieniu łacińskim.

III

« O szkole ». Ustęp z Instrukcji prowincjała Austrii dla rektora Kolegium Wileńskiego (fragmenty)

19 sierpnia 1570

(Kop. Rzym. ARSI, Institutum, 209 f. 246-249)

De scholis

Ordo vacationum separato scripto exaratus servetur in scholis huius collegii. Si quid tamen decursu temporis ex ipsa praxi non convenire observaretur, Provinciali significetur.

Comoediae praevideantur diligenter et maturo iuditio, antequam exhibeantur et non nisi res graves, et utiles, quae et nobis bonum nomen conflare et spectatores ad pietatem excitare possint. Illae vero semel tantum in anno exiberi solent. At parvi dialogi frequentius possunt recitari in scholis, prout expedierit utilitati studiosorum.

Studiosi cum iuditio et veritate castigentur et in illis reprehendendis abstineatur omnino a convitiis et perturbato modo procedendi, nec illis minetur quis exclusionem a scholis sine maxima necessitate: nemo vero excludatur sine rectoris consensu. Quoad defectus ordinarios, magistri suos discipulos corrigant, sed non colaphisent, nec in caput aut faciem percutiant, vel per aures trahant, verum virgis moderate cedant, quando id meruerint. In rebus gravioribus recurrant ad praefectum.

Diebus festis, expedita exercitatione scholastica poterit aliquod exercitium [li]nguae germanicae pro studiosis institui per mediam vel unam ad summum horam, delecto ad id aliquo idoneo, diebus etiam remissionis a prandio poterit idem fieri, si hoc vehementer expedire iudicaverit rector.

Catalogi in singulis classibus fieri debent, qui quotidie, quotiescumque itur scholam, omnino primum legi debent, ut discipulis occasio auferatur subducendi a lectionibus.

Cum fuerit nobis assignatum altare in proximo templo sancti Joan-

nis et concessus [usus] illius ecclesiae, poterunt diebus festis illuc deduci nostri studiosi ordine, ut illic intersint summo sacro, concioni et vespertinis precibus, praesertim autem exercitationi doctrinae christianae, quae illic a nostris fiet. Et iuvent etiam in cantu pro more patriae sine tamen obligatione ulla, et hoc fieri poterit, donec proprium templum habeamus. Diebus etiam ferialibus illuc deducentur ad sacrum audiendum post primam lectionem matutinam, si transitus per curiam parochi poterit obtineri.

In proxima studiorum renovatione quinque classes vilnenses, tres grammatices, una humanitatis, et una rhetorices cum lectionibus, prout in catalogo descriptae sunt, instituantur et in omnibus vigeat summa disciplina, in litteris, moribus, et pietate. Quod si non adessent idonei studiosi pro classe rhetorica, retineantur, et bene ordinentur iuxta praedictum catalogum, praesentes quattuor. Abecedarii autem non admittantur, sed tantum qui legere, et scribere noverint. Quod si aliqui censentur idonei pro rhetorica, et aliqui vicissim pro humanitate, sed non in tanto numero, ut utiliter duo professores in duabus his classibus viderentur occupandi, iudicabit p. rector auditis consultoribus, num utilius ex his duabus una conflari deberet, quae partim rhetorica, partim humanitatis esset, donec sufficiens studiosorum numerus accederet.

Menstruae confessiones studiosorum non in sacello domestico, sed in aliqua classe audiantur, vel in templo divi Joannis, cum illius usus nobis fuerit concessus, nec facile admittantur intra collegium, multo autem minus ad cubicula.

Studiosi externi possunt ientare in schola post auditum sacrum exceptis diebus Veneris et ieiunii, et non de rebus liquidis, nec in platea, et coerceantur, ne ita clamitent.

In scholis nostris non videtur admittenda distinctio locorum ratione nobilitatis, sed tantum ratione profectus, quamvis in paritate profectus nobili concendenda est praecedentia, si difficultas aliqua exsurgat ea in re, vel debeatur anteverti. Curandum vero est, ut omnia loca classium decenter et ordinate collocentur.

Quoniam Reverendissimus significavit periculum esse, ne cultus Divinus in cathedrali et parochiali ecclesiis imminuatur, si scholarum earum discipuli diffluant, aliud remedium ad eam rem adhibendum est. In primis non admittantur ad scholas nostras, nisi qui bene legere sciant, et mediocriter scribere.

Deinde nullus illarum scholarum studiosus ad nostras scholas admittatur sine consensu sui legittimi praeceptoris. Et si haec cautio non

fuerit satis, videbit rector, an haec ratio poterit iniri, ut nullus studiosus, qui eleemosinis vivat, ad collegii scholas, saltem ad inferiores grammatices, admittatur, nisi hac conditione, ut cantum illarum ecclesiarum iuvet suis horis, monitis civibus, vel ex concione vel alio modo, ne parci sint ad erogandas eleemosinas, quo maior eiusmodi scholarum numerus pro illarum ecclesiarum commodo haberi possit. Alias curandum est omni diligentia, ut quam minimum fieri possit, nostrae scholae in illis cantorum ecclesiis subministrandorum occupationibus implicentur, quia experientia docet, hanc occupationem, multarum perturbationum causam esse solere, et praesertim propter horarum diversitatem, cum ecclesiae non facile velint accomodare horas suas ad horas lectionum nostrarum. Et mutare horas nostras, est perturbare totum collegium.

IV

Spis wykładów i ćwiczeń przeznaczonych dla Akademii Wileńskiej

Wilno 1 października 1583

(Kop. Rzym. ARSI, Germ. 161 f. 313v-313)

Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilnensis cal. Octobris anni 1583.

(Quo tempore uterque philosophiae ac sanctae theologiae cursus inchoabitur) ac deinceps in sequenti anno studiosae iuventuti proponentur [1].

In theologicis

Hora septima: De dogmatibus ab haereticis nostri temporis in controversiam vocatis lectio

nona: De attributis divinis et mysterio Sanctissimae Trinitatis, in prima parte s. Thomae

secunda: De iusticia et iure in 2a parte 2ae s. Thomae

tertia: Quaestiones sacrorum canonum ad conscientiam pertinentes

prima pomeridiana: Evangelium s. Lucae explanabitur omnibus diebus dominicis

In philosophicis

Hora nona et secunda pomeridiana: Aristotelis Stagiritae logica et post illam absolutam physicorum libri.

In his duobus facultatibus fient quotidianae post lectionem repetitiones ac hebdomadariae, nec non et menstruae de prelectis materiis disputationes itemque solemnes actus tum examinum tum disputationum temporibus suis pro gradibus singulis ad doctoratum usque in utraque facultate consequendis.

[1] Pismo wicerektora Pawła Bokszy.

In hebraicis

Hora septima: Diebus hebdomadariae remissionis studiorum ac festis et Dominicis liber sacrae Geneseos hebraice et grammatica eiusdem linguae explicabitur

In graecis

Hora prima pomeridiana: In singulis gymnasiis erit accomodata lectio linguae graecae

In rhetoricis: post exactam Varennii de constructione repetitionem, prosodia Vergarae praelegetur una cum libro vel carminibus Pythagorae

In classe politioris litteraturae repetetur exacte Cleonardi grammatica cui succedet syntaxis Varennii cum oratione Isocratis ad Daemonicum

In suprema classe grammatices: Evangelia graeca cum grammaticae graecae explicatione

In secunda classe grammatices: Catechismus graecus explanabitur cum declinationibus et coniugationibus simplicium et contractorum

In tertia classe grammatices: Legere ac scribere graece emendate docebuntur ac varias vocabulorum significationes memoriter reddere

In infima classe grammatices: Alphabetum graecum et litterarum combinationes docebuntur.

In latinis

In classe rhetorica

Hora septima: Ciceronis partitiones praemissa initio Soarii rhetorica
nona: Tomus primus orationum Ciceronis
secunda: Commentaria Julii Caesaris
tertia: Auditarum lectionum repetitio

In classe politioris litteraturae ac poeseos

Hora septima: De arte poetica liber cum prosodia
nona: Ciceronis de amicitia liber
secunda: Aeneidos Virgilii liber quintus cum sequentibus
tertia: Repetitiones consuetae et examina compositionum

In suprema classe grammatices

Hora septima: Syntaxeos lectio consueta. Et post Pascha principia prosodiae
nona: Ciceronis epistolarum ad familiares liber
secunda: Selectorum classicorumque poetarum carminum liber
tertia: Repetitiones et exercitationes variae earundem lectionum.

In secunda classe grammatices

Hora septima: Grammaticae praeceptorum lectio visitata ac post Pascha syntaxeos principia
nona: Ciceronis epistolarum ad familiares liber septimus
decima circiter: Repetitiones breves
secunda: Ovidii liber de Ponto
tertia: Repetitiones. Concertationes et examina compositionum

In tertia classe grammatices

Hora septima: Rudimenta grammaticae consuetae
nona: Ciceronis selectae sententiae vel Verini disticha
circiter decima: Breves repetitiones
prima: Post graeca, eadem rudimenta grammaticae
secunda: Catechismus Canisii minor
tertia: Examina varia lectionum et compositionum

In infima classe grammatices

Hora septima: Rudimenta minora grammaticae consueta
nona: Selectae sententiae Ciceronis
decima circiter: Breves repetitiones et examina
prima: Post graeca, rudimenta eadem grammaticae
secunda: Catechismus polonicus doctoris Ledesmae
tertia: Repetitiones et exercitationes variae

In classe ruthenica

Docebuntur quotidie mane et a prandio legere et scribere ruthenice postmodum aliquid ex Evangelio vel catechismo, tum interpretari, tum memoriae mandare.

Communes classium exercitationes

Singulis hebdomadis semel vel die dominico, vel festo propinquiori in hebdomada incidenti, studiosi tum rhetorices, tum poeseos declamationes publicas stricta atque soluta oratione habebunt, quibus studiosi omnium gymnasiorum intererunt. Solemnioribus tamen diebus honor et praerogativa illa declamandi philosophiae ac theologiae auditoribus exercitii ipsorum gratia deferetur.

Singulis autem feriis sextis catechismus maior maioribus, minor vero minoribus classibus, etiam diebus festis et dominicis explanabitur, cuius memoriter reddendi per hebdomadam quoque saepius sedula cura habebitur. Omnibus item sabbati diebus, praeter redditas mane memoriter hebdomadarias lectiones. De illis etiam a prandio disputationes quotidianis celebriores instituentur.

Denique nihil eorum praetermittatur, quod ad informandum tum in litteris tum in pietate studiosam iuventutem pertinere posse intelligatur. Ad maiorem Divini nominis ac Numinis gloriam.

V

Sprawozdanie rektora Garciasa Alabiano o działalności Akademii Wileńskiej przesłane do Rzymu generałowi Towarzystwa Jezusowego.

(Kop. Rzym, Archivio Segreto Vaticano, Nunziatura di Polonia, t. 28 f. 148-148[v])

1. In Collegio Vilnensi Societatis Jesu aluntur ordinarie 60 de Societate plus minus, quorum 30 circiter sunt Sacerdotes. Reliqui sunt aut Praeceptores, aut Coadiutores siue auditores Theologiae et Philosophiae, aut Coadiutores temporales.

2. Collegium hoc in Academiam et universitatem publicam authoritate Sedis Apostolicae, et Regis Poloniae creatum est. In ea student ordinarie supra 700 partim Catholicorum, partim Ruthenorum, partim Haereticorum omnis generis filii. Lectiones ordinariae, quae leguntur sunt hae: Duae lectiones quotidianae theologiae Scholasticae matutina et vespertina. Lectio Scripturae sacrae. Duae lectiones quotidianae Altera controuersiarum contra haereticos, altera casuum conscientiae ad instructionem confessariorum. Lectiones Philosophiae, et Mathematicae quotidianae mane et vesperi, Lectiones Sintaxeos, Tres aliae scholae distinctae Grammatices. Lectio quoque Graeca et Hebraica habetur.

3. Collegium istud habet sub cura et disciplina sua quatuor Seminaria. Videlicet Seminarium Summi Pontificis quod alit hic ordinarie 24 iuuenes ex uariis nationibus nimirum Suaecios, Germanos, Anglos, Russos, Lithuanos, theologiae Philosophiae et aliquos etiam humanioribus litteris operam dantes cum magno illarum regionum fructu, alit praeterea hoc Seminarium alios Pontificios alumnos Derpati atque Polociae est et Seminarium Diocaesanum Vilnense ab Illustrissimo Cardinali Radzivil fundatum,

quod alit 14 clericos. 3-ium Seminarium est Samogitiae ab Episcopo illo pariter fundatum, ex quibus maximus fructus in ecclesiam Lituanicam, et Samogiticam incipit dimanare, veteres ruinas ecclesiarum instaurando, et cultum christianum ubique restituendo. 4. Seminarium vocatur Bursa Valeriana, in qua ex reditibus piorum legatorum gratis aluntur 12 iuuenes nobiles pauperiores Lithuani et 4. Samogitae, ex quibus non exiguus fructus in hanc patriam redundaturus speratur. Huic loco est alter locus adiunctus qui est veluti domus hospitalis, ubi 24 pauperes studiosi miserabiliores partim ex his, quae in Collegio, et Seminariis supersunt, partim ex aliis eleemosynis, quas sibi quaerunt sustentantur.

4. Ex hoc autem Collegio quantos et quales fructus ad Dei Omnipotentis gloriam promanarint, et quotidie promanent ex administratione Sacramentorum, Concionibus, lectionibus, et disputationisbus publicis et priuatis cum haereticis, vix est in tota Lithuania qui ignoret. Postquam enim Collegium hoc Deo auspice constructum est, templa reliqua et monasteria huius Ciuitatis in quibus antea in solemnioribus festis vix 6 aut 7 Catholici reperiebantur modo Deo sit laus fidelibus implentur. Quod cum magna hominum consolatione et Dei laude animaduertunt, et referunt plurimi, qui praesentem statum vident, et praeteritorum temporum recordantur, praesertim Illustrissimi Radzivili. Huc confluunt ad expianda peccata non solum ex hac Ciuitate verum etiam ex tota Lithuania tanta hominum multitudo praesertim Quadragesimae tempore ut 30 Sacerdotes Societatis praeter alios multos satisfacere multitudini non possit. Multitudinem hominum quos Deus ad Suam Ecclesiam Sanctam ex Schismate, et variis haeresibus per operarios huius Collegii adduxit, ipse solus nouit. Illustres familiae pene integrae, quae in tota Lithuania primas tenent non paucae ad fidem Catholicam reductae sunt, v.g. Radzivilorum, Chodkieviciorum, Sapiecharum, Tiszkieviciorum, Paciarum, Voinarum, Crosziniorum, Voloviciorum, Haraburdarum et aliorum huiusmodi fidei Catholicae partim ex haeresi partim ex Schismate restituti sunt. Fuerunt semper et sunt in Scholis huius Collegii plurimi nobiles Haereticorum et Schismaticorum filii, qui licet a parentibus eo solo nomine Scholis nostris tradantur, ut litteris operam dent, et nulla ratione ad fidem catholicam conuertantur; Deo tamen propitio, vix ullus hactenus evasit,

qui abiuratis paternis erroribus fidem Catholicam non susceperit, et in eadem constanter perseveret. Ex quo fieri non poterit, quin Status Republicae nouam faciem induat, cum ad Senatum et ad offcia publica administranda tales assumentur, extinctis Senioribus, qui nunc haereseos labe infecti Rempublicam gubernant [1].

Conciones fiunt ab hominibus Societatis Singulis Dominicis et festis, non solum in templo Polonice et Lituanice, sed etiam per varias partes, et plateas vastae huius Ciuitatis pro his qui nunquam veniunt ad templum. Item in Carceribus et Hospitalibus. Praeterea excursiones ad villas et oppida vicina per quas augetur in dies numerus fidelium Catholicorum.

[1] Na marginesie prowincjał Paweł Campano dopisał: « Immo et iam plures Senatum Regni huius exornant qui in Collegio hoc studuerunt ».

VI

Tezy zasadniczych działów Arystotelesowskiej filozofii podane do obrony w Kolegium Wileńskim Towarzystwa Jezusowego w 1578 r., Biblioteka Kórnicka Cim. Qu. 2590. (Wolne tłumaczenie lub tylko dokładne streszczenie w wypadku, gdy tekst nie miał większego znaczenia).

Wstęp, zawarty w dwóch tezach mówi a) o stosunku filozofii do innych nauk. Z filozofii czerpią one dowodzenie i filozofia wytycza im kierunek; b) o twórcach filozofii: « Pierwszym jest Bóg a z ludzi Grecy »; c) o podziale filozofii na teoretyczną i praktyczną.

Zagadnienia metafizyczne (12 tez)

1. Metafizyka zajmuje w filozofii naczelne miejsce. Jej zadaniem jest objaśnienie głównych zasad bytu. Korzyści ze studiów filozoficznych są widoczne przede wszystkim u tych, którzy następnie oddają się teologii.
2. Przedmiotem metafizyki jest byt jako taki. Nie każdy byt ma początek i przyczynę (Bóg).
3. Przedmiotem metafizyki są także Bóg i duchy. Nie należy zaś do przedmiotu metafizyki byt logiczny oraz byt nie posiadający wewnętrznej jedności (ens per accidens).
4. Co do zależności innych gałęzi wiedzy od metafizyki istnieje rozbieżność zdań wśród perypatetyków. Najbardziej prawdopodobne jest to, które nie przyjmuje ścisłego podporządkowania.
5. Według Arystotelesa działanie i stawanie się są własnością poszczególnych bytów. Własnością naturalną człowieka jest dążenie do wiedzy. Metafizyka nie zagłębia się w szczegółowe własności rzeczy złączonych z materią, lecz bada przymioty bytu nie związane z materią jako zasadą zmienności.

6. O różnicy działania przyczyn: podporządkowania właściwie i przypadłościowo.
7. Zagadnienie abstrakcji bytu. Istnieje analogia bytu odnośnie Boga i stworzeń, substancji i przypadłości. Należy odrzucić zdanie, jakoby pojęcie bytu różniło się od treści pojęć zacieśniających jego zakres.
8. O trzech właściwościach transcendentalnych bytu (jedność, prawdziwość, dobroć); że istnieją, są tylko trzy i nie są rzeczywistościami odrębnymi od bytu.
9. Istnienie różni się rzeczowo od natury i istoty.
10. O przypadłościach i indywidualizacji (dwie przypadłości tego samego gatunku, tylko różne liczbowo, nie mogą się znajdować w jednym przedmiocie).

Zagadnienie bytów możliwych

Wszechmocy Boga odpowiada możność bierna, obejmująca to wszystko, co nie zawiera w sobie sprzeczności (czysta możliwość).

O naturze i rodzajach relacji

Relacja różni się od swego fundamentu pojęciowo tylko, a nie rzeczowo. Relacje są dwustronne i jednostronne.

11. Zagadnienie natury relacji. Byt względny odnosi się do swego odpowiednika (terminu, jako nie do czegoś absolutnego, lecz relatywnego. Termin tworzy istotę relacji, bez niego relacja nie może istnieć ani być pojęta).
12. Bóg poznaje rzeczy stworzone. Duchy pochodzą od Boga, jako od swej przyczyny i dlatego nie mogą być czystymi aktami.

Filozofia naturalna (17 tez)

1. Pożytek z filozofii naturalnej dla innych gałęzi wiedzy. Filozofia naturalna jest prawdziwą nauką i należy ją zaliczyć do nauk spekulatywnych.
2. Przedmiotem jej jest byt zmienny.
3 W sporze o to, co umysł najpierw poznaje, należy trzymać się zdania, że byt poprzez zmysły dociera do umysłu. Całość, chociaż jest rzeczowo różna od pojedynczo wziętych części, nie jest jednak

różna od tych części razem wziętych, ponieważ w ten sposób stanowią one całość.

4. Wszystkie byty żyjące mają pewne granice wielkości i całości, poza którą nie wychodzą. O ciałach martwych trudno coś w tej kwestii twierdzić. Pierwsze składniki rzeczy naturalnych są do siebie niesprowadzalne. Do natury ich należy, że nie powstają z innych, ani też ze siebie wzajemnie, a wszystko powstaje z nich.
5. Definicja materii pierwszej. Jest to czysta możliwość, która nie może istnieć bez formy substancjalnej.
6. Forma substancjalna łączy się z materią pierwszą bezpośrednio. (Nie pośredniczą ilość ani forma cielesności, ani też jakieś nieokreślone wymiary — jak chcą niektórzy).

   Forma substancjalna wyprowadzana jest z materii. Wyjątek stanowi dusza rozumna pochodząca wprost od Boga. Stworzenie, które przypisujemy tylko Bogu, jest uczynieniem rzeczy z niczego. Pojęcie stworzenia było znane Arystotelesowi. Pozbawienie (privatio) jest wewnętrzną zasadą stawania się, a różni się od zasady zmiany jedynie pojęciowo.
7. Bezpośrednią przyczyną ruchu naturalnego jest natura; dalszą więc przyczyną jest ten, który dał tę naturę. Ruch kołowy sfer niebieskich jest ruchem naturalnym, ponieważ jest zgodny, a nie przeciwny wewnętrznej możności. Także przyczyna zewnętrzna (inteligencja — duch) posiada zdolność poruszania.
8. Istnieją według Arystotelesa cztery przyczyny. Skutek jest wynikiem działania przyczyny ogólnej, szczegółowej oraz Boga.
9. Przypadek jest niekiedy prawdziwą przyczyną przypadłościową. Przeznaczenie jest to dyspozycja tkwiąca w rzeczach zmiennych, według której Opatrzność Boża sprawuje rządy. Wszystkie byty, nawet pozbawione poznania dążą przez swe działanie do pewnego celu.
10. Arystotelesowska definicja ruchu. Działanie jest przyjmowane w przedmiocie ulegającym, od doznania różni się tylko pojęciowo. W ruchu wyróżnić należy trzy elementy, które różnią się między sobą tylko formalnie.
11. Nie istnieje w świecie aktualna nieskończoność. Istnienie procesów w nieskończoność jest zgodne z nauką perypatetyków. Arystotelesowska definicja miejsca. W pewnym sensie ostatnia sfera jest w miejscu. Bilokacja jest metafizycznie możliwa.

12. Definicja próżni według Arystotelesa. Nie ma w świecie próżni; Bóg jednak mógłby ją uczynić. Ruch w próżni byłby stopniowy, a nie momentalny. Arystotelesowska definicja czasu.
13. Byt rozciągły nie składa się z części niepodzielnych. Co podległe jest zmianie, podlega także podziałowi (jak dowodzi Arystoteles). Ruch jest również podzielny i to podług czasu i podłoża, na którym się dokonuje; tylko per accidens może się zdarzyć, by ruch był wolny od wszelkiej podzielności.
14. Zagadnienie początku i końca ruchu. Byty niepodzielne (duchy) mogą się poruszać w miejscu tylko per accidens.
15. Nieśmiertelne duchy mogą się poruszać lokalnie w sposób sukcesywny lub nagły. Ruch ich nie jest jednak momentalny. Wszystko to, co porusza, musi istnieć równocześnie z tym, co jest poruszane.
16. Wbrew twierdzeniom Arystotelesowskim pierwszy motor jest przyczyną wolną, a świat zaczął istnieć w czasie.
17. Ze strony Boga nie ma przeszkody, by świat istniał wiecznie odnośnie części niezniszczalnych. Arystoteles utrzymywał, że Bóg jest nieskończony w trwaniu, mocy i doskonałości.

Ruchowi podlega całość złożenia z materii i formy, nie można twierdzić, że forma porusza, a materia jest poruszana. Ruch rzeczy rzuconej przypisać należy wpływowi powietrza i sile nadanej przez rzucającego.

Księgi o stawaniu się i ginięciu (7 tez)

1. Przedmiotem tych ksiąg jest byt podlegający jakiejkolwiek zmianie. Zmiany naturalne zakładają zawsze podłoże, na którym dokonują się, dlatego nigdy nie powstaje rzecz w całości nowa.
2. Twierdzi się za Arystotelesem, że powstanie nowego bytu dokonuje się dzięki zanikowi innego. Przeciwnicy zaś utrzymują, że nowo powstały byt ma numerycznie te same właściwości, co byt, który przestał istnieć.
3. Rodzaje zmian. O zmianach jakościowych i ilościowych.
4. Zmiany w organizmie żywym złączone z odżywianiem dokonują się w ten sposób, że część formy bywa wyprowadzana z pożywienia. (Dusza ludzka jest tu wyjątkiem). Wzrost żywego bytu dokonuje się stopniowo i podług formy, a nie podług materii. Zmiany zgęszczenia i rozszerzenia nie dokonują się przez przyrost lub utratę ilości.

5. Było rzeczą sporną, czy przyczyna działająca doznaje przeciwnego działania ze strony przedmiotu, na który działa. Nie ulega jednak wątpliwości, że w świecie ma miejsce przeciwne działanie i przeciwne doznawanie. Pierwiastki w związkach nie pozostają formalnie (w swojej naturze), jakości zaś pozostają nie numerycznie, lecz gatunkowo te same, chociaż zmodyfikowane.
6. Zachodzi wątpliwość, jaka jest forma substancjalna ciał prostych, których jest cztery i które noszą nazwę — chociaż nie jest ona właściwa — pierwiastków. Trudno wprawdzie określić ją ściśle, jednak nie ulega wątpliwości, że lekarze i inni, którzy widzą ją w ciężarze i lekkości, nie mają racji. Jakości przeciwnych jest cztery. Miarą ich działania jest pomniejszanie natężenia przeciwnych jakości.
7. Każdy pierwiastek posiada dwie jakości: jedną w stopniu słabym, a drugą w wybitnym, dzięki temu samorzutnie same w sobie podlegają naturalnym zmianom. Pewne ciężary są możliwe na drodze sztucznego układu, a nie na drodze naturalnej. W kwestii, czy jeden numerycznie byt może być przywrócony, odpowiedzieć należy twierdząco, gdy chodzi o byt, którego części współistnieją, przecząco zaś, gdy chodzi o byt, którego części następują po sobie (czas i ruch).

Księgi o duszy (13 tez)

1. Przedmiotem psychologii jest dusza nie tylko wegetatywna i zmysłowa, lecz także umysłowa. Dlatego nauka ta co do godności ustępuje metafizyce.
2. Dusza wbrew twierdzeniu Gallena i innych jest substancją, aktem pierwszym, czyli formą substancjalną, nie jest jednak bytem kompletnym.
3. Zagadnienie duszy rozwiązać można albo od strony natury, albo od strony władz. W pierwszym wypadku dusza ożywia całe ciało, w drugim — zależnie od działania — różne jego części. Krew jest częścią bytu żyjącego. Dusza ma tę cechę, że cała wypełnia (informuje) całe ciało i każdą jego część.
4. Chociaż dusza posiadająca używanie rozumu nie może dzielić się na części kwantytatywne, to jednak zgodnie z nauką Arystotelesa ma pięć rodzajów wiedzy. Są trzy rodzaje dusz: wegetatywna, zmysłowa i umysłowa. W tym samym przedmiocie może być

wiele dusz, lecz jedna jest tylko forma substancjalna, od której wszystkie czynności, choć różne, pochodzą.

5. Podział władz. Niektóre władze mają za podmiot substancję złożoną z ciała i duszy, inne tylko duszę. Władze te są rzeczowo różne od przedmiotu i między sobą. Istota władz wyznaczona jest przez działanie i przez przedmiot właściwy danej władzy. Trzy są władze wegetatywne duszy. Sprawiają, że byt się odżywia, rośnie i rozmnaża się.

6. Władza zmysłowa jest czynna i bierna. Podobizny zmysłowe współdziałają pobudzając i determinując władzę do działania.

7. Zmysł nie myli się co do własnego przedmiotu. Ulega złudzeniu działając wokół przedmiotu niewłaściwego i wspólnego wielu zmysłom. Pośród zmysłów wzrok zajmuje pierwsze miejsce.

8. Istnienie zmysłu wspólnego nie ulega wątpliwości. Funkcja jego oraz zadania są przedmiotem dyskusji. Za specyficzną funkcję zmysłu wspólnego uważa się ujmowanie różnic między treściami różnych zmysłów i ujmowanie samych aktów należących do różnych władz zmysłowych. Idziemy za zdaniem, które przyjmuje trzy zmysły wewnętrzne: zmysł wspólny, instynkt i pamięć zmysłowa.

9. Odrzuciwszy zdanie Averroesa, które sprzeciwia się porządkowi rzeczy oraz wierze, stwierdzić należy, że dusza jest zdolną do wiedzy, jest formą substancjalną człowieka, udzielającą mu życia i wszystkich innych właściwości, i że w poszczególnych ludziach są poszczególne dusze.

10. Chociaż wielu spiera się zaciekle na temat, co Arystoteles sądził o nieśmiertelności duszy rozumnej, to jednak należy zgodzić się z tymi, którzy utrzymują, że według Arystotelesa dusza umysłowa jest nieśmiertelna. Przedmioty jednostkowe, materialne, umysł poznaje poprzez pojęcia powszechne.

11. Umysł czynny jest niezbędny do poznania intelektualnego. Rzeczowo nie różni się on od umysłu biernego i nie jest władzą różną od duszy. Dusze rozumne są substancjalnie równe, chociaż zdolność działania w niektórych jest wybitniejsza. Pochodzi to, podobnie jak zróżniczkowanie numeryczne, od tego, że są różne ciała.

12. Przedmiotem poznania umysłowego jest byt jako taki. Jak długo jednak dusza jest w łączności z ciałem, najlepiej i bezpośrednio poznaje byty materialne. Należy odrzucić jako błędne zdanie

tych, którzy podobizny umysłowe lekceważą lub całkiem odrzucają albo też identyfikują z aktem poznania.

13. Ponieważ nasze poznanie, jak słusznie twierdzi Arystoteles, posługuje się zmysłami, stąd istoty duchowe, których natura nie podlega pod nasze zmysły, są przez nas — jak długo dusza jest z ciałem — poznawane tylko analogicznie. Nie można wątpić, że pożądanie umysłowe różni się rzeczowo od pożądania zmysłowego już choćby dlatego, że są one w ciągłym ze sobą konflikcie.

Księgi o niebie (4 tezy)

1. Ciała niebieskie zbudowane są z materii, która jest inna od materii ciał podksiężycowych.
2. Możliwość istnienia wielu światów. Bóg może stworzyć wiele światów różniących się tylko numerycznie.
3. Działanie i ruchy rzeczy podksiężycowych tak podlegają ciałom wyższym, iż z nastaniem ich ruchu powstawanie i ginięcie w niższych ciałach także ustaje.
4. Ponieważ starzy filozofowie uważali, że wyższe ciała są w wiecznym ruchu, przypisywali im wewnętrzną zasadę, mianowicie duszę, która byłaby przyczyną tego ruchu. Opierając się na zasadach perypatetyków i dogmacie wiary należy stwierdzić, że to duchy towarzyszące tym ciałom wprawiają je w ruch.

Logika

1. Pojęcie logiki: wiedza o prawidłowym myśleniu. Zadaniem jej jest odróżnić prawdę od fałszu. Traktuje o uchwyceniu treści poszczególnych słów, o sądzie i wnioskowaniu. Jest prawdziwą nauką.
2. Logika jest instrumentem do zdobycia każdej wiedzy. Bez niej nie można opanować żadnej gałęzi wiedzy. Przedmiotem jej jest byt myślowy.
3. Odrzuciwszy wymysły Platona i innych, razem z Arystotelesem i mędrszymi filozofami twierdzimy, że pojęcia ogólne są w rzeczach, że nie są tylko słowami ani samym tworem umysłu, lecz są treściami wyrażonymi przez pojęcia, które od jednostkowych rzeczy oderwane są tylko przez działanie umysłu. Nie można powiedzieć, że istnieje jakaś ogólna natura niezależna od działania umysłu.

4. Księgi Arystotelesa *Analityki* przewyższają inne, ponieważ traktują o najwspanialszej formie sylogizmu, mianowicie o dowodzeniu. Definicja jest tu rozpatrywana jako środek dowodzenia. Teologia jest prawdziwą nauką.
5. Zagadnienie stosunku filozofii do teologii. Filozofia jest prawdziwą nauką, chociaż podległą teologii. Możliwy jest akt wiedzy i akt wiary o tym samym przedmiocie w niedoskonałym poznaniu ludzkim.

W Bibliotece Kórnickiej znajdują się ponadto starodruki zawierające inne tezy dysput z kursu Piotra Viany (1575-1578). Tezy były drukowane w drukarni Mikołaja Radziwiłła:

Assertiones philosophiae menstruae ex quarto et quinto libro physicorum Aristotelis de Vacuo, tempore et speciebus motus discutiendae in Collegio Vilnensi Societatis Iesu, Iunii, hora... Anno Domini 1577. Defendet Joannes Wartenbergensis.

Cim. Qu. 2587.

Assertiones philosophiae menstruae ex sexto, septimo et octavo libro physicorum Aristotelis discutiendae in Collegio Vilnensi Societatis Iesu Iulii, hora 17. Anno Domini 1577.

Cim. Qu. 2586.

Assertiones philosophicae menstruae ex posteriori de ortu et interitu, et primo de Anima, libris Aristotelis, defendendae in Collegio Vilnensi Societatis Iesu 17 die Decembris, hora 21. Anno 1577.

Cim. Qu. 2585.

Assertiones philosophicae menstruae ex secundo libro Aristotelis de Anima, de iis, quae ad sensus exteriores spectant et ex primo libro Metaphysicae defendendae in Collegio Vilnensi Societatis Iesu 28 Februarii hora 21, 1578.

Cim. Qu. 2591.

Assertiones theologiae et logicae in Collegio Vilnensi Societatis Iesu sub renovationem autumnalem defendendae Vilnae 1576.

Tez filozoficznych 12 — wszystkie z logiki.

Cim. Qu. 2583.

Assertiones in Gymnasio Vilnensi Societatis Iesu sub vernam studiorum instaurationem mense Aprili defendendae 1577.

Cim. Qu. 2589.

Tezy te stanowią część z podanych wyżej, a obejmujących cały kurs i dlatego tłumaczenie ich nie wniosłoby niczego nowego. Z tego samego okresu dochowały się tezy dysput, które urządzano z okazji otwarcia semestrów. Są one bardziej ogólne.

Najpełniejszy i najbardziej szczegółowy obraz wykładów na fakultecie filozoficznym podają skrypty słuchaczy. Odzwierciedlają one wiernie myśli profesorów, ponieważ pisane były pod ich dyktandem [1].

a) *Philosophiae Professore per me Stanislaum B.* Egzemplarz dobrze zachowany, oprawny w skórę, stron 600. Od str. 17 do 142 to komentarz Śmigleckiego do Izagogi Porfiriusza. Profesor komentuje każdy rozdział z osobna, podając najpierw krótkie streszczenie, a następnie wątpliwości (dubitationes). W wątpliwościach znajdują się zwykle uwagi, trudności i ich rozwiązania odnoszące się do zagadnienia wziętego z Porfiriusza. Od str. 142 do końca to komentarze Śmigleckiego do traktatów logicznych Arystotelesa. Sposób komentowania taki sam. Na ostatniej stronie wyciśnięty napis: *Stanislaus Bedensky Vilnae Logicam hanc comparavit anno Domini 1587.* Bibl. Jagiellońska Rkp. 1080.

b) *In universam Aristotelis logicam Summula logicam Summula tradita a R. Patre Jacobo Ortizio, Hispano, Magistro ordinario philosophiae, anno a partu Virginis 1596.* Autorem skryptu jest Mikołaj Prossowski. Całość składa się z dwóch części. Pierwsza (37 kartek bez oznaczenia ich w rękopisie) zawiera skrót całej logiki. Dzieli się na trzy części według trzech działań rozumu: prostego spostrzeżenia, sądu i rozumowania. Druga część (268 kart) to komentarz do Izagogi Porfiriusza i trzech pierwszych traktatów logicznych Arystotelesa.

W komentarzach swoich profesor Ortiz powołuje się na znane na Zachodzie i w Polsce komentarze Piotra Fonseki.

[1] Wśród skryptów, które znajdują się w dostępnych archiwach i bibliotekach polskich przynajmniej dwa z całą pewnością wyszły spod pióra studentów wileńskich. Zobacz, Archiwum Archidiecezjalne Poznań, rkps 147 *Commentaria in Organum Aristotelis sub insigni doctrina, pietate et integritate, clarissimo viro, Martino Smiglecio, in celeberrima Vilnensi Academia.*

VII

Wilno 2 stycznia 1587

Rektor Akademii Wileńskiej Garcias Alabiano do generała Towarzystwa Jezusowego Klaudiusza Akwawiwy o osiągnięciach i trudnościach Akademii.

(Kop. Rzym, ARSI, Germ. 167 f. 10-13)

Admodum Reverende in Christo Pater
Gratia et Pax Christi...

Fateor culpam meam, quod a quinque ni fallor mensibus litteras ad Paternitatem Vestram nullas dederim. Quamuis autem in hoc ego culpa non caream, nihilominus tamen puto causam huius meae morae fuisse, quod in singulos menses expectabam finem visitationis huius Collegii, quod a duobus annis visitatum non est; et videbatur mihi tota ratio mearum litterarum scribendarum pendere ex fine visitationis, quae iam quidem ante tres menses inchoata fuit a Reverendo Patre Provinciali, sed partim ob eius discessum Poleciam, partim ob Congregationem Patrum circa rationem studiorum, quae post eiusdem reditum usque ad hanc diem in hoc Collegio continuata est, debuit toto hoc tempore manere suspensa, et adhuc absoluta non est, nec (uti puto) tam cito propter eandem causam absolui poterit. Verum quia sumus iam in fine istiius anni 86 et tabellarium nactus sum aptissimum, nolui praetermittere, quin P. Vestrae quae mihi occurrunt significarem. Ad Collegium autem hoc pertinent ista.

Imprimis ego ipse, qui quamuis indignissimus Rectoris munus sustineo, deinde 54 circiter personae ex nostris quae meae curae commissae sunt, Academia nostra, bona temporalis cum subditis; Seminaria duo alterum Pontificium Dioecesanum alterum, Bursa pauperum studiorum, et denique Typographia domestica.

Quod ad me attinet idem sum qui semper imperfectionibus quidem plenus, sed qui cupiam seruire Deo et Societati nostrae quoad miseriae meae patientur, bona semper ualetudine utor Dei gratia, nihil de me aliud cupiens quam quod obsedientiae sanctae visum fuerit.

Quod spectat ad nostros, qui meae curae commissi sunt, puto in temporalibus parum aut nihil eis defuisse salua professione Paupertatis nostrae; in spiritualibus vero ex parte mea fuerunt sine dubio neglegentiae multae, quas alii P. Vestrae indicabunt, sed non omnino voluntariae. Nam quamuis in me sum remissus et tepidus, multum tamen cupio, charissimos mihi commissos in via spiritus progressum facere, et ad id diligentiam adhibeo quam scio et possum, tamquam non quam deberem; ex parte autem ipsorum tamquam interdum imperfectiones non desint; fideo tamen ipsos ut plurimum in obseruatione regularum et in aliis quae ad nostrum institutum pertinent, non usque adeo male progredi, cum bonis desideriis circa proprium commodum et proximorum, et cum alachritate quadam ac promptitudine sine notabili tristitia aut amaritudine, quod sciam. Id quod ego non parvi facio, qui hoc saltem omni conatu contendo, ut omnes, via amoris, et non perturbatione timoris alacriter procedamus. Verum quidem est, quod soleo interdum hac in parte scrupulos habere, ne mea cohibentia dissolutionem aliquam pariat. Habeo tamen illam persuasionem (nescio an errem et cupio a P. Vestra admoneri) si peccandum est, melius esse in levitate quam in rigore et seueritate peccare.

Bona temporalia istius Collegii ampla quidem sunt quoad terrarum spacia, et multos habent subditos, fructus tamen et vtilitas non respondet magnitudini, partim ob sterilitatem terrae, partim ob derectum oeconomiae; nunquam nostri sciunt esse ita boni patres familias atque externi nobiles. Itaque vix sufficiunt magnitudini alendae istius Collegii. Iniurias et molestias et ex consequenti distractiones multas et magnas patimur a vicinis nobilibus, qui propter difficilem administrationem iustitiae in istis partibus impune fere faciunt, quidquidvolunt. Distractiones istae frequentissimarum litium satis alienae sunt a nostro instituto; sed necessario ferendae quia aliter sustentare bona et uiuere in Lituania nullo modo possumus. Subditos nostros iuuamus in spiritualibus quantum possumus et praeter crebras excursiones Procuratoris Villarum, qui eos verbo Dei, Missae sacrificio et interdum confessionibus iuuat, singulis annis mittimus ad illos ex professo aliquot Patres nostros, qui omnibus quoad fieri potest aut maiori parti sacramenta confessionis et communionis admini-

strant. Quamuis et hoc non fit sine magnis difficultatibus propter incommoditatem temporum. Nam in aestate sunt rustici perpetuis laboribus occupati, ita vt non possint nisi certa aliqua hora confessioni uacare, et nostri Patres coguntur per duos et tres menses expectare in praediis extra Collegium antequam eos expediant. In hyeme vero sunt tanta frigora et plurimi ex subditis ita male festici, vt vix possint ex hypocaustis egredi. Et ita coguntur nostri (propter multos qui alter non possunt) circumire pagos et ingredi eorum tuguriola et ibi confessiones excipere praesertim feminarum interdum seminudarum. Quod non fiet sine magno periculo. Nihilominus tamen sedulo dabimus operam ut duo tempora minus incommoda in anno eligantur, v. gr. statim post Pascha et ad festum Omnium Sanctorum, quibus in hoc pium opus mediocri quo poterit modo incumbatur. Ex subditis autem quamuis non pauci in principio essent ruteni, modo tamen Diuina gratia iuuante, omnes catholici sunt, excepto uno aut altero sene patre familias qui se et suam familiam in Rutenismo adhuc continent. Exceptis etiam paucis rusticis 40 milliaribus a Vilna distantibus. Cum quibus nostri propter distantiam loci, nunquam serio et crebro agere potuerunt. Verumtamen bona haec adeo distantia breui commutabimus cum aliis bonis episcopalibus nobis uicinis, vel certe aliquam aliam rationem inibimus iustam et equiualentem cum Episcopo et Capitulo in euidentem Collegii vtilitatem, vt iam non amplius sint sub potestate Collegii. Habemus ad id facultatem a V. Paternitate concessam Patri Paulo Boxa, cum esset vicerector huius Collegii. Habemus etiam consensum ab Illustrissimo Cardinale Radivilo et Venerabili Capitulo Vilnensi. Hoc autem facto, liberabimur a maximis difficultatibus, quae habemus proptem maiorem distantiam locorum, praesertim cum sint exigua bona, ita vt plus cogamur expendere eundo et redeundo quam utilitatis inde capiamus.

Academia nostra ultra 700 discipulos complectitur. Priuilegia consueta habet a Sede Apostolica et a Rege Poloniae; sed in priuilegio Regio habetur inconueniens de quo memini me ad P. Vestram scripsisse. Videlicet vt Episcopus Vilnensis sit Canceliarius Academiae, priuilegium tamen Apostolicum videtur clausulae omnino derogare. Nihil adhuc responsi retulimus hac in parte a P. Vestra. Quia tota res differebat quosque Illustrissimus Cardinalis Radzivil Roman perveniet. Reduco igitur P. Vestrae in memoriam vt aliquid certi statuat cum Illustrissimo Cardinali, antequam ex urbe discedat. Discedet autem forte statim propter electionem noui Regis Poloniae. Illud autem est certum, nullo modo expedire vt (excipio Illustrissimum Cardina-

lem) Episcopus Vilnensis habeat in Cancellariis Academiam nostram praeterquam quod id esset contra Constitutiones nostras. In inferioribus classibus litterarum humanarum studiosi sunt in magno numero: Classis vero Philosophiae nunquam excedit quinquagenarium numerum cum nostris et cum externis. Etiam in principio cursus, cum tamen non nisi tertio quoque anno inchoatur. Modo docet Philosophiam Magister Martinus Smiglecius, Polonus, qui Mediolano ad nos venit, idque cum omnium satisfactione. Classis Theologiae semper fere est auditoribus destituta. Quamuis modo post P. Vestrae amonitionem melius vtcumque se res habet. Nam et plures ex nostris sunt, et constantius in audienda Theologia perseuerant. Vtinam ab 8 annis, ex quo huc coepit legi Theologia, aliqui perseuerassent, alius vtique fructus apparuisset, quam modo apparet. Externi semper sunt paucissimi et fere maiori ex parte non magnae spei. Cum hactenus hic in distributione beneficiorum ecclesiasticorum maior ratio, immo fere tota, habita sit seruiciorum aulicorum quam litterarum praesertim Theologicarum, factum est vt audita Rhetorica vel ad summum Philosophia omnes nobile et alii fere, qui ingenio valebant relicta Theologia se conuecterint, remanserint autem pauci pedagogi puerorum nobilium, magis ob penuriam conditionum aulicarum quam desiderio multum in Theologia proficiendi. Etiamsi mutetur ratio distribuendi beneficia ecclesiastica, perpetuo sit eadem penuria et miseria in classe Theologiae et Philosophiae. Propter hanc causam crediderim (vt P. Vestrae quod sentio, immo quod fortassim multi sentiunt obiter proponant) nulla ratione expedire, vt tam cito altera Academia Posnaniae instituatur. Nam apud me est certum vel nullibi quidquam boni fiet, paucissimis auditoribus Theologiae et Philosophiae tam ex nostris quam ex externis hinc male distractis, vel certe alterutra Academia destitui penitus debebit auditoribus, praesertim Theologiae. Certe auditores istarum superiorum classium, quos hactenus hic habuimus, omnes fere uenerunt ex Collegio Posnaniensi et aliis Collegiis Poloniae. Nam ex Lituanis nulli fere se studiis istis grauioribus applicant ita vt per integrum octenium unicus Lituanus dumtaxat in classe Theologiae visus fuerit. Quodsi Posnaniae iam Academia instituitur, cum certum sit ibidem mansuros Polonos, certum etiam erit in Academia hac Vilnensi vt primum lectiones Theologicas deserendas esse. Quare videretur satius, Academiam hanc nondum formam fere Academiae habentem, prius bene stabilire, et postquam bene fuerit fundata sibique sufficiens, de altera cogitare quam duo loca occupare, cum magno studiorum detrimento et in nulla Societatis existimatione. Ego

rem hanc Reverendo Patri Provinciali proposui, sed quia vel nullum deliberatum responsum ab eo hactenus audiuit, vel quia animaduerti semper illum esse propensum, vt Posnaniae item Academia instituatur, decreui rem totam P. Vestrae prout sentio explicare.

Legunt autem scholasticam P. Stanislaus Grodius, qui hactenus omnibus optime satisfecit, et P. Emanuel Vega, qui neque in hac neque in controuersiarum lectione hactenus satisfecit nostris praesertim, non ob defectum conditionis et ingenii, est enim valde acuto ingenio, sed quia in sua methodo et ratione explicandi se est confusus. Mihi et aliis visus est semper nimis liber in opinando et loquendo, atque non adeo carere periculo. Ob quam causam in alio fortassim ministerio tutius et commodius quam in hoc uersaretur. Habet enim egregia talenta ad multa alia, praesertim ad contionandum et ad conuersandum maxime cum studiosis, quos ad seruicium Dei mirum in modum allicere scit. Reliqua quae ad ordinem et rationem Academiae et eius officiales pertinent, habebit P. Vestra hinc separatim in rationibus studiorum quae a P. Provinciali mittentur. Nos vero a P. Vestra per procuratorem expectamus. Id etiam oblitus eram quod Pater Adamus Brokus Anglus cum satisfactione legit quater in hebdomada casus conscientiae, quos audiunt utriusque seminarii alumni, qui capaces sunt, item etiam nostri qui Philosophiam audiunt (quia plerumque post cursum sunt sacerdotes et applicantur ad audiendas confessiones) et alii quicumque volunt quique Theologiam audituri non sunt. Legit etiam bis in hebdomada controuersias quas succincte tradit, eas audiunt Philosophi externi, seminaristae et nonnulli alii.

Seminaria sunt duo, Pontificium et Episcopale. In quolibet sunt duo ex nostris quam Praefectus et eius socius. In Pontificio sunt omnes Alumni aut Sueci, aut Germani ex terris haereticorum, aut Ruteni, sed omnes Catholici iam. Plerique audiunt Philosophiam suntque boni ingenii et bonae spei. Alii qui hinc missi sunt iam sacerdotes facti ad uaria loca. In Episcopali sunt omnes Lituani ex hac Dioecesi, aut ex Samogicensi. Hi, audita Rhetorica et Dialectica, applicantur ad casus conscientiae et controuersias, quibus auditis, fiunt sacerdotes et iam prodiere quattuor aut quinque ad diversa beneficia curata, in quibus uersantur cum magna aedificatione et vtilitate populorum. Non enim erant assuefacti videre huiusmodi sacerdotes. Itaque ex vtroque seminario per Dei gratiam non exiguus fructus colligitur, et maior in dies speratur. Institutio utriusque seminarii (vt mihi videtur) est suauis et apta personis, quae instituuntur, et fini intenda. Pro seminario Pontificio desideratur domus aliqua, et parum abfuit, quin

emeretur una satis commoda et magnifica, et fortassim adhuc emetur. Non enim est praecium magnum in quo partes discrepant. Ea empta non cogentur solvere singulis annis 60 florenos sicut hactenus persolverunt in domibus conductis et satis incommodis.

Circa Bursam seu domum pauperum de cura quam nostri habituri sunt in illa, et de tota ratione et ordine studiosorum pauperum nihil adhuc conclusum est a P. Provinciali et a Capitulo Vilnensi. Concludetur breui tamen aliquid certi. Interim res manet in codice status quo hactenus mansit, de quo iam antea P. Vestrae scripseram.

De Typographia ita reliquit scriptum in sua relatione R. P. Carminata. (Typographia quando ita grausis est Collegio, tractatur de ea suo tempore cum Domino Marschalio; et de difficultatibus et postea referatur ad P. Prouincialem). Haec verba ideo posui, vt P. Vestra intelligat non solum hoc tempore, verum antea semper Collegium istud magnas expertum esse difficultates cum Typographia. Mea igitur sententia esset haec, ut Typographia in Collegio hoc munda et bene ordinata constituatur, sicut modo manet, et si aliquando dederit nobis Deus aliquem fratrem Societatis Typographum, imprimemus assertiones et alia quae sunt minoris momenti cum occasio se obtulerit; sin minus cessabimus ab impressione. Quod autem serio et semper debeamus habere Typographiam occupatam nullo modo censerem propter rationes quae sequuntur:

1. Quia si aliqua ratio persuaderet typographiam hanc in perpetuo opere conseruare, maxime esset ad imprimendos libros catholicos propter iuuandos proximos, at haec ratio non multum valet. Tum quia medium hoc sustentandi Typographiam ad iuuandos proximos, non videtur proprium nostrae professionis, cum in Constitutionibus nulla eius mentio fiat. Tum etiam, quia quoscumque libros catholicos absque ulla difficultate possumus et hic Vilnae et in aliis civitatibus huius Regni apud Typographos seculares multo pulchrius et vilius imprimere quam si in nostra Typographia eos imprimeremus sicuti ipsa experientia nos docuit hactenus.

2. Quia iste continuus usus Typographiae fit cum maxima nostrorum distractione, perturbatione et occasione amittendi spiritum. Habitant nobiscum in Collegio Typographi saeculares qui cum plerumque sunt homines haeretici, ebriosi et malae vitae, et nostris fratres, praesertim qui cum illis manent (debet autem unus vt minimum cum illis manere) corrumpunt, et religiosam Collegii grauitatem et pacem suo tumultuario et irreligioso modo agendi perturbant et in-

quietant superioresque mala sua vita affligunt. Decipiunt etiam nos frequenter in labore. Aluimus in isto Collegio inter alios huius generis quendam fusorem litterarum haereticum per septem menses, cum tamen promisisset in spatio quinque hebdomadarum se totum illud opus absolutorum. Is bonus vir praeter quam quod frequentissime debebat esse ebrius, et praeter alios malos mores quos habebat post tam longum tempus litteras tandem fudit; sed ita bene, vt usui esse nulla ratione potuerint. Idque oleum, operam et sumpta cum illo perdidimus et conati sumus iterum easdem litteras de novo refundere. Hinc poterit Paternitas Vestra caetera colligere.

3. Quia multa requiruntur ad unam Typographiam in perpetuo opere conservandam. Quod non poterit fieri sine magna occupatione et distractione nostrorum sine quodam genere mercaturae. Nam in primis duo vt minimum ex nostris debent in ea occupari, unus sacerdos bene versatus in litteris, qui praesit toti operi. Alter frater coadiutor qui toto die nihil aliud penitus facit, quam attendere Typographiam et iuuare typographos duos externos quos necessario vt minimum debemus alere, unum ad componendas litteras, alterum ad trahendum praelum, et fratrem nostrum ad subministrandum atramentum. Deinde debet Superior Collegii per Typographiae Praefectum, aut per se curare, vt suis temporibus et locis ematur charta multiplex, emantur etiam materiales, quae uocant pro atramento parando, cineris ad Lexivium, Ballae quae plurimae conficiuntur, fusio litterarum et earundem renouatio, materia fusilis et reparatio instrumentorum et alia id generis plurima quae quantum opera distractionis habeant et experientia nos docet et Typographi ipsi testari poterunt.

4. Quia nisi res tota fiat cum supradicta industria et diligentia, non solum absque vtilitate, verum etiam cum magno detrimento fiet. Hactenus id experti sumus quod apud typographos seculares viliori praecio et multo pulchrius et melius quam in nostra Typographia libros nostros imprimimus.

5. Quia libri qui imprimuntur in nostra Typographia, aut debent distribui gratis, aut debent vendi. Si debent gratis distribui, quis suppeditabit sumptus? Si vero debent vendi, aut a nobis, aut a Bibliopolla aliquo. A nobis certe non decet. Tum propter turpem et manifestam speciem mercaturae, quam res haec praesefert; tum quia multi sive externi huiusmodi libros petunt, quibus nec denegare possumus neque praecium sine magno pudore petere; et sic cogemur

semper non parvam sumptuum iacturam facere, ita vt quantumuis rei bene cedat, necessario tamen debeamus aliquod ex impensis factis perdere. Neque expedit, vt Bibliopollis libros vendendos trademus. Tum quia ipsi carius volunt vendere vt lucrentur, et ita valde tarde nobis praecium restituere possunt. Tum quia ipsa caritas Bibliopollarum nobis imputatur et ita male audimus apud eos qui sciunt similes libros solere emi. Tum denique quia postquam Bibliopolla libros vendidit experimus magnam difficultatem in recuperanda pecunia: ita vt oporteat nos eos intrare et aliis modis odiosis et a nostro instituto alienis cum iis agere: sicut hactenus factum est.

6. Quia non semper habebimus, quod imprimamus. Et ita vel cogemur alere gratis et cum stypendio Typographos toto illo tempore, quo nihil imprimemus, vel debebimus tunc eos dimittere, et alios postea quaerere — quod nec expediet, nec fieri poterit.

Ultimo haec ciuitas Vilnensis videtur valde incommoda pro Typographia. Omnia enim quae sunt ad Typographiam necessaria debent aliunde venire, et quidem a remotissimis partibus. Et ita omnia sunt hic carissima. Haec mihi visa sunt de Typographia Paternitati Vestrae proponenda. Patri Provinciali proposui: sed adhuc videtur mihi Reverentiam Suam in contrarium propendere et velle, vt Typographia haec sit quasi Typographia totius Prouinciae huius, vt hic libri pro tota prouincia imprimantur. Rationes pro hac parte nullas audire potui, quae sint alicuius momenti praeter ornamentum, quod videtur esse in hoc Collegio si Typographia in perpetuo opere versetur, quod tamen ornamentum poterit manere si typographia munda et bene ordinata conservetur. Et praeter certam vtilitatem proximorum in libris bonis imprimendis, quos tamen sine ulla difficultate et vilius et pulchrius possumus apud typographos externos etiam haereticos imprimere quandocumque volumus quam in nostra Typographia.

His tamen omnibus non obstantibus haec omnia meliori iudicio P. Vestrae et aliorum expendenda et iudicanda relinquo meque eius sententiae et voluntati libentissime submitto.

Christus Jesus P. Vestram sanam et incolumem nostrique semper memorem in suis sanctis sacrificiis et orationibus quam diutissime conservet. Amen.

Vilnae, 2 Januarii 1586.

P. Vestrae indignus filius et servus in Christo
Garsias Alabianus

RÉSUMÉ

En général, les oeuvres des jésuites débutent humblement. Il en fut ainsi pour l'Académie de Vilno. En 1570, à Vilno, ils n'ouvrent qu'un petit collège bien que son fondateur, Valéri Protaszewicz, évêque de Vilno, désirât, dès le début, avoir une grande école au siège de son vaste diocèse.

On pensa tout d'abord à créer une résidence jésuite à Vilno. Cette idée naquit de l'action de Pierre Canisius en Pologne dès 1559. Avec la mort du Primat Przerembski s'éteint l'espoir de voir la réalisation de ce projet. Mais avec la venue en Pologne du nouveau légat pontifical François Commendone ce projet reprit vie. Malgré les efforts conjugués de ce dernier avec Balthazar Hostounski, jésuite tchèque le projet échoua encore une fois. Nous n'en connaissons pas les raisons. Même dans la correspondance entre les jésuites polonais avec leur général rien n'est dit sur cette affaire de Vilno. Il y a un silence complet de deux années 1566-1567.

Cependant Monseigneur Protaszewicz ne désarma pas et prépara aux jésuites une maison et une fondation, dans l'espoir d'un moment favorable. Les visées des incroyants hâtèrent l'activité du fondateur. Aidé par François Commendone et l'évêque de Varmie, Stanislas Hosius fait venir à Vilno le vice-provincial Sunyer et le provincial d'Autriche, Laurent Maggio, dont dépendaient les maisons des Jésuites en Pologne. De plus, le Général de l'Ordre, François Borgias, accepta la fondation. Il recommanda d'ouvrir d'abord un collège à Vilno, de l'amener à un niveau d'études convenable, remettant à plus tard l'idée d'une université et d'un internat.

Avant d'ouvrir le collège, Monseigneur Protaszewicz envoya des lettres aux administrateurs des paroisses et des églises par lesquelles il recommande aux parents d'envoyer leurs fils faire leurs études au collège des jésuites. D'autre part, ceux-ci répandirent dans la société de Vilno et ses environs un appel dans lequel ils présentaient

l'idée principale de leur pédagogie ainsi que leur projet général d'enseignement.

Le P. Maggio, qui demeura longtemps à Vilno pour organiser le collège, désigna la première équipe de travailleurs (15.VIII.1570), avec Stanislas Warszewicki, comme recteur. Il donna aussi des instructions qui devaient servir de règles à la vie des jésuites et aux travaux scolaires.

Deux ans après (1572), on ouvrit le cours de philosophie. Cela devenait nécessaire pour les jeunes qui finissaient la rhétorique au collège et plus encore pour les jeunes jésuites. Le P. Maggio avait le choix entre les villes de Pultusk et de Vilno. Après avoir pris conseil des jésuites polonais, il choisit Vilno pour la philosophie pensant transformer dans un proche avenir le collège en université.

Presque depuis le tout début, outre les cours d'humanités et de philosophie, il y avait des cours de théologie pratique (morale, controverse et commentaires d'Ecriture sainte) pour préparer au sacerdoce.

Les efforts du recteur Warszewicki permirent dés 1578 de commencer le plein enseignement de la théologie: théologie spéculative, morale, de controverse et commentaires d'Ecriture sainte.

Cette même année (7.VII), à la demande de Monseigneur Protaszewicz et des jésuites, le roi Etienne Batory délivra à Lwów le décret d'érection élevant le collège de Vilno au rang d'Académie. Il donna à cette jeune grande école les mêmes privilèges dont jouissaient les universités des autres pays et qu'obtinrent au cours des siècles les vieilles universités et spécialement l'Université de Cracovie.

Mais le décret ne portait pas le sceau de Lithuanie, car les sénateurs incroyants de Lithuanie avec à leur tête le prince Nicolas Radziwill empêchèrent d'apposer le sceau du Grand Duché de Lithuanie. Quand on brisa cette opposition, alors le roi Batory délivra un autre décret, le 1.IV.1579 à Vilno. Le 30.X.1579, Grégoire XIII donna la bulle qui élevait le collège de Vilno au rang d'université. L'organisation de l'Académie de Vilno était centralisée, comme celle de toutes les nouvelles universités du temps. Le Père Général exerçait le pouvoir et gouvernait l'université par l'intermédiaire d'un recteur. Celui-ci avait toute décision dans l'université elle-même, il en était responsable seulement devant le Père Général et le Père Provincial. Etait également du ressort immédiat du recteur les institutions qui virent le jour au cours des années (séminaire pontifical, épiscopal, bourses, bibliothèque et imprimerie).

À l'Académie de Vilno, les jésuites se limitèrent à la théologie, à la philosophie et aux humanités.

Au début, la théologie comptait quatre chaires: deux de théologie scholastique, une d'Ecriture sainte et une d'hébreu. Deux ans plus tard on y en ajouta deux autres: théologie morale et de controverse. Les cours duraient quatre années.

La philosophie comprenait deux chaires: philosophie et mathématiques. La philosophie durait trois ans.

Les humanités s'enseignaient pendant sept ans. Elle commençait par la classe la plus petite « infime »; la plus « haute », la rhétorique, prenait deux ans. Les cours de grammaire, syntaxe et poétique, duraient un ans.

Protaszewicz fit reposer la fondation surtout sur des biens en terres. Les terres arables et non arables s'étendaient sur neuf mille hectares.

Le premier recteur du collège fut Stanislas Warszewicki. Il prépara avec opiniâtreté l'ouverture par étapes de l'Université. Quand tout fut prêt, pour l'ouverture de l'Académie, Warszewicki sur la recommandation du pape Grégoire XIII partit pour la Suède. Pierre Skarga fut le premier recteur de l'Académie, il la régie jusqu'à la fin du XVIe siècle: après lui, vinrent Paul Boxa (vice-recteur), Garcias Alabiano, Frédéric Bartsch et Léonard Kraker. Celui qui fut le meilleur organisateur et qui montra le plus de sollicitude pour l'avenir de la nouvelle grande école fut l'Espagnol Garcias Alabiano qui professa longtemps la philosophie scholastique.

Le premier vice-chancelier (le titre de chancelier appartenait à l'évêque) fut Philippe Widmanstadt qui avait bien mérité comme recteur du collège de Braniewo.

Les premières promotions de docteurs eurent lieu en 1583.

L'Académie possédait une grande bibliothèque. Elle comprenait six collections à la fin du XVIe siècle. La plus grande était celle de la bibliothèque personnelle du roi Sigismond Auguste qui en fit don au collège. De même Protaszewicz donna la sienne au collège. Il fonda aussi les bourses des étudiants pauvres, appelées « Bourse valérienne ». L'Académie avait pour la servir une imprimerie offerte en 1575 par Nicolas Radziwiłł surnommé l'« Orphelin ».

Les humanistes. Le programme général des humanités annoncé par la lettre de Protaszewicz à ses diocésains dut frapper par sa nouveauté et susciter de l'intérêt dans la société polono-lithuanienne.

L'évêque promettait aux familles que leurs fils maîtriseraient le latin par la grammaire, la poétique, la rhétorique et la lecture des auteurs classiques. Ils apprendraient en plus le grec et l'hébreu. On n'oublia pas non plus l'allemand que les magnats et la noblesse cherchaient à connaître avec soin. Quoi qu'en disent certains historiens polonais, le polonais jouait un rôle important dans l'ensemble de la vie scolaire. On y enseignait aussi un peu de russe.

Le programme comprenait aussi ce qu'on appelait « érudition »: connaissance de l'histoire, de la géographie, des moeurs, de la mythologie etc. que l'on trouvait dans les oeuvres classiques.

Les élèves devaient se caractériser par leur piété, par l'acquisition religieuse et morale et l'application à acquérir les connaissances humanistes. Plusieurs facteurs agissaient simultanément pour créer les attitudes psychiques exigées par les éducateurs: application à l'étude, piété, attention à la formation du caractère.

Les facteurs les plus importants furent l'ambiance du milieu, l'enseignement de la religion et les pratiques religieuses, l'organisation scolaire, les fêtes religieuses et les séances artistiques, les récompenses et les punitions. Le catéchisme de Canisius servait à l'enseignement de l'instruction religieuse. La Messe quotidienne, la confession et la communion mensuelle, les prières avant et après le cours complétaient le programme.

Au collège de Vilno, la Congrégation mariale commença dès 1571 et fut confirmée par Rome en 1573. Les séances artistiques: discours, déclamations, dialogues, pièces de théâtre n'étaient pas seulement une belle propagande pour les institutions jésuites mais aussi un facteur d'éducation et d'enseignement. Ils jouaient un grand rôle dans la vie de l'école de Vilno.

Parmi les dizaines de professeurs licenciés qui pendant quelques trente ans enseignèrent dans les diverses classes d'humanités, certains méritent une mention spéciale: Adrian Junga connaissait parfaitement les langues classiques et se faisait remarquer pour sa connaissance de la langue polonaise. Il était un controversiste incisif ainsi que l'auteur de quelques dialogues à l'usage des théâtres jésuites. Martin Laszcz connaissait bien le grec et il écrivit plusieurs pièces dramatiques (tragédies). Gaspard Petkowski connaissait bien les langues orientales, André Wargocki traduisit en polonais la vie de St. Ignace de Loyola écrite par Ribadeneira. Jacques Szafarnius, était très attentif à la beauté du polonais. Et Laurent Bojer était très doué pour la poésie latine à l'usage des écoles.

Le nombre des étudiants augmente progressivement: 160 en 1570, 415 en 1575, plus de 800 sur la fin du XVIe siècle. Il faut y ajouter quelques 200 étudiants des écoles paroissiales et de la cathédrale, dirigées elles aussi par les jésuites.

Ceux qui profitaient de l'institution des jésuites à Vilno étaient surtout les Lithuaniens et les Polonais, bien que l'on comptât un petit nombre de Russes, de Tartares, de Suédois, de Hongrois et d'Allemands.

La provenance de la jeunesse de Vilno était de milieux très divers; elle allait des fils de princes et de magnats à ceux de la noblesse riche et pauvre, et ceux des gens de la ville et de la campagne, mais très peu de ces derniers faisaient leurs études à l'établissement. Les confessions étaient aussi très diverses; il y avait des catholiques, beaucoup de protestants et d'orthodoxes.

La philosophie. Son programme ne s'écartait pas du programme essentiel du Collège Romain. Presque tous les professeurs y faisaient leurs études, revenaient avec leurs cours qui leur servaient à Vilno. Les thèses et les écrits qui nous sont restés prouvent que les professeurs suivaient la ligne du nouveau courant philosophique scholastique, de la ligne jésuite de Coïmbre.

La philosophie comprenait aussi les mathématiques que l'on donnait en deuxième année; l'algèbre, la géométrie plane et des cercles.

Parmi les professeurs de philosophie (Thomas Zdelaricz, Adalbert Teoboltius, Jean Viger, Jan Hay, Pierre Viana, Léonard Kraker, Martin Śmiglecki, Michel Ortiz, Jacques Ortiz, Jérôme Stefanowski) le plus remarquable fut Martin Śmiglecki. Il était connu à l'étranger pour son très bon manuel de logique aristotélicienne. Sa logique éditée deux fois à Oxford jouissait d'un succès particulier en Angleterre. Parmi les professeurs de mathématique (Adalbert Teoboltius, Léonard Kraker, Jacques Bosgrave, Jacques Wujek, Adrian Junga, Gaspard Petkowski, Michel Salpa), c'est l'Anglais Jacques Bosgrave qui ressortait. Il savait rendre ses classes vivantes et intéresser ses élèves par la solide connaissance qu'il avait acquise au Collège Romain.

Le nombre des auditeurs en philosophie au XVIe siècle oscillait entre 20 et 50. Profittaient de ces cours les jésuites et des externes (c'était des éducateurs pauvres venus à Vilno comme tuteurs de camarades riches, fils des plus riches familles qui pour leur carrière future voulaient acquérir la formation la plus haute ainsi que les grades), les séminaristes du séminaire pontifical et épiscopal, certains étudiants, dotés de bourses destinées aux jeunes gens pauvres.

La théologie. Par l'intermédiaire du Collège Romain arriva à l'Académie de Vilno le programme des cours de théologie dans les universités d'Espagne. La « théologie espagnole » faisait grand cas des sources positives (Ecriture sainte, Pères de l'Eglise, décrets des conciles et des papes), elle ne s'intéressait pas à la spéculation des nominalistes. Depuis le commencement, la Somme théologique de St. Thomas constituait le fond des cours de théologique dogmatique. Il faut y ajouter les cours d'Ecriture sainte, d'hébreu, de théologie de controverse et de morale.

On dictait les cours. Le professeur dictait les éléments essentiels d'un problème et les auditeurs les écrivaient. On s'arrêtait aux passages les plus difficiles et on les expliquait plus amplement. La dictée terminée, le professeur expliquait une fois encore la matière et la développait. Cette méthode prise à l'Espagne, bien qu'elle présente des faiblesses, peut s'expliquer par le manque de manuels.

Parmi les professeurs de théologie scholastique (Garcias Alabiano, Stanislas Grodzicki, Arthur Faunt, Martin Smiglecki, Antoni Arias, Léonard Kraker, Michel Ortiz), les meilleurs furent les Espagnols (Garcias Alabiano et Antoine Arias). C'est à leur forte formation et à leur souci pour l'avenir de la province que les jésuites doivent leur solide formation.

Parmi les professeurs d'Ecriture sainte (Justus Rab, Jean Brant, Jean Gérardi) le plus compétent et le mieux préparé fut Justus Rab, élève de Sturm, puis du Collège Romain. Michel Tolmeiner, Jacques Wujek, Paul Boksza enseignaient l'hébreu. Dans la liste des professeurs de théologie de controverse (Emmanuel de Vega, Adam Brock, Otto Bekan, Jean Brandt, Jean Gérardi), il faut spécialement mentionner Emmanuel de Vega, élève de Robert Bellarmin.

Adam Brock, Jean Brandt, Léonard Kraker dispensaient les cours de théologie morale. La faculté de théologie était riche en hommes remarquables. On le devait au Provincial Fr. Sunyer qui sans cesse insistait à Rome pour obtenir les meilleurs professeurs et faisait venir les forces vives des collèges polonais à Vilno. Du début du collège à la fin du XVIe siècle, il y avait 18 professeurs, 7 polonais et 11 étrangers. Les plus nombreux étaient les Espagnols : 4, 2 Anglais, 2 Italiens, 1 Portugais, 1 Tchèque, et 1 Autrichien. L'absence de Français et d'Allemands étonne. La plus grande partie des professeurs tenaient leur science du Collège Romain. Ils avaient pour professeurs des hommes de renom comme Benoit Perera, Emmanuel Sa, Jean Romano, François Tolet, Robert Bellarmin, François Suarez, etc. Les

professeurs de Vilno s'adonnaient aussi au travail pastoral et écrivaient des livres de religion.

Les auditeurs de théologie comprenaient: les jeunes jésuites, les séminaristes du séminaire épiscopal, du séminaire pontifical, de jeunes français et des boursiers.

La plupart des jeunes jésuites et des externes étaient de nationalité polonaise, les séminaristes diocésains, des lithuaniens, ceux du séminaire pontifical, de nationalités diverses: il y avaient des Russes, des Prussiens, des Lettoniens, et aussi des Anglais, des Ecossais, des Danois, des Allemands, des Italiens, des Hongrois, des Suédois, des Norvegiens, des Finlandais, des Moscovites et des Tartares. Au dire du recteur de l'Académie, Garcias Alabiano, les Suédois ne montraient pas beaucoup d'ardeur pour la théologie car la répartition des bénéfices éclésiastiques en Pologne dépendait principalement et presqu'uniquement des charges exercées à la cour et non des études, spécialement théologiques.

L'académie de Vilno représentait une grande importance pour l'Eglise de Lithuanie. L'action des jésuites pour convertir au catholicisme les fidèles d'autres confessions chrétiennes s'exerçait sur plusieurs fronts à la fois. La grande école en était le secteur le plus important parce que le plus décisif. Tous les ans, les chroniqueurs notent des étudiants réconciliés avec l'Eglise. Un autre moyen important dans cette lutte pour diriger les âmes était le travail pastoral. Les prédications de Warszewicki, de Skarga, Wujek, Junga, Rozrażewski, Grodzicki attiraient de nombreux étudiants et fidèles d'autres confessions. Leur action s'étendit nettement quand ils se mirent à parler le letton, le russe blanc et de l'esthonien. A partir de 1580, les jésuites de Vilno enseignèrent le catéchisme sur les places publiques, en polonais, lettonien, et allemand. Cet enseignement destiné aux enfants et aux gens simples apporta des fruits abondants. En plus de ces travaux pastoraux, les jésuites ne manquaient pas d'agir discrètement par des relations personnelles avec les magnats de diverses confessions et la noblesse lithuanienne. C'est surtout à elles qu'est due la conversion des Radziwiłł, des Chodkiewicz et des Sapieha. La communion des quatre fils de Nicolas Radziwiłł — le Noir, le Jeudi saint de 1575, symbolise suffisamment les changements qui survenaient en Lithuanie.

Les controverses publiques constituaient une autre arme qui permettaient aux jésuites de lutter pour la direction des âmes en Lithuanie. Les professeurs de l'Académie de Vilno menaient cette lutte avec

les ministres protestants. Ces controverses intéressaient fort le public et avaient un grand rôle psychologique: elles redonnaient courage aux « fidèles de la vieille foi ». Les plus célèbres se déroulèrent à Vilno en 1570 et 1571, à Nowogródek en 1594 et à Vilno en 1599.

On publiait les controverses sous forme de livres ou de petites brochures. Il faut citer comme controversistes les plus remarquables: Pierre Skarga, Emmanuel de Vega, Stanislas Grodzicki, et Martin Smiglecki. On doit souligner leur importance culturelle pour l'Académie de Vilno et aussi pour l'Eglise catholique. La grande école de Vilno continuait sciemment l'oeuvre de culture et d'éducation que l'Université de Cracovie menait pour la Lithuanie depuis un siècle et demi. Elle était guidée par la même grande idée de faire entrer la Lithuanie et les pays voisins dans la famille des grandes nations européennes. Les créateurs de l'Académie de Vilno dotèrent la Lithuanie et les Terres de la Couronne d'une université d'un modèle nouveau: une grande école qui devint un milieu non seulement pour les études d'humanités mais aussi un milieu pour une philosophie et une théologie nouvelles.

L'Académie fut la grande porte largement ouverte par laquelle les nouveaux courants culturels pénétrèrent en Lithuanie. L'échange incessant de gens, la venue de professeurs instruits dans les écoles de l'ouest, les voyages des jeunes à l'étranger, spécialement à Rome, les livres et les manuscrits amenés de l'Ouest, tout cela créait des relations vivantes entre la Lithuanie et les milieux d'avant-garde du développement culturel de l'Ouest. On ne peut oublier non plus de rappeler l'importance de l'Académie de Vilno pour l'oeuvre d'enseignement des jésuites en Pologne. On pourrait se risquer à affirmer qu'à l'égard des collèges polonais elle jouait le même rôle que le Collège Romain à l'égard de toutes les institutions scolaires jésuites. L'un et l'autre déployaient les mêmes efforts pour avoir les meilleurs moyens d'éducation, l'un et l'autre formaient les maîtres pour les autres écoles jésuites et enfin comme le Collège Romain pour les écoles jésuites, l'Académie de Vilno pour les écoles de Pologne constituait l'école modèle. Elle fut la première à introduire des nouveautés (*Ratio studiorum*) et son expérience servit aux autres écoles.

Un coup d'oeil sur les commencements de l'Académie de Vilno permet de distinguer trois périodes très visibles dans les premières décennies de son existence — on pourrait en dire autant de toute la Province. La première serait les années 70 à 80. Elle se caractérise par le développement des maisons, par une bonne préparation

avant leur ouverture et un grand soin pour trouver de bons professeurs. Le bon ange de cette période fut le Père François Sunyer, espagnol, l'infatigable organisateur de la province de Pologne. Le collège de Vilno ne laisse voir aucun manque dans l'enseignement, le bon choix des professeurs et un travail systématique annonçait un bon avenir.

La deuxième période, les années 80-90, voit le Roi Stefan Batory gouverner la Pologne. Elle vit fleurir les maisons des jésuites. Le Provincial, Paul Campano, cédait aux demandes du Roi et des magnats, acceptait de se charger des maisons, bien qu'il manquât de monde et cet état de choses se fit sentir sur le niveau de l'enseignement à l'Académie de Vilno. Les humanités avaient de jeunes professeurs, sans pratique suffisante et parfois sans préparation convenable. On ne fit que deux ans de philosophie pour que les gens puissent se mettre au travail tout de suite. C'est la théologie qui eut le plus à en souffrir. Afin de pourvoir aux besoins, le provincial prenait les théologiens en cours de théologie et les envoyait en divers endroits, ce qui désorganisa la théologie.

Enfin, la troisième période. Elle arrive avec le visiteur jésuite Louis Maselli. Celui-ci introduit le plus grand changement qui dès 1592 par le *Ratio studiorum* mit fin à tous les manques qui apparaissaient dans les collèges de Pologne. Dès lors l'Académie retrouva son travail solide et systématique, les humanités retrouvèrent leurs bons professeurs licenciés, les cours de philosophie revinrent à trois ans et la théologie à sa continuité.

INDEKS OSÓB I AUTORÓW
(Nazwiska autorów współczesnych podano kursywą)

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

SPIS TREŚCI

Rozdział IV

Rozdział V